॥अथाश्वलायनश्रौतसूत्रपूर्वषट्कस्यनारायणीवृत्तिः॥

॥ पत्र१९६॥

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

॥श्रीमन्महागणपतयेनमः यज्ज्ञानानंदमूर्त्तिःसकलदिगतिगःसर्वदासन्ननन्यःसर्वस्मा-
१ त्स्वप्रकाशःस्थिरचरनिलयःप्रत्यगात्मासदेवः श्रौतस्मार्त्तक्रियात्माऽकृतिमननिदि-
ध्यासवैराग्यलभ्यःसब्रह्माविष्णुरीशःसकलमपिजगत्सर्वदाव्यादसोनः गुणदोषवि
निर्मुक्तंस्वप्रकाशमनाकुलंनीरबोधमानंदनमाम्यिब्रह्मशाश्वतं आश्वलायनसूत्र
स्यनाथंभगवताकृतं देवस्वामिसमाख्येनविस्तीर्णंसदनाकुलं तत्प्रसादान्मयेदा-
नीक्रियतेऽत्रिरीदृशी नारायणेनगार्ग्येणनरसिंहस्यसूनुना जयैत वक्ष्यामः तो-
कैयानिप्रत्यान्नायंप्रयोगशास्त्राणिस्मर्यंतेतान्यनुष्ठानोपयुक्ततयाध्ययनविधाक्षि
प्तत्वात्प्रत्यान्नायमंगत्वंप्रतिपन्नानि तत्रांगांगिनोरनुष्ठानकृतमानंतर्य्यमथशब्दोद्यो १
तयति एतस्मेतिशब्दोनिर्विषयुरोरुकुंतापवालखिल्यमहानाम्नेतरेयब्राह्मणस्

हितस्यशाकलस्यवाष्कलस्यचान्नायद्वयस्यएतदाश्वलायनसूत्रंनामप्रयोगशास्त्रमित्य
ध्येत्यसिद्धंसंबंधविशेषंद्योतयति समाम्नायस्येत्यच्यते एतस्मैवसम्यगभ्यासयुक्त-
स्येदंवंशास्त्रंनरिक्तानांसम्यगभ्यासरहितानामितिविततायज्ञयोयस्मिन्नितिश्रौतं
कर्माग्निहोत्रादिवितानशब्देनोच्यते समाम्नायस्यवितानइतिविशेषणाद्धौतेश्चवखि
लरहितत्वंगाह्येषुसखिलत्वमेवेतिज्ञायते योगायज्ञिःप्रयोगपरिणतिःप्रयोगस्वरू
पमित्यर्थः तंवक्ष्यामइतिब्रुवन्निदमेवशास्त्रंप्रतिपाद्यमितिदर्शयति तेनछंदोगप्र
त्ययग्राह्यस्तत्त्वादेस्तोत्रियत्वादिकार्यसंबंधएवात्रविहितत्वेनगृहीतोनतत्त्वादेः
स्वरूपमपितत्प्रत्ययमेवेतिप्रयोगएवशास्त्रस्यव्यापारोनतत्त्वादेःप्रयोज्यस्वरू
पेपीति एतदुक्तंभवति अध्ययनविधितएवोक्तलक्षणंसमाम्नायमधिगम्यानंत

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

रंश्रोतेकर्मण्येतादृक्समाम्नायविहितप्रयोगज्ञानायेदमपिशास्त्रमधिगंतव्यमिति
२ श्रोतेषुकर्मस्वेतादृक्समाम्नायविहितंप्रयोगापत्तिंवक्ष्यामइत्फक्रमिदानींतेषा
हिताग्नेरधिकारइत्यारु अग्न्या कानि अग्न्याधेयंप्रकृतिआदिःउपक्रमोयेषांतान्य
ग्न्याधेयप्रकृतीनि अग्निहोत्रादीनिकर्माण्याधानंकृत्वैवकर्तव्यानीत्यर्थः तत्रहेतुमा
रु वैतानिकानीतिवितानेशुनवानिवैतानिकानिवैतानिकानीति वितानसाध्यानीत्य
र्थः वितानशब्दोस्मिन्स्त्रेनावसाधनोग्नीनांविस्तारवाची स्त्रीस्मिंस्त्वधिकरणसाधनो
ग्निहोत्रादिकर्मचयनः एतदुक्तंभवति गार्हपत्यादिनिरग्निनिःसाध्यानिश्रौतानिका
मीलि अग्नयस्त्वाधानसाध्यास्तस्मादाधानप्रकृतिर्वसिद्धंश्रौतानांकर्मणांबहुव २
चनंसर्वश्रौतपरिग्रहार्थं सवीलिश्रौतान्याधानाद्ध्यनवकर्तव्यानिनकिंचिदपिश्रौ

तन्नाधानादर्वागिति अनेनप्रकारेणाधानस्यकर्मार्थत्वनिराकरणेनाग्मर्थत्वंसाधितंभव
ति तद्यदिकर्मार्थंस्यात्प्रतिकर्मक्रियेततत्रकस्यचित्परस्ताद्पिस्याद्यस्यपरस्तादाधा
नंस्याच्चस्याग्न्याधेयप्रकृतित्वंविरुन्ध्येत आधानस्याग्मर्थत्वेचनायंदोषः अतोबहुक्व
नेनाधानस्याग्मर्थत्वंसाधितंभवति तस्मादनाहिताग्नेःक्षामवत्पादयोनभवंतिअवा
कीलिपिन्वाद्यर्थंवाधानंनकर्तव्यंभवतिनपरस्तात् आहित्पेनेनसर्वमिदंशास्त्रंप्रकृति
मूलमितिदर्शयति तेनास्मिन्शास्त्रेयदृष्टमूलंतदाम्नायांतरमूलमितिसाधितंभवा
ति अस्मिंस्तुशास्त्रेअनिबद्धस्यस्वाम्नायेदृष्टमानस्यप्रकृतितएवप्रयोगसिद्धिर्भवति
प्रकृतेःस्वातंत्र्यसंकीर्तनादिति आधानस्यप्रथमानुष्ठेयत्वात्प्रथमंतदेववक्तव्यमित्य
तआरु दर्शतत्वात् दर्शपूर्णमासशब्दोयथासंख्येनस्त्रयविंशमसोरंतसंनिकृष्ट

विप्रकृष्टदेशस्थितिलक्षणवचनोतद्योगादहोरात्रवचनोतद्योगादेवकर्मवचनो अत्रतुक
र्मवचनोपक्वास्त्रयोऽवचनोपिदर्शशब्दोऽप्यावृत्तरत्वात्पूर्वंनिपात्यते तुशब्दोविशेषद्यो
तकः तंत्रमंगसंस्कृतिःविध्यंतइत्यर्थःस्वावस्थानादिःसंस्काजपांतःप्रधानस्यतंत्रेणांतं
त्रमित्युच्यते तच्चदर्शपूर्णमासयोरेवान्नातंनान्यास्विष्टिषुअतस्तत्सापेक्षत्वादन्यासांता
वेवपूर्वंमाख्यातव्योसातं एतउक्तंभवति आधानस्यप्रथमंप्रयोज्यत्वान्नस्मिन्नेवप्रथ
मंव्याख्यातव्येसतितत्साध्यस्यगार्हपत्यादेःपवमानेष्टिसापेक्षत्वान्नाऽपितत्रैववक्तव्या
स्युःउक्ताऽपिविध्यंतसापेक्षत्वान्नस्पचदर्शपूर्णमासयोरेवान्नातत्वान्नाख्यानमंत
रेणतज्ज्ञानाभावात्स्वयोक्तुंनैवशक्यंते अतोनैनविशेषेणतावेवपूर्वंव्याख्यास्यामोना
धानमितिसूत्रस्यार्थः इदानींदर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानमारभ्यते दर्शोनीताः दर्शपूर्ण

मासयोरित्यधिकारार्थंआधायपरिसमाप्तेःवाक्येनशेषिविशेषासंयुक्तस्योपयार्थत्वा
य हविरासादनमामंत्रणंचोपयंसंहृगतमेवैष्टिकस्यप्रवेशस्यनिमित्तंहोत्रमित्यादेव
स्यसमाख्या तद्धेदविहितानांपदार्थानांकर्तव्यतेत्युच्यते प्राङ्मुखत्वंस्थानावघनाभ्यां
संबध्यते मध्यगतस्यविशेषायरुणात् यज्ञोपवीतंतावदाचमनार्थतयानविधेयंस्मृति
प्राप्तत्वात् अन्यार्थंचननवतिसंबंधाभावात् एकवाक्यगतत्वात्कर्तासंबध्यमानस्यच
प्रयोजनाभावःस्मृतिप्राप्तत्वादेव अतःस्मृतिप्राप्तमिदन्यते स्मार्तानांस्नानाचमन
यज्ञोपवीतादीनांश्रौतकर्मविरुद्धानामस्मिन्शास्त्रेप्राप्तिप्रदर्शनार्थं इदमाचमनंकर्तृ
गंविधीयतेशौचार्थस्यगृहप्रवेशात्प्रागेवकृतत्वात् तऊर्ं मनःप्रसादात्सत्योत्कर्षात्पा
सायानकर्मणा आत्मांतरात्मनःशुद्धिंकृत्वाकर्मसमारंभेदिति दक्षिणाहन्नाभ्योद

क्षिणंपार्श्वमध्येक्रत्वावर्त्तेसदक्षिणाहृत्विङ्क्रियंतेऽनयोर्यस्मिन्देशेसविहारः उत्करोना
४ मउत्कीर्यतेवेदियांसवोयस्मिन्देशेसउत्करः ग्रणीतानामापोमंत्रसंस्कृताः आहवनीयस्यो
त्तरतोनिहिताः उत्करंग्रणीताश्चांतरेणयोदेशस्तेनविहारंग्रपद्यते एतदुक्तंभवति स्नात्वा
चम्पयज्ञोपवीतीभूत्वारुविःग्रासन्नेषुआमंत्रितश्चसन्होताग्रागुदगाहवनीयाद्योदेश
स्तस्मिन्ग्राङ्मुखोवरुत्रायनिःक्रम्यग्राङ्मुखएवभूत्वाचम्पदक्षिणाहङ्कृत्वाश्वेणोत्करमप
रेणग्रणीतायोदेशस्तेनविहारंग्रपद्यतइति उत्करग्रणीतायरुणादेवविहारग्रस्यार्थेसिद्धे
यद्विहारग्रहणंतत्सर्वाःकर्त्तासर्वकर्मणिविहारग्रपदंकुर्वन्दक्षिणाहङ्कृत्वैतेनयथा
ग्रपद्यतेत्येवमर्थं इध्मग्रणीते यदनौषधिरुविध्मंकर्मतदग्रणीतामिहोच्यते रुविःग्रपणा ४
र्थत्वात्ग्रणीतानांतस्मिन्इध्मनपरेणग्रपद्यते ग्रणीतातत्रनसंतीति चात्वालंवात्वालव

त्सुचात्वालोनामावटःपशुसोमादिषु स्तियेषुउत्तरवेद्यर्थंभूत्वात्क्रियतेतद्वत्सुतेषु
तमपरेणग्रपद्यते सर्वत्रोत्करःपश्चिमावधिः एतत्क्षते एतमध्वानंतीर्थमित्यावक्षतेवे
दविदः आवक्षतइतिब्रुवन्वैदिकीयंसंज्ञानपारिभाषिकीतिदर्शयति उत्कराग्रहणा
वेपिसदेशस्तीर्थसंज्ञएवदेशलक्षणार्थत्वादुत्करादीनांग्रहणस्येति अतोग्निहोत्रा
दिग्रपितेनैवपथाग्रपदंसिद्धंभवति तस्मिन्चेष्टाः षट्सूत्राणिसर्वार्थानितदर्थंता
स्येतिविशेषणंकृतं असत्यस्मिन्होतुःग्रकृतत्वात्तस्यैवेमेविधयःस्युःग्रस्मिंस्तु स
तिग्रसन्निकृष्टविषयत्वात्सर्वनाम्नस्तीर्थेनविहारग्रपदंनार्हेयः कर्त्तीविहितःत
स्यैवेमेविधयोभवंतीतितस्येतिविशेषणंकृतवानाचार्यः नित्याइत्यनेनग्राकरचेष्ट
तायाःनित्यत्वंरविधातव्यं विहितत्वादेवस्वरूपनित्यत्वयोरपिसिद्धत्वात् अतस्त

स्येषोर्थः तस्यब्राह्मानांचेष्टानामुपरमेपिमनोवाक्कायय॑त्रणादयोनित्याएवेति प्रापद्यते
शब्दःश्रूयतइतिवाचीपुंसिबजुक्वनांतःचेष्टाइतिक्रियावाचीस्त्रियांबजुक्वनांतःतत्र
प्रापद्यत्पत्रपुंसःप्राक्तेनसंबंधात्कर्तुःप्राप्तुरत्वंविधीयतेचेष्टाशब्दगतबजुक्वनेना
स्पबजुत्वस्यसामानाधिकरण्यादेवचेष्टानांप्राक्तंविधीयतेतासांजन्यत्वात्स्वतः
प्राक्कासंभवात्तत्साधनेषुप्रागयतातासांचप्राप्तेवापवर्गइतिएवंविधिर्बलाद्भवति
एतदुक्तंभवतियोयस्तीर्थेनिवहारंप्रपन्नस्तस्यतस्पाद्भिक्षमणान्मनोवाक्कायय॑
त्रणादयोनित्याःस्युःकर्तुश्चप्राप्तुरत्वंचेष्टानांचप्रागपवर्गतातत्साधनानांचप्राग
यतेतिविषमस्तत्रप्रणयनेनव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमि॰ ५
त्येषापरिभाषासंगृहीतानभवति अंकधारणेव अंकमरूपस्थःतस्यकरणंदक्षि॰

एोत्तरिणोपस्थेनेतिवक्ष्यमाणरूपंधारणेत्फव्यतेसाचनित्यानवेदुपवेशनकालादा
रभ्याकर्मसमाप्तेरविच्छेदेनकार्यत्यर्थः अंकधारणस्योपवेशनांगत्वेनप्राप्तस्यादृष्टता
र्थतापरिहारायेवनित्यत्वेपिप्राप्तेतन्नित्यतावचनंनपत्नीसांयाजिकेऽनिरस्तरण
मित्येवमादिश्चपवेशनेषुमंत्रनिषेधेपिवक्ष्यमाणस्योपवेशनप्रकारस्यनित्यत्वेन
प्रापणार्थंमंत्रविध्यसंभवेग्रथग्निहोत्रादिषुवक्ष्यमाणलक्षणस्येवोपवेशनस्यप्रा
पणार्थंचयज्ञोपवीत्यरूपस्यस्मार्तस्यनांगप्राप्तेर्थत्वान्निवीतप्राची
नावीतयोर्मनुष्यपैत्रकयोःकर्मणोःस्मार्तत्वेनप्राप्तौसत्यांनियमार्थमिदमुच्यतेयत्रनि
वीतप्राचीनावीतंविधीयतेतत्रैवतेनमानुष्यपैत्रकंवाकर्मेदृष्टुतियोर्विध्यनावेयज्ञोपवी
तमेवेतिनियम्यते देशस्यांगप्रधानार्थत्वादिलादिनक्षणादेश्चांगत्वादस्यविहारदेश

प्राप्तौसत्यामेवंशौचयत्नेननियम्यतेक्रत्वर्थमधस्तुचित्वसंपादियत्तद्धिहरान्निक्रम्यब
हिःकर्त्तव्यंअंतर्विहरन्नुविरेवनित्यंस्यादिति विहरत्वेकर्म व्याहन्तिःदृष्टतःश्रुतिःनविह
रंष्टतःकुर्यान्नत्रवेद्विहरेकर्मकुर्वन्नवेतद्ययोगमध्येपिकर्मकुर्वतान्नेवायंनियमोनोप
रतकर्मणामित्यर्थः अतोविहरव्याहन्तिनिषेधात् पश्चादस्योपविश्यपश्चात्त्वस्यधिष्ण्य
स्योपविशति पश्चाउत्तरवेदेरुपविश्याध्वर्युरित्येवमादौमध्येरवायाअपक्रम्यउत्तरत
उपविशेत् चशब्दस्त्रिषुसूत्रेषुनित्यत्वानुकर्षणार्थः तत्रवेकर्मेतिवचनात्ब्रह्मणोप्य
यंनियमोनवेत् उत्तरसूत्रांगंवेदंपदत्रयंतेनब्रह्मणोदक्षिणांगव्यापारःसिद्धोभवति
एकांगतीयात् एकशब्दःकैवल्यवचनःएकंचतदंगंचैकांगंसव्यदक्षिणनेदेनद्वित्व। ६
योगियदंगंरुत्तादितस्यद्वित्वेनविनावचनेदक्षिणमेवांगंसाधनंविद्यात् द्वित्वयोगा।

द्धाम्नांकुर्यात् एकवचनबहुवचनेकैत्रैकित्वबहुत्वापेक्षेएकत्वादीनामन्यत्रोपयोगा
त्केवलांगवचनमेवदक्षिणप्रत्ययस्यनिमित्तमित्यर्थः हस्तेनवाग्न्यादेनेत्फदारुणं
अनादेशोद्वित्वयोगिनांगस्यानादेशोक्रियामात्रविधानइत्यर्थः तत्रापिदक्षिणंविधा
त्प्रपद्यतेअग्निक्रम्यअंगुलीरंगुलिनिरित्फदारुणानि चक्षुरादेरनंगत्वान्नेष्वयंनिय
मोनास्तिअवयवविशेषान्नयाहिरावयश्चक्षुरादयउच्यंते नावयवाइति कर्मतारं क
र्त्तारहितेक्रियाविधौहोतारंकर्त्तारंविधात्कर्त्तासहितेसएवकर्त्तानेवेत् येनसहितंत
त्कर्मस्यात्कर्त्तरहितोपिगुणविधिःसर्वार्थएवकर्मचोदनायामितिवशेषणात् नेदंहो
तुःश्रापकंकिंतर्हिश्रान्तस्यनियामकंतेनेष्टिपशुसोमेभ्योन्यत्रनहोतुरेवकर्त्तृत्वंनियम
इति ददानं स्वत्वव्याहन्तिपूर्वकंपरस्वत्वापादनपर्यंतेददातिविधौयजमानंकर्त्तारं

विधात् जुहोति ब्रह्माणं तृतीयाध्यायगोचरेऽयश्चित्रप्रकरणेजुहोतिजपतितत्रकर्त्तृ
रंब्रह्माणंविधात्जपशब्देनात्रसाहचर्य्याज्जपादिषड्ंगृह्यतेतस्मिन्प्रकरणेमुख्यस्पज ७
पस्यानावात् एवंचसतिकर्मकरणत्वेनहोममंत्रस्याविग्रहेसिद्धेयत् जुहोतिग्रहणं
तज्जपग्रहणेनहोममंत्रानगृह्यतइत्येवमर्थं तेनपि न्यायंजपादिलोपेपिहोममंत्रानां
लुप्यंते ऋचं ग्रहणे पादशब्देनमूलवावीऋचोमूलग्रहणेऋचंविधात्नांतमध्ययो
र्ग्रहणेधवोवाजाअग्निर्यवोग्निर्नर्तितावंसोमक्रतुभिरित्यादाहरणानि सूक्तं पादे अ
त्रपादशब्दोगायत्र्यादीनांनागवावी सूक्तादौहीनेपादेगृह्यमाणेसूक्तंविधात् त्वमग्ने
वसूत्वंहिक्षेतवदित्याद्युदाहरणानि अधि सर्वत्र अधिकेपादेगृह्यमाणेत्वंविधा ७
त्सर्वत्रसूक्तादावसूक्तादौचेत्पर्थः अथ आयाहिवीतयेगृणानइत्येनमस्तिरइ

त्याद्युदाहरणानि जपा पांशु सर्वत्रशब्देनापिसंबध्यते मध्यगतस्पविशेषाग्रहणात्प्र
योजनवत्वाच्च अस्मिंछास्त्रेयानिजपादीनितान्युपांशुग्रहोक्तानि मंत्रा रणाःचशा
ब्देनात्र सर्वत्रेत्यपांश्वितिवानुकृष्यते मंत्राःकर्मकरणाश्चसर्वत्रोपांशुग्रहो
क्ताः उपांशुत्वस्पेदंलक्षणंकरणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांश्वितिजपादीनांषण्णां
लक्षणान्युच्यंते जपमुच्चारणंविद्याऋत्वर्थमपितन्नवेत् जर्थतःकार्यलाभश्चेदर्थएव
क्रतोर्नवेत् मंत्रमुच्चारयन्नेवमंत्रार्थत्वेनसंस्मरत् शेषिणंतन्मनान्त्वास्पादेतदनुमं
त्रणं एतदेवानिमंत्रस्यलक्षणंवीक्षणाधिकं अग्निःसंस्पर्शनाधिक्यान्नदेवाप्यायनं
स्मृतं उपस्थानंतदेवस्यात्प्रणतिस्थानसंयुतं बाह्यंकार्यंतदेतेषुमंत्रकालेक्रियेतत
त् कर्मणःकरणास्तेस्युर्विहितार्थप्रकाशनात् मंत्रेणकृत्वामंत्रांतेक्रियतेकर्मयेषुतु

इदंकार्यमनेनेतिनक्वचिद्दृश्यतेविधिः लिंगादेवेदमर्थंत्वयेषांतेमंत्रसंज्ञिताः अनुमंत्रण
ग्रहणेनाग्निमंत्रणंयहणमपिगृह्यते अनुमंत्रणाप्यायनोपस्थानानांकर्मकरणत्वाविशे
षेणियत्पृथग्ग्रहणंतन्मंत्रांतेकर्मारंभनिवृत्तिकर्मकरणधर्मीयःसतेषुनभवतीत्येवमर्थं
तेनमंत्रोच्चारणसमकालमेवांतेषुक्रियानवति यस्मं लीयान् सामान्यविधेर्विशेषविधि
र्बलीयानित्यर्थः लोकवेदप्रसिद्धस्यन्यायस्यवचनप्रयोजनंसर्वेपवादाःप्रसंगस्येव
बाधकानामपवादा सावकाशत्वेपरस्परंबाधकाइत्येवमर्थमतःस्वाङ्गिलीयासुआ
हवोन्नयोःप्रणवयोर्यैमिद्वस्तिगरौतयोःप्रणवरूपहस्तिगरौनबाधकौभवतः प्रपद्या
माणः तिष्ठेदितिशेषः तीर्थनविहारंप्रपद्यतइतिउक्तं तच्चैकेनपदविक्षेपेणबहिर्वि
हारादंतर्विहारप्रपदनंकर्तुमशक्यंदक्षिणंगप्रत्ययश्चसिद्धएव इदानींप्रपद्येत्क

व्यते आवेदिन्नाण्पायस्यप्रपदनंतस्यसर्वस्यविहितत्वसिध्यर्थं अनिद्ततरेणेतिनर
योर्वचनंअनेकपदविक्षेपसाध्यत्वादस्यप्रपदनस्यसर्वेष्वपदविक्षेपेषुदक्षिणस्या
यतोरुरणसिध्यर्थं वेदरपरान्नोः श्रोणिरितिसंज्ञा पूर्वान्नोरंसइतिपादस्यापरोभागः
पार्ष्णिःपूर्वः प्रपदःबहिर्वेद्यांस्तीर्णेतिरणउत्तरयान्नोण्पादक्षिणस्यपादस्यपार्ष्णी समां
निधायतस्मेवप्रपदनवेद्यांस्तीर्णबर्हिराक्रम्यबहिर्वेदिसव्यंनिधायात्मनःसव्यदक्षि
णोरुस्तोष्टथक्पृथक्विरलांगुलीकोकृत्वाधुनस्तथाभूतावेवतोपाणीपरस्पर
संहितौवकृत्वातौहृदयसंमितावंकसंमितौवाधारयन्यावाष्टथिव्योःसंधिमीक्ष
माणःनोर्ध्वमध स्तिर्यगवेक्षमाणऊर्ध्वःप्राञ्जुरवस्तिष्ठेत् एतद्धोतुःस्थानं अयंस्था
नशब्दोभावसाधनोनाधिकरणसाधनएतच्छब्दनश्रोणिदेशेनहस्तपादादियंत्रणेन

चविशिष्टंयत्पूर्वसूत्रोक्तंतदत्रस्थानशब्देनोच्यतइतिप्रदर्श्यते यत्रहोतुःस्थानंवोद्यते
तत्रैतत्स्थानंभवतीत्यर्थः होत्र्यरुणमुत्तरसूत्रस्थस्यसर्वार्थित्वाय आस नूतः अयंवाश
ब्दश्चशब्दार्थेवर्तते स्थानंवासनंवसर्वत्रसर्वैःकर्तृभिर्वंभूतःकुर्यात्सर्वेक्रियमाणपादादि
यंत्रणाविशिष्टेनआग्नीध्रादेशविशिष्टइत्यर्थः आग्नीध्रादिसर्वेषुयाज्ञेषुआग्नीध्रादेशवर्ज
नेनकर्त्रंशशरीरविशोषणानामेवयाजपणार्थमेवंभूतवचनं वचनादन्यत उक्तस्यान्यथाभा
वोयावन्मात्रस्यवचनंतावन्मात्रस्यैवनतत्संबंधिनोन्यस्यापीतितेनहोत्रादौक्रियमा
णेदक्षिणस्यपाणेरपाग्नेयेपिसव्योत्तद्यान्नापैतीतिसिद्धं वषिनोजपति अत्रान्यार्थ
स्यैषस्यानावात्सामिधेन्यर्थंवषिनोहोतानमःप्रवक्रइत्यादिहोत्रंजुषध्वमित्यंतंजपे
त् सामिधेन्यर्थंत्रैषोत्तरकालवर्तित्वादयंजपःसामिधेन्यर्थेभवति अत्रानुमितिश

ब्दस्यस्थानेद्वितीययाविभक्त्यास्वप्रातिपदिकनामनिर्द्दिशेत् स्वयंहोत्रादिनिधित्वेनप्रहृत्यास्या
पिजपकर्तुरेवनामनिर्द्दिष्टंनहोतुरितिन्याय्यतेअशंतिंवहेतिजपैकदेशमुच्चारय
न्गुल्यग्राण्यवकर्षेत् प्रयीतिवोच्चारयन्प्रतिसंदध्यात् तेनावकर्षसंधानेजपांगंतकु
र्वतोविधानात् समाप्नोहसमाप्येत्यनेननमःप्रवक्रइत्यादेःहोत्रंजुषध्वमित्यंतस्यैक
जपत्वंदर्शयतितेनांतरायत्कार्यंह्यग्नवकर्षणंसंधानंचतज्जपकर्तुःसंस्कारएवभ
वति नकार्यंतिरं अतःपित्र्यायंजपलोपेनकर्तव्यंभवति अग्नेःसमिधनाधीत्रचःसा
मिधेन्यस्तासन्वाहःअनुब्रूयादित्यर्थः ऊंशति यति हिंकारस्यनानारूपत्वादिष्टप्रा
प्तिग्रहार्थःपाठः एषोकारः जपसहितस्यहिंकारस्यानिहिंकारइतिसंज्ञाविधीयते न
हिंरोति एवंत्ववधारणान्नके वलंजुक्रममात्रंप्रणवरहितंचेतिदर्शयति आवा

र्यगृह्णंविकल्पार्थं नच पति कौत्सइतिशेषःश्वीमितिनमःघवक्रइत्यादिमित्यर्थः अथ
तिङ्ङे अथशब्दक्रवामेवसामिधे नित्वंदर्शयतिपूर्वंसामिधनीयगृह्णंसामिधेन्याद्यंगानां
मध्येप्रणिहिंकारःसामिधेन्यादीनामासन्नतरमंगमितिदर्शयति तेनवैश्वदेवशस्त्रेदिग्धा
नोत्तरकालमप्रणिहिंकारःकर्त्तव्यइतिगम्यते ताए- ऋयात् याएताउक्राक्रवस्ताएवम
नुक्र्यादित्यर्थः उदात्तमृंऐकश्रुत्यलक्षणमुच्यते उदात्तानुदात्तस्वरितानामप्रिव्यंज
कायेघयत्नाजायाप्रविश्रेनाक्षेपास्तेषामन्यतमस्यैकस्येवात्यंतःसन्निकर्षेणासजा
तीयघयत्नाव्यवधानेनयऊच्चारणंतदैकश्रुत्यमित्यर्थः स्वरा ततं इदंसंततलक्षा
णंस्वराध्यंगंतपदघोयोऽिघदेशेपलक्षणार्थत्वाद्गंतोयःस्वरादिःस्वरएवाकेव। ९०
लस्तमोंकारंत्रिमात्रंकृत्वातेनघणवेनोत्तरामृचंसंधायतस्याऊर्द्ध्वंविस्पेत्र मका।

रांतंत्रिमात्रमितिमुक्तमेणयोजनासमुदायस्यत्रिमात्रतायाइष्टत्वात् अतएवंभवति
ओंकारोऽर्द्धतृतीयमात्रःमकारोऽर्द्धमात्रइतित्रिमात्रत्वंघणवस्य उत्तरवचनमाहत्रिनो
नाहत्रिनश्चोत्तयथागृह्यते यस्यणवेनोत्तरसंधानमात्रंविधीयतेतत्संततमित्युच्यते
एत सानं सामिधेनीघन्त्यानामन्त्यामर्द्धर्चवसानस्यपूर्वसूत्रेणैवसिद्धत्वात्इदमव
सानविधानमाघायाम्रविघापणार्थं अमन्त्रंवजपादिष्वपीति उत्तमोहे अदानमारंभः
विघमोरुविन्नेषःपूर्वस्योच्छ्वासस्याविघमोरुएवोत्तरमुच्छ्वासमारभेतेत्यर्थः विघमो।
रुपूर्वमेवसम्यक्पुनःपुनर्ब्रूयादित्यर्थः अस्मिन्नेषइदमेवघायश्चित्तंनान्यदिति
सूत्रस्यघयोजनं समा सानं अर्थघाघस्यविधानंविहितएवायमर्थोनार्थघाघइत्ये।
वमर्थं चतु साने यदवसानंविहितमेवनार्थघाघंतस्मिन्नवसानेचतुर्मात्रःघणवोन

त्रिमात्रः तस्मांतापन्निः तस्मद्गणवस्ययोंतोमकारः तस्मवर्णांतरापत्तिर्वक्ष्यतइत्यर्थः स्प
११ र्शेतिमँ स्पर्शेभ्युरेभ्युयः स्पर्शोमकारात्परः तस्मस्ववर्गंपंउन्नमनापद्येतेमकारः सन्निध्यसो
ञ्जंमज्जयेत्तेत्यादिनिदर्शनं अंतः सिकां रेफस्यानुनासिकत्वासंभवाद्यवलाएवात्रांतस्था
गृह्यंते तासुयायापरांतस्थांतांतामनुनासिकांमकारआपद्यते तत्रसानुनासिकाश्चर्वा
उत्तराश्चुद्धाएवमंत्रसंयोगः विदधानिप्रवोदयोंवाजीवाजेष्विंतिनिदर्शनं रेफो स्वारं ए
तेषुमकारोनुस्वारमापद्यते अनुस्वारोनामनासिकास्थानोस्पृष्टकरणश्च अस्पय
ज्ञस्पसुक्रतोसमिध्यमानोअध्वरइत्यादि त्रिः य कारं अर्धर्धकारमध्यर्धीकृत्येत्यर्थः
प्रथमोन्नमेक्रचौत्रिरध्यर्धकारंब्रूयात् अध्य अथद्व प्रथमायामेवमध्यर्धकारंनवा ११
तिश्चमिध्यर्धमुत्कावसायततोद्वेक्रचौब्रूयात् द्वेशतिक्वनमर्धर्चचतुष्कानिषायंश्

वीस्मिंस्तत्रेनुच्छ्वासंप्रथमायामाहनौद्वावर्द्धर्चौद्वितीयायामेकश्चेतित्रयोर्धर्चउक्ताअस्मिं
स्तूच्छ्वासेद्वितीयतृतीययोराहनोस्त्रयोर्द्धर्चोउत्तरस्मात्रचएकोर्द्धर्चश्चेत्वत्वारोर्द्धर्चि
वक्रव्यानवेयुः अध्यर्द्धकारविधेःउत्तरयासंधानाविरोधादिति अथशब्दोस्पस्तत्रसा
म्यार्थत्वप्रतिभासनिहस्पर्थः द्वेप्र ध्यर्धर्चयासंधानाविरोधात्उत्तमायामेवंभवति
अथशब्दश्चपूर्ववत् तांपं स्तानिः एकादशानाम्स्वांद्योस्त्रिरभ्यासेकृतेता अभ्यस्ता
निःसप्तपंचदशैवभवंतीत्यर्थः प्राप्तएवायमर्थः अस्पक्वनस्येदंघयोजनंसर्वत्राभ्य
स्तानिःसहविहितसंख्याश्चरणंकर्त्तव्यमिति एतेन नानि शंसत्यादिशब्दोदितानिशा
स्त्रादीनिभवंति एतेनेतिसामिधेन्यनुक्वचनमुच्यते शस्त्रादीन्यितत्रविहितानितेषां
धर्मापेक्षास्तितत्रैतेनतानीत्यकृतेएतद्धर्मकालितानीतिगम्यते अनेनप्रकारेणतेषां

सामिधेनीधर्मानिदेशऽऋोनवति सर्वधर्मघाम्नोकतिपयधर्मनिषेधार्थमारु नत्व का
१२ रं नज रात् नाम्नि कृत्वा अन्यत्रेत्येतावदनुवर्ततेतस्यसामिधेनीम्योन्यत्रेत्ययमर्थः अ
तःपित्र्यायामन्निहिंकारःसिद्धोनवति अभ्यासनिर्हृत्यर्थंतत्रैवतायरुणंकरिष्यति तेना
भ्यासोननवति प्रकृत्येतिशब्दोभ्यासेनबऊधपिपुरीष्यासोजगत्यश्त्येवमादिषुतयोर
नावेदश्यिति नाव दादो अवच्छेदोनामयत्रशास्त्रादिषुप्रध्वेसमाप्यावस्पेदित्येवमादि
निःशब्दैरवसानंविहितंसमाप्यप्रणवेनेत्येवमादिषुसोवच्छेदः तत्रापितोनस्तः शास्त्र ।
कारः अस्मिंछास्त्रेमुख्यवर्जिताद्वादशत्रिजोरुत्रकाश्स्फुर्यंते नसप्तवात्रयोवातेना
यावस्कृतोन्निहिंकारनिषेधःसिद्धोनवति सामि तस्युः प्रणवेननिगदंसंधायनिगदे १२
वस्पेदित्यर्थः तत्रवसायार्षयान्प्रहणीतियावंतोयजमानस्पतेनवंतितेचप्रवराम्ना

तृभमं१

येव्याख्याताः परं थमं अस्पेमआर्षेयाश्यंपरः अयमपरश्त्येवमादिस्मृत्यनुसारेणप्र
वराम्नायएववरणप्रकारःपण्डितःसएवइदानीमियंतोवरीतव्याश्लंवरीतव्याश्तिविधा
नमन्यक्षेत्रजातघ्यामुष्यायणार्थं पौरोविशां पुरोहितस्पयआर्षेयास्तानेवराजन्यवै।
श्ययोःप्रहणीते बऊवचनंत्रैवलिकिस्त्रीजातानामनुलोमानांसंग्रहार्थं राज राज्ञो मानवे
नपौरूरवसेसेवंवापौरोहित्यान्वा सर्वे शये अज्ञानेसंशयेचत्रयाणांवर्णानांमानवेत
यंशब्दःप्रवरोनवेत् देवे वयत् निगदेवसायेतिनिगदश्तिसप्तमीनिर्द्देशात्सर्वापरीन्त्र
तोनिगदोनपरिसमाप्तश्तिगम्यते अतःप्रवरोपितस्पैवशेषः क्वचिन्मंत्राम्नायेभारत।
शब्दानंतरमसावसावितिप्रवरप्रकृतेःपठितत्वाच्चसंबुद्धिसामानाधिकरण्याच्च देवऋ
श्तिनिवित्पदनिगदःचतुर्दशनिवित्पदानिपरिन्नरसीत्येवमंतानि अवरुदेवान्पज

मानायेत्यादिः सुयजायजेत्यंतआवाहननिगदः सामिधेन्यादयएतेमंत्राआहवनीया
१२ न्निधायिनः तत्रभारतेत्यवस्येतरयवरांतेच निवित्पदानामेकादशेचचतुर्दशेनावाहन
निगदंसंधाययजमानायेत्यवस्येत घृतिपद्यावसायेत्यध्वरात घृतिपद्येतिवचनम
स्यवाक्यस्यघृतिपत्तिसंज्ञाकरणार्थंतेनपित्र्यायांघृतिपत्यंतरविधानएतन्नभवति त
त्रस्थित्वादेवतावक्षपाणाद्वितीययाविनक्त्यादिश्यादिश्यानंतरमावहेत्यावाहयति
आवहशब्दस्यादिंश्रावयन्द्वितीयाविधानंसर्वार्थंअत्रयाठादेवद्वितीयासिद्धेतिते
नदेवतामादिश्यघृणुयाद्यजेत्वेत्यत्रद्वितीयैवभवति विनक्त्यंतरविधानेतुतदेवभा
वति आवहदेवान् होत्रायावहवरु जातवेदश्चेतेषुत्रिषुस्रुतावसानेनस्तः अग्न १३
वतां यथमदेवतायामयंविशेषः तुशब्देनयष्टव्यदेवतावाहशब्दयोर्मध्येनेशब्दः

यात् अग्निं नागो यागयोरियमाख्यातत्संबंधादेवतयोरपीति अग्निं मास्या विशेषान्नावा
स्तोमयाजिनोऽस्तोमयाजिनश्चप्रधानदेवतेएते अग्नीयतः पौर्णमास्याः यथमाम्नानात्से
वंयथमप्रयोजना स्थानशब्दे पौर्णमास्या धर्मीणांयथमसंबंधंदर्शयति घान्नावविशेषेपि
योगावस्थायांविशेषयहणादिति तेनेदंबोधितंभवति असमाम्नातानामसतिबोदना
लिंगविशेषेपौर्णमासमेवतंत्रमिति दधिपयोम्यांयागंकुर्वन्नयत्रित्यच्यते योनसन्न
यतित्स्पंघाग्नीद्वितीया इंद्रंयतः सन्नयतोमावास्यायामिंद्रंमहेंद्रंवाअग्नीषोमस्थानो
आवाहयेत् अंतर्यिणः ऐंतरेयिणःशाखाविशेषाध्यायिनः तेएतमुपांशुयाजमुन्नयो
१ रपिपर्वणोःअंतरौविषीश्छंति अग्नीषोमीयंपौर्णमास्यांवेष्णवममावास्यामेकेनैकेकं
चन उन्नयोरपिपर्वणोः कंचनउपांशुयाजनंकेनेछंति अन्ये त्यच्चैः अन्येषामपीतिपित्र्या

दीनामंगोपांश्रनांसंग्रहार्थंआवाहनादिषुचतुर्षुनिगदेषुयान्फपंशुयाजसंबंधीनि
१४ षट्पदान्यावहादीनितेषामुच्चैरितिसंज्ञामात्रंविधीयते तंत्रस्वराण्युपांशोरुच्चानीत्यने
नसर्वेषामुच्चसंज्ञानांतंत्रस्वरौविधीयते येनपे त्रैवा येनश्रुतिसर्वनाम्नः सन्निहितविषा
यत्वात्तेष्वेवनिगदेष्वितिगम्यते तद्वचनाउपांशुयाजवचनाः परोक्षास्तेयेषांपदांतरस
न्निधानादेवविशेषनिष्ठतावसीयतेनस्वतः अजुषतादयः क्रियावचनाश्चस्पर्धः तेषा
मुपांशुत्वंघासमन्वयते उच्चैःसंज्ञाविकल्पेनविधीयते यत्पमुपांशु यागंघस्तिवोदितंदे
वतानामधेयंघत्पक्षान्निष्फच्यते तस्यघासमुपांशुत्वंनियमार्थंविधीयतेतस्यचोपांशु
त्वंनवेत् उपांशुदेवतायाःघाथम्येपिघथमदेवतायाःसंबंधियोग्निश्चआवाहनस्वि १४
ष्टकृन्निगदयोर्नतस्यापीति अत्रकिंविद्यते उपांशुयष्टव्यमितिवचनाउपांशुत्वं

यागधर्मतयावगम्यमानंतत्रासंभवादनर्थक्यतदंगन्यायेनतत्संबंधिनःशब्दान्परि
गृह्यतिष्ठति तत्रावहादीनामागुरादीनांवहोतायक्षदित्यस्यचोपांशुत्वंनिवर्त्यतंत्रस्व
रेनुज्ञातः परोक्षाणामजुषतादीनांविकल्पेनतंत्रस्वरेनुज्ञातः यत्पक्षस्यविस्वादेरा
वहादीनांचोपांशुत्वंनियमादस्यसर्वस्यतंत्रस्वरेप्राप्तेयाज्यानुवाक्ययोरागुरादिनिः
श्वासंतानविधानाउपांशुत्वमेवस्थितं घ्रति रुनं चोदनांचोदनांघतिघतिचोदनं चो
दनादेवतायाश्चोदनास्तावंसावाहनानिन्नानीत्यर्थः यत्पावाहनमुच्छ्वासनिःश्वासयो
ध्यर्थंनेदसाधनं सर्वदानां यत्रबज्झन्निर्हविर्निरेकयायाज्यायाबद्धोमोदेवताश्चेयु
गपद्यागाःक्रियंते तएकप्रदानायागाः तत्संबंधाद्देवताअप्येकप्रदानाइत्यच्यंते स
र्वइतिवचनंसर्वसिंद्धयर्थमादेशार्थंआदिश्यवचनंसर्वआदिश्यंत आवहशब्दघयो

गार्थं सकृद्वचनमंतेपिसकृदेववक्तव्योनयावद्देवतमित्येवमर्थं तथो क्तयात् एका
१५ग्नियेत्यिक्वनंयथैकस्यादेवतायाःपुरस्तात्स्वाहयाद्दशद्दोजजुष तादयश्चैकवच-
नेनतथेतास्वपीति समानं नाथो निगमेष्वेकाग्निवसंक्तयादित्यत्रापिसंबध्यते विशेषा
ग्रहणात् प्रयोजनत्वात् संप्रदायाच्च समानाग्नियेकाद्दाग्नित्यर्थः समानार्थाग्नि
येकप्रयोजनाग्नित्यर्थः अन्यमेषु अव्यवहितांअन्यादेवतयानिगमेषुसकृद्धूया
त्एकवचनेनैव ओल्हास्वा हन्मीति आवापिकाआवापोद्धारयोग्याःप्रधानदेवताद्द-
त्यर्थः तासुकृतावाहनासुदेवानाज्यपानावाहयेत् स्विष्टकृत्वं पाठानुनासिकलोपा
यनकारलोपायत्व होत्रायावहशब्दयोःस्विष्टकृदावाहनप्रयोगायत्व किंचपठितावा १५
हनानांपाठदेवोत्तरेष्वपिनिगमेषुनिगमनसिद्धिर्लक्ष्यतइत्येवमर्थं आज्यपाःप्रया

जानुयाजदेवताअग्निहोत्रायावहत्वंप्रधानमावहेत्येतावत्स्विष्टकृदावाहनार्थं आव
हजातवेदइत्यादिसुयजायजइत्संतोनिगदशेषः आवाप्यक्वनंसुयजायजइत्संतस्पआ
वाहननिगदत्वाय सामिधेन्यर्थंयथास्थितस्तथोर्ध्वजानुरुपविश्पउदग्वा स्रुवेद्यास्ती-
र्णानित्तणानिवेद्यान्नौपादेशंकुर्यादितिमीतेतिमंत्रेण आग्ना येति यह यशति मा
नुष उन्निष्ठेत् अध्वर्युर्यहणमुन्नरार्थं षष्टिः एतीत्कच्छाय ऋयादितिशेषः नायमुत्था-
नमंत्रः पूर्वैरेवनिरपेक्षत्वात् अतईदृशोमंत्रोमंत्रसंज्ञकः ऋतस्पंथा लिना अत्राध्व
र्युर्यहणेनप्रयोजनमनिरूपणान्वारंभणेअध्वर्योरेवकुर्यान्नप्रतिप्रस्थातुरित्येतत् ज
ह्वाद्भ्योःसंधिरंसस्तस्मिन्देशेध्वर्युमन्वारभ्यतेपार्श्वस्थेनपाणिनापार्श्वेनतिष्ठतीतिपा-
र्श्वस्थः कनिष्ठिकाप्रदेशेनस्थितः नम्यक्नोन्नानइत्यर्थः तेनान्वारभ्यताध्वर्यु आग्नी

नवा सव्येनपाणिनापार्श्वस्थेनांसएवंकदेशेनऊरुणावा इंद्रमन्वारभा दिवमिति उभयोः
१६ साधारणोमंत्रः अतोनावर्त्तनेनोच्यतेव संमार्ष्टिएवस्त्रिरभ्यात्मंमुखंसंमृजीत संमा ह्वीति
इध्मसन्नहनानिसंमार्गशब्देनोच्यंते अग्निसंमार्जनसाधनत्वात्तेषांतैस्त्रिरभ्यात्मंमुखंसंमृ
जीत तत्रैरितिवचनाद्दर्भैरवत्तैःसंमृजीतनग्रंथिभ्रंशैः पाप्मभ्रंशैर्वेतिगम्यते अभ्यात्ममा
त्मन्निमुखपाणितलमवागपवर्गंचसंमार्जनमिति सकृच्छी सर्वत्र इत्तौ सकृन्मंत्रेणद्विस्त्री
मित्येतत्सर्वत्रनवत्येवंधकारस्यकर्मणश्चाश्रुतौसत्यामिति एवंप्रकारशब्देनसंस्कारकर्मत
मुच्यते एतदुक्तंभवति यत्रसंस्कारकर्मणस्त्रिराहृत्तिर्विधीयते तत्रसकृन्मंत्रेणद्विस्त्री
मिति नघधानकर्मणि स्रुष्टौ पाकतरश्रुति होत्रर्षदनंजपरेणछित्वाघाज्यस्रुवान्निमंत्रयेत १६
उदकस्पर्शनंपूर्वंगंजग्निसंमार्जनस्तरोरात्मनोमुखसंमार्जनात्आत्मनोयदोष्यंतच्छो

त्यर्थत्वेनास्यदृष्टार्थत्वंभवति अंगु वसुरितिश्रुतम स्तेन दक्षिणंचतऊत्तरंदक्षिणोत्त
रं तद्वानुपस्तोदक्षिणोत्तरीतेनोपविशेत् एतेनि माने एतेश्रुतिप्रकारमंत्रविशिष्टयोर्ग्र
हणार्थं तेवसर्वेषांसर्वसिनेषुप्रथमोपवेशनेभवतः नद्वितीयादिप्रयोगश्रुत्येकोर्थः समा
नेथासनेअहर्गणेध्वरुरुः प्रथमोपवेशनेभवतः अयमपरोर्थः समानेपिस्थानेप्रयोगा
द्भौसुनःपुनरावर्त्तनेति प्रवर्ग्यादिष्वयंवापरोपिशब्दाच्छ्रूयते अस्यविधेर्दर्शपूर्णमास
प्रकरणेपठितत्वान्नदर्शदृष्टेष्वेवेष्टिपशुसोमेषुभवतोनाग्निहो त्रादिष्विति अंकधारेण
भवत्येव द्विरितिगौतमः अस्यावार्यस्यद्विःद्वितीयेपिप्रयोगेभवतिश्रुत्यनिधायः ४
ब्रह्मौद ब्रह्मा द्विरित्यनुवर्त्तनेक्रियमाणस्यकर्मणःदक्षिणतउपविष्टःसन्पुनःघो
नकालेद्वितीयेनिरसनोपवेशनेकुर्यात् अस्माधेयेब्रह्मौदनेद्वितीयविधानसामर्थ्या

देवश्चिप्यन्सोमेप्योन्यत्राधिब्रह्मणोनिरसनोपवेशनप्राप्तिरितिगम्यते अग्न्याधेय
ग्रहणमश्वमेधेयब्रह्मोदनंतत्रनैवंकर्तव्यमिति वह्निः सोमे आहवनीयस्यदक्षिण १७
उपविष्टःसन्हविष्यवमानंगत्वातत्रःप्रत्येत्यश्वसिनेषुनःकुर्यात् सोमग्रहणंसर्वेषुसो
मेषुप्राप्तंतदर्थइतरथा धानाधिकारात्तत्संबंधएवसोमेस्यान्नसर्वसोमेष्विति प्रसं
ग्येताः पञ्चर्थमुपविष्टएवासनेसदःप्रसर्पणंकृत्वातत्रैवपुनःकुर्यात् होत्रग्रहणंत्र
ह्माधिकारनिवृत्यर्थं स्रुगा पशौ स्वाहाकृत्यर्थेस्रुगादापनेपुनःकुर्यात् नप जिके प
त्नीसंयाजार्थेउपवेशनेनैवकुर्यात् नान्य कौत्सः होतुरन्येषामेतन्नवतश्रुतिकौत्सो
मन्यते उप यमिति उपविश्यानंतरंब्रूयादित्यर्थः अग्निं नवेति जानु जपेत् जानुशि १७
रोजान्वग्यंजतऊर्ध्वंग्रहणमुपस्पृशतोनजपःस्यादिति तेनान्यत्रैवंरूपेशब्देऽसति

कुर्वन्नेवकुर्यादितिगम्यते अरणीसंस्पृशमंधयेदित्यादिषु नृपतये निगदेन समा
प्यप्रदीप्तेइत्फनयस्यस्रुगादापनावसरप्रदर्शनार्थत्वाज्जपसमाप्तिरपिप्रदीप्तएवेति
गम्यते अनेननिगदेनआदापयेदध्वर्युअग्निर्होत्रावे जपेन्न अवसायेतिवचंनिग
दमध्येउच्छ्वासलाभार्थं जपेदितिनिगदमध्येउपांशुत्वलाभाय अथस यानिति अ
येतिवचनमत्रापुच्छ्वासलाभार्थंसमाप्तिवचनमग्निर्हेतित्यादेर्यज्ञियानित्यंतस्यएक
निगदत्वसूचनार्थं समा यति अध्वर्युकर्मविधानंप्रत्याश्रावणस्येदंनिमित्तमितिज्ञा
पनार्थंसमाप्तिवचनमाश्रावणेकृतेपिसमाप्तएवनिगदेप्रत्याश्रावणंकुर्यादित्येवम
र्थं प्रत्या नकंय शाद्यायनकयरूणंविकल्पार्थं अतःप्राङ्मुखत्वमपिलभ्यते अस्त

श्रावयत श्रुतंकुर्वन्नित्यर्थः ४ यया रंति वक्ष्माणलक्षणयागाः यया जाइत्फच्यंते तै
१८ श्चरंतियजंतीत्यर्थः पंचैवेति पंचवचनंनराशंसः तन्नूनपाद्ह्याप्रुष्पायणस्यापिपंचैव
भवंति नषलित्येवमर्थं एतच्छ्रुतिवचनं पठिताएवैतेतन्नूनपान्नराशंसयोरन्यतरेणस
हपंचभवंति नापठितेनसहेत्येवमर्थं

एकै जति नसक्कत्वे षितःस
वन्यिजति आग्र वर्ज्जं सर्वत्रसर्वसामनुयाजादिवर्जितानांयाज्यानामादावाग्नी
वति कोयमाग्नरित्याह येय त्याग्नः वषट् सर्वत्र अनुयाजानामपीतिसर्वत्रवचनं १८
ज्ञेः पायाः अत्रोच्चैस्त्वमतिश्रायोबलीयस्त्वव्यक्तरोच्चारणमेतउभयंयाज्या

याएव तयो वयेत् तयोरग्र्वषट् कारयोराद्योः स्तुतिःकार्या याज्यांतंच श्रावयेदिति
शेषःविक्ष्य तोवा नचेत्यग्रहणतिपतिवयेन्वेदेवनइतिघ्रादपाठः ऋगंतेया
निघ्रहणेणिसंध्यक्षरालितानिविक्ष्याकारमेवश्रावयेदितिएकारैकारयोः आइ
इति ओकारौकारयोः आउइत्येवंविक्ष्यस्तुतिःकार्या न्येष्ठ्यमंत्रोविष्ण्वचर्षणाऽइ
वौषडित्यादिदृष्टांतः एकारस्यघ्रहणस्यैस्वरूपेणैवस्तुतिः कार्या ओकारस्यघ्रहण
संज्ञायाअनित्यत्वान्नित्यौत्यसंयोगविरोधान्नस्यसर्वदापिविक्ष्यश्रावनंकर्त्तव्यं यो
जनांतानांसंध्यक्षराणांसर्वदास्वरूपेणैवस्तुतिःकार्यानविवेकःकर्त्तव्यः अधिग्नि
यंशुक्रमिशंदधाने वौषडित्यादिदृष्टांतः विसः क्षते अनत्यक्षरोपधःअनवर्लोप

धइत्यर्थः सवषङ्कारेणसंधीयमानोरिष्यते पिबासोममग्नियमित्यादिनिदर्शनं इतर
१९ ऋरेफो इतरअवर्णोपधः सवरेफिसंज्ञःवेत्ररिष्यते महोपावर्ज्जमितरोयथोक्तमि-
त्यत्ररेफिसंज्ञाधिगंतव्या उतत्वंवसंनवमित्यादिनिदर्शनं लुप्यतेरेफो अवर्णोपधो
योविसर्ज्जनीयःरेफिसंज्ञश्चनभवति सलुप्यतएववषङ्कारसंधौ अर्वाङेहिसोमकाम-
मित्यादिनिदर्शनं प्रथम स्तृतीयं वर्गाणांयोयःप्रथमःससःस्तृतीयमापद्यते नित्यं
मकारे जंतस्तासुतांतामित्यनेनोक्तमित्यर्थः येय वषङ्कारः वोषट्वषट्कारइत्यर्थः
इतिप्रथमः अयंप्रथमःप्रयाजइत्यर्थः वागो यते सर्वस्मायंविधिःस्यादित्येवमर्थीवी १९
प्सा दिवा कारः इथाराङ्नोनप्रयोक्तव्यइत्यर्थः किंचवषङ्कारसंबंधियत्कर्मतद्धिधं

तराविरोधेसतिदिवैवकर्तव्यमिति तथानुमंत्रणं दिवाकीर्तिमित्यर्थः तच्चोक्तार्थमेव एतद्या
दर्शनं यदिदंयाज्यायाःपुरस्तादाग्नःतस्माच्चादोयाज्यांतेश्रुतिःस्यात्उपरिष्टच्चवष
ट्कारस्तस्यचादौश्रुतिस्ततोनुमंत्रणं इत्येतद्याज्यास्वरूपनिदर्शनं अनुमंत्रणस्यया-
ज्यांतर्नविवक्षनंतदंतंवाग्यमनार्थं तत्र त्रेम्यः वसिष्ठादित्रिभ्योमध्यमद्वितीयः नरा ते
षां वसिष्ठादीनामयंद्वितीयः स्तृतीयः सर्वेषामितिविशेषः बर्हिः तुर्थः आग्नेयं
त्रिनि पंचमेएवंकृत्वातेनैवयजेदितिशेषः आगुरोविधानंक्रमार्थंचितिदेवतंत्वाहा
शब्दाभ्यासार्थंवीप्सावचनं यथावाहितायस्तानिम्नाज
पियरूपार्थं अनावाहिताइत्यनेनयथास्तानिम्नोपिदेवताःप्रमादादनावाहिता
स्तुस्तासामथत्रयथावोदितेक्रमेनिगमार्थंप्रयाजाद्यन्त्याजांतेत्यादिश्रुतयथावो

दितंतदीयानांदेवतानांनिगमनार्थंच इदमेवषट्कारद्वयमनावाहितयरुणात्रयस्त्रेतेना
न्यथा यथावाहितयरुणेनपठितावरुनानगस्त्रंतेतासांपाठादेवनिगमनंनान्यथत्फलं
स्वाहादेवाइतिशेषः यथासूत्रंमंत्रशेषः आतोमंडेण इतःपूर्वंयत्रमंडेणयोक्तं
अत्रपूर्वविधेरनावादन्यत्रैतत्सर्वमग्निमंथनादियज्ञवतितदपिमंडेणयोक्तमि
तिगम्यते त्रीणिवाचःस्थानानिमंद्रमध्यमोत्तमसंज्ञकानितेषुवसमसमयमानवं।
ति यमानामवस्थाःतत्रसमनेनयमेनवषट्कारःप्रयोक्तव्यः ततएकावरोहेणयाज्या
एवंसर्वत्रएकैकयमावरोहेणवषट्कारःप्रयोक्तव्यः ऊर्ध्व०वाकात्०मंडेणप्रयोक्त।
व्यं मध्यकृतः सर्वत्राकारोनिविधावेवात्रत्वनिविधोमर्यादायांबान्नवत्यध्वर्युवशात् २०
अत्रस्विष्टकृत्मध्यमेनोत्तमेनवाअध्वर्युवशात्प्रयोक्तव्यं प्रयाजेभ्यऊर्ध्वमास्विष्ट

कृतोमध्यमेनप्रयोक्तव्यं रुविर्यरुणंस्थानांतरेविप्रधानरुविषांमध्यमेस्वरएवेति उत्त शे
षः इलादिःस्विष्टकृदादिर्वाशंयुवाकांतः शेषइत्यन्ते सउत्तमेनप्रयोज्यः अग्नि वाक्या
त्वंसोरस्य जुषा रस्य तावा जति तावित्याज्यभागसंप्रत्ययार्थं आग्नेयंतिदेवतादेशस्यक्र
मविधानार्थंयजतीतिदेवता देशस्यायाज्ययासंधानार्थंतावाज्यभाग
संज्ञकौयागावाग्नेयानंतरंद्वितीययाविनक्त्यादेवतामादिश्यादिश्ययाज्ययासंधाययज
तीत्यर्थः सर्वा यास्याज्यः याअन्वायातशब्देनानुनिर्वापशब्देनवाचोदिताःताअन्वाया
त्याः तान्योन्यायादेवताअनुवाक्यावत्योयैषाञ्चताःसर्वाआदिश्ययष्टव्याः अन्वायासा
नामनुवाक्यारहितानांसयैषाएंगत्वादेशोनकर्त्तव्यइत्यर्थः सर्वयरुणमाज्यभागयोरपि
संप्रेषयोरादेशनिघ्नत्यर्थो सौमिकीभ्यश्चयाअंतरेणवैश्वानरीयंपत्नीसंयाजांश्च सौ।

प्रिक्यः सोमेन त्यन्नाः नसोमेघयोज्याऽपित्रोत्पन्नानामेवतत्रनवत्वसंभवात् वैश्वान
२१ रीयपत्नीसंयाजानंतरंहूयेदितानामेवयरुणंयुक्तं अतएतस्मिन्नेवासनेवैश्वानरी
यस्ययजतिइत्येतदेवगृह्यतेपत्नीसंयाजैश्चरित्वावभृथंव्रजंतीति एतएवपत्नीसंया
जागृह्यंतेअन्याश्त्यनुवर्त्तनेअंगप्रधानरूपेसोमकर्मणियौतौवैश्वानरीयपत्नीसंयाज
शास्त्रोदितौपदार्थौतियोर्मध्येयास्तत्रैवोत्पन्नादेवतास्ताभ्योप्यन्यादेवताआदिश्यएष्टव्याः
नताआदिश्ययष्टव्याइत्यर्थः एतौ मासौ यावेतौपौर्णमास्यामाज्यभागौतौवार्त्रघ्नसं
ज्ञौभवतइत्यर्थः सनिमित्तेयंसंज्ञेत्यरु अनुवाक्यापत्वं ततोविचारः अनुवाक्यातएव
विचारावगम्योन्यत्वमित्यर्थः नित्ये याजे उक्तेएवैतेसर्वत्रयाज्यानानुवाक्यावदेतयो २१
रन्यत्वमित्यर्थः इध स्यायां अग्निः यमिति आतोवाप्यमनं आदितंआरभ्याज्यभाग

पर्यंतंवाग्यमनंभवति अंत वाक्ये निगदा माप्तेः अत्रानिष्ठवनसंस्तवनशस्त्रेतिसंस्त
वनशब्दःपठितव्यः आरभ्येतिक्वचिन्मंत्रपठितस्या ज्यादिमस्तदारभ्यासमाप्तेर्वाग्यम
नसिद्ध्यर्थं हेतुरधिकारात्कर्त्रंतरस्यापिविधापणार्थंचेति अन्यद्यज्ञस्यसाधनात् यज्ञ
साधनत्वंसोमत्रवाग्यमनंनियम्यते यज्ञसाधनत्वोनामक्रियज्ञसंपादनार्थंत्रि
षयत्वंतरार्थंवि आप जयेत् आपद्येतिनियमप्रतिक्रम्येत्यर्थः अपिवाग्यो[illegible]
मापपीतिक्वनंश्रवैक्तायाअपिवैष्णवीत्वघतिपत्यर्थं उक्तादेवता रिति उक्तसंकीर्त
नंदेवताविधिक्रमस्मरणार्थंतासांयाज्यानुवाक्यावरूपमाणलिंगक्रमाभ्योयोजनीयाइ
ति इदमपिउक्तसंकीर्तनस्यप्रयोजनं यत्रदेवताविधायदेवतानंतरमृचोविधीयंते
तत्रतासांदेवतानांताएवयाज्यानुवाक्याइतिसार्वत्रिकोयंविधिरितितज्ज्ञापयितुं

अयमग्निरितिगायत्र्यपियाज्यानंतरमुक्त्वाद्याज्यैवनवतिसानुगायत्रीसामान्यादाधा
२२ नएवनवति यद्यग्नीषोमीयइतिस्रुक्रंपांतेपठन्असंशयार्थमुक्तवानाचार्यः अथस्वि
वाक्या अथशब्दःप्रधानानंतरंस्विष्टकृतोयागःस्यान्नावाहनक्रमेणेति अनुवाक्याव
चनंसर्वत्रपूर्वमनुवाक्यापश्चाद्याजेतिदर्शनार्थंयेयजा संतनुयात् आग्रविधानंमि
गदाप्रवेवस्यान्नक्रगादाविति अग्निंस्विष्टकृतमितिक्वनमग्निंहोत्रायशब्देनादेशोन
स्यादिति षष्ठीविधानंद्वितीयायानिवृत्त्यर्थं देवतामादिश्यक्रियाधामानिशब्दमुपसं
तनुयात् अयाड्शब्दः पूर्वपवितएवोत्तरेणस्त्रेणतस्यास्तस्यादेवतायाःपुरस्ताद
तिदेशरूपेणविधीयते देवतायाउपरिष्टाद्विधीयमानेनक्रियाधामानिशब्देनसंधा २२
मान्यथालिंतिसंततंपठितं अतोयतिदेवतमेकएवायाड्शब्द

१ नार्थंक्रियाधा

यथोक्तमेनद्वितीयइतिस्थितं एवमुत्तराः अयाल्लक्षात् उत्तरासामयंविशेषः अयाड्
शब्दएव तासांपुरस्तात्वयोजोनाग्निशब्दोपीतिएतउक्तंभवति प्रथमदेवतायाःपुरस्ता
दयाल्लग्निशब्दउत्तरासामयाड्शब्दएव सर्वासामुपरिष्टात्क्रियाधामानिशब्दः सर्वत्र
संततावक्तव्याइति आज्यपां यजतीति आज्यपांतमितिषसिद्धक्रमसंग्रहादावाहनक्र
मोत्रापिपरिगृह्यते तेनास्त्वानिन्द्रागमनमिहापिस्यात् आज्यपांतमेवमुत्क्रातदनं
तरेणक्रियाधामानिशब्देनयक्षदितिसंधायथासूत्रमुत्क्रामुषतांरुद्रिरमेयद्युत्स्त्व
वानुह्वसन्यजेत् सर्वत्रानुह्वासःकर्तव्योस्यायाजायां यक्रुसावा अङ्क्ष्वेवोह्वसेत् प्र
देशिमार्ष्टि प्रदेशिनीनामांगुलिविशेषः पर्वणीसंधी उन्नमेदित्यतोद्वेपर्वणीइत्यर्थः
अध्वर्युणातेपर्वणीअंजयित्वाअन्यात्मानंपाणितलंकृत्वाओष्ठ्योरपवर्गनिर्मार्ष्टि

वावस्पंधरे अनेनैकैकस्मिन्नित्यनयोरर्थः स्रष्टोद यीत द्विरुक्तसंयोगोजक्षिः तंकृत्वा तेन
२३ नेलांगृहीत्वासव्येपाणौकृत्वानिधायेत्यर्थः अस्याःस्त्रीलायाइत्यर्थः याहस्तेवदायतेसा
वांतरेला अवदापत्नीताध्वर्यु अंतरे ददीत अंगुल्यंगुष्ठयोर्मध्येनप्रदेशेनस्वयमिलाया
अवांतरेला मादद्दीत घत्पाल हत्य घत्पाल्ब्रांस्रष्टामध्वर्युणावेत्यर्थः अं
गुली तांवा अमुष्टिंकृत्वा अंगुलीभ्योबहिरंगुष्ठमकृत्वेत्यर्थः सव्येहस्तेनिहितामिलां
दक्षिणेनहस्तेनगृहीत्वावांतरेलांदक्षिणतःपरिगृह्यास्यसंमितांघ्राणसंमितांवेलांकृत्वा
वानुयक्रयते घ्राणसंमितांनासिकासंमितामित्यर्थः इलोपहू उपहूतइति इलोपहूते
सादिनातस्मिन्नुपहूतइत्यंतेनस्फ पांक्त्यनेननिगदानांतंत्रस्वरत्वादघ्रासुपांसु २३
त्वंविधीयते तेनैकश्रुत्यमनुपरतमेवेतिस्थितं अध्वर्योरित्यनेनोत्तरस्यनिगदभागस्य

तंत्रस्वरानपगमःकथ्यतेघ्रासत्वान्नाश्रुंविधीयतेअतः तस्मिन्ननुच्यमानेसंशयःस्यान्नि
गदमध्येउपांशुत्वमुच्यमानंकिंसर्वस्यनिगदस्य आहोस्वित्पूर्वस्यभागस्यपरस्यवेति
अस्मिंस्तूच्यमानेपूर्वस्यैवभागस्योपांशुत्वंविहितंनवतिनोत्तरस्यभवतीतिनात्रसंशयः
इलोपहूता मनुष्याः देवयुत्रे इतित्रीण्येवसामानि उपहू इतिवा उपहूयेत्यनूच्यमा
नेरुविर्जुषंतामितिनिगदांतस्यात् तस्मिन्नुपहूतइत्यवांतरेलाभक्षणमंत्रःस्यादिले
नागमित्यिव तयोर्विकल्पार्थोवाशब्दः सर्वघुरुषाःसर्वघुरुषाइतिपदद्वयविशिष्टश्च
मंत्रइत्येतेदोषाःस्युः एतस्मिंस्तूच्यमानेतस्मिन्नुपहूतइत्येवमंतोनिगदःस्यात् पू
र्वःइतिशब्दोनिगदैकदेशःस्यात् वाशब्दश्चमंत्रावयवविकल्पार्थएवस्यात् सर्वघुरुषा
इत्यंतइतिशब्दात्तेनेतावानेवमंत्रःस्यात्इत्येवंसर्वसमंजसंभवति होतावांतरेला

नक्षयित्वेजानपिनक्षयेत् सर्वेसयजमानाइज्जानक्षयेयुः इज्जासर्वेषामितिपशुवि
२४ नागेदर्शनात् शाखांतरेवयजमानपंचमाइज्जानक्षयेयुरितिदर्शनाच्च मार्ज्जयिरं
ति मार्ज्जनमिज्जानक्षणांगंपित्र्यायामिज्जानक्षणानावेमार्ज्जनस्यायनावदर्शनात् नक्षयि
तुमार्ज्जनेदृष्ट्वोपकारोस्तिस्मृद्धिर्नामातइज्जांतकर्मस्वपिमार्ज्जनमस्त्येव नेतदनुयाजांगंच
तुर्थकरणदक्षिणादानाभ्यांव्यवहितत्वात् पित्र्यायामनुयाजसत्तायामपितदनावदर्शना
च्च अतोमार्ज्जयित्वानुयाजेष्वरंनीतिवचनंचतुर्थकरणदक्षिणादानयोरनित्यत्वसूचना
र्थं तथास्यनाग्नेयेषुचतुर्थकरणंनास्ति अंगत्वेषुदक्षिणादानंनास्तीति परिजनं आ
हवनीयस्यपरिस्तरणेः नक्षणार्थंनिष्क्रम्यपुनः प्रविशनांप्रथमप्रायत्वान्नेषामासेवयते २४
ऽर्थात्सहकारिणा देवा याजाः देवादयोदेवशब्दयजतिस्पर्धः पुनरनुयाज

वीतवसदांताः१

ग्रहणमुत्तरस्यसूत्रस्यप्रयाजानुयाजार्थत्वायं वीतवसदांतत्वंप्रयाजानुयाजयोर्गुणःस्या
त् त्रयः तेनुयाजास्त्रयोभवंति एकैजंति देवान्यजेतिप्रथमसंप्रेषस्यसर्वार्थत्वेसत्यपिनु
नःप्रेषितएवयजेत् इमेनुयाजाः देवंब वीरीति अनवानंवा अमत्सतेत्यत्रावसायवा
अनवसायवायजेत् कस्मृक्वा संतनुयात् असि स्तो अन्नयंकतो विदि अक्रतेत्वि
अक्रातामक्रतेत्येवंयजमानस्यनामनीर्मानुषाः इत्यवसानानिसर्वाणिनिगदे।अत्रनुप्र
थमाविधानंद्वितीयानिहस्यर्थीआविदीत्यत्रावसायप्रथमयाविनक्त्यादिश्यदेवतामिदंहा
विरित्यपसंतनुयात्।एवमुत्तराः।उत्तराअपिदेवतामादिश्यइदंहविरित्येवमुपसंतनुयात्।।
अक्राथार्थीहिदेवतब्रजदेवतयोरेवमहः कर्तव्यं।यथार्थक्वनं अर्थवशेनाभिधानमि
त्येवमर्थीउक्तमुपांशोः।आवहस्वाहेत्यक्तमित्यर्थः।उक्तस्यवचनमस्यनिगदस्यपशावपी—

ष्टिवदेवप्रयोगार्थीनस्रक्वाकप्रैषवदनुषक्तादीनामुपांशुत्वंभवति।आवादेवेभ्यइति।आवापिकां
तन्नित्येतदावापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थंतिन्नास्तानित्यत्रापिनिगद्यते।देवाआज्यपाइतियथास्रुवं
।असावसावित्यत्रयजमाननामनीषद्यमयाविभक्त्यानिर्दिशेत्।सांव्यवहारिकंनाक्षत्रंवाहो
तुर्नुस्रुच्चैद्यजमानेःस्यात्तत्सन्निधौउपांशुनामनीक्र्यात्।शंसावोअनुक्तोवोवचनमेकऋत्यप्रा
पणार्थं।अप्रणवामितिप्रणवोनिषिध्यते।वेदस्तैमेप्रयच्छत्यध्वर्युः।वेदग्रहणकालज्ञापनार्थंप्रतस्रु
त्रं।अतोध्वर्युणादक्षेगृह्णीयात्।अदक्षेपिस्वयमेवगृह्णीयात्।तंगृह्णीयेतितमितिविस्पष्टा
र्थंयदाह्वेदद्यात्तदातंगृह्णीयादित्यर्थः।यदाह्वेयुगर्धेद्यात्तदोहनमंत्रंक्र्यात्।वसवस्त्वाछा स ८
दिषुउदासुस्थजंतिएतेनेतिस्वनंप्रकृतिविकारभावेपिकृत्स्नस्यप्रापणार्थं।अर्ज्यस्वनंया २५
ज्येनस्तोमइज्यतेतत्रैतेयाज्यानुवाक्येभवतः।नान्यरूँक्षेसामइतियजंतीतिस्वनंयागएवा

सांदेवतानांनानिगमेधनुहत्तिरितिआधायातानइतियाजाः।इदंसंज्ञाविधानार्थंअथाजेताअ
थशब्दःपक्षांतरयरिग्रहार्थः।अथवेयजमानःप्रजाकामःस्यान्नदैवेतादेवतायजंतीतिप्राग्गृहू
पतेरितिदेशविधानेनश्रुतीनिःसमुच्चयंदर्शयति।एकावाक्यायाज्यानुवाक्यास्वनंप्रजाकामो
यजेतेत्पनेनयजमानेसंनिहितेपिहोतैवकर्तरियान्नयष्टास्यादितियाज्यानुवाक्ययोर्होत्रकर्तृत्व
मन्यतःषसिंहमितिकुरूमहमितिघृतीतेपिस्वयमेवपठतिकुरूमाखितिआज्यंग्रीयात्।
पर्वजिनाद्यपक्षानांतंकार्यंनात्रावांतरेलापाणितलस्थमाज्यमिलेत्मुच्यते।ततःसर्वंग्राह्यं।
दित्यच्यतेशंयुनावा।आज्येलायाऊर्ध्वंशंयुवाकोनवतिनवतिवेत्यध्वर्यूणांसंख्याप्रकाराःसंती भ
तितत्स्वनार्थमेतत्सूत्रंयदिस्याद्धोतापितथाकुर्यादित्येवमर्थं।वेदःपत्नेतिपत्न्यैवेदंप्रदायतो
वाचयतिहोताध्वर्युर्वावेदोसीत्यादिकामायत्वेत्येवमंतंसूत्रं।वाचनमंत्रस्योच्चैःप्रयोगोर्थात्सि

ध्यति।कार्यंतुलिंगजनितमेव।वेदशिष्टावेतायद्विपत्नीघ्रजाग्नेस्यादितिकामयेतेतदावेदस्यजानु
२६ सदृशेनप्रदेशेनपत्नीस्वनाभिमालभेतेतिकाम्यानावेपिवावनंभवत्येव।अथास्यादिति।अथेतिसंब
धार्थः।यद्यनंतरंयोक्रविमोकस्यात्तदैववावनमपीतितेनकाम्यानावेवावनानंतरंयोक्रविमोकः
स्यान्नत्वालंभनमपीति।अस्याऋतियोक्रविमोचनंहोतृकर्तृकमितिदर्शयति।तत्वारोतिातद्यो
क्रंद्विगुणंकृत्वागार्हपत्यात्पत्यक्षाक्षाशाद्वाऽन्मूलायप्रदेशमित्यर्थः।तंनिदध्यात्।योक्रस्यमू
लप्रदेशःपार्श्वःपाशशब्देत्रमूलायथोःप्रदर्शनार्थः।अस्ययोक्रस्योपरिष्टाद्वेदत्रणान्युदगग्रा
णिनिदध्यात्।पुरस्तात्त्रणेभ्यःपुरस्ताच्चत्रणेभ्यःसंभिनेष्वर्णपात्रंनिदध्यात्।अग्निमाऽऽहृति।
अग्निमस्यग्निमन्नाग्नित्यर्थः।तांवाग्निमथ्नातीवावयेत्।यत्यगाशीष्टान्नमंत्रस्य।अथोाग्नित्वा।पूर्ण २६
पात्राऽदकंमृत्पिंडंवातऽऽहरन्तावेवंकुर्वतीवावयति।अत्रोऽक्षणमकुर्वत्यावावनेमंत्रलिंगस्य

विरोधाभावाऽऽऽक्षणमविधीयते।पूर्वत्रतन्मंत्रलिंगादेवाग्निमथनंअकुर्वत्यामंत्रोच्चारणं
नसंभवतीति।नतस्याअग्निमथनंविहितंमार्ज्जयंतामितिवेतिपदमात्रविकल्पः।अथाथेति।
योक्रस्याधस्तात्पल्वंजलिमुत्तानमात्मनश्चसव्यंपाणिमुत्तानंनिधायपूर्णपात्रेणनिनयन्माहंप्रा
जाग्नितांवावयेत्।यथातन्निनीयमानमुदकंरुस्तेष्वेवपतेत्तथानिनयेत्।धाञ्शुस्वत्वमत्र
नाड्रियते।अधस्तादंजलिनिधानस्यादृष्टार्थत्वप्रसंगात्।अत्रपत्नीर्हित्वबर्हिस्सर्वासांवा
वनंकर्त्तव्यं।पतिपत्नियोक्रविमोचनमावर्त्ततेसर्वेषांयोक्राणांद्विगुणीकृत्यनिधानंभवति।
निनयनेसमर्वासांस्वयोक्रसंसृष्टोदकलौकिकायोऽक्षणेपिसर्वासामन्वयः।वावनेवाक्यमंत्र
लिंगजनितकार्यान्नावेपिवाक्यस्यपुरुषस्येवायंसंस्कारइत्यवगंतव्यं।यएतेपत्नीसंबंधाःपा
दार्थास्तेसर्वेपरस्परसंबंधाः।अथशब्देनतच्छब्देनान्येनवाऽनंतस्तेसर्वेसहैवकर्त्तव्याः।नैकै

कश्चाज्येद्गृहीत्वेतिवेदबर्हिस्त्यक्त्वाऽऽहवनीयात्तानिदक्षिणेनहस्तेनाग्नयेदेशंगृहीत्वाआ
२७ विधन्वन्विष्टकेनाकंपयन्गार्हपत्यादारभ्यसव्येनहस्तेनसंततंस्रुवेणाऽऽहवनीयंगच्छतितंतु
वन्वन्निस्त्वास्तरणमंत्रेणागमनमंत्रः।तौतेमंत्रांतेस्तरणंनः।शेषंपठितः।शेषंनिधायेतिक्व
नाज्ञानिनसर्वाणिस्तरितव्यानिनियमेनशेषितव्यानीतिगम्यते।आज्यस्थाल्याःस्रुवेणाज्यमा
दायाहवनीयेस्रुवेलेवजुहुयात्।आहवनीयात्पश्चात्पत्नीशालायांसर्वाण्यग्निकर्माणी
संज्ञैषांहोमानांस्वाहाकारांतैर्मंत्रैःमंत्रांतेस्वाहाकारंकृत्वेत्यर्थः।नत्वेमंत्रेयत्रक्वापिनस्वाहाका
रःपठितःतदांतेस्वाहाकारःकर्तव्यः।यत्रक्वापिपठितंमंत्रमात्रमेवपदानार्थोभवतियत्किंचापिवः
कंचनास्मिंछास्त्रेदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकोव्यापारोयागोहोमोन्याधानंवेदिस्तरणादयो
वामंत्रेणसाध्यंतेतत्रसर्वत्रस्वाहाकारःकर्तव्यइतिसूत्रार्थः।अन्यत्रेतिक्वनंगार्हपत्यप्रणा

२७

र्थोजपेषितइतिवषट्कारसमुच्चयनिवृत्त्यर्थोएवं।निवाएवंनवोनामैवंप्रकारआहवनीयात्प
त्नीशालोदग्देशेस्थितआज्यंस्रुवेणादायाहवनीयइति।एवंप्रकारविशिष्टःकर्ताएवंभूतस्त्यक्त्व
तेविशेषणपरोयंनिर्देशः।अवक्रश्चेत्यादिविहितविशेषउच्यते।यत्रहोमान्याधानोपस्था
नान्यविहितविशेषाणिविधीयंतेतत्रानेनप्रकारेणकर्तव्यानीत्यर्थः।एकदेशविशेषवाच
येक्षितमात्रमस्माद्गृह्यते।अथाहेति।एकमंत्राणिकर्माणीतिन्यायेनाग्नींद्धेआज्यंतीहोत।
र्व्याहृतिभिरितिनिर्देशंकृत्वापुनःपठतितेनज्ञायतेव्याहृत्यपदेशेनक्रमेणैतेत्रयो
दशेतिजैत्रीयमिति।यमिः।स्यादितिशेषः।ऊर्ध्वेतिक्वनंसंस्राजपेनहोमस्यसंबंधार्थंयत्रसंस्राज
पोक्तितत्रप्रायश्चित्तहोमोपिभवतीति।अतःखंडेष्टयपिसंस्राजपस्यप्रयोज्यत्वात्प्रायश्चित्त
होमोपिप्रयोज्यएव।उपस्थायंतेतीत्यैनैवनिष्क्रामेत्।निष्क्रम्यानियमइत्यर्थःपुनरानियमाइ।

*देवत्रातेहुतावुपस्थायनीर्भेनिष्क्रम्येतित्रीणिकर्माणिसंबंधार्थानि।संबंधादनंतरंकर्मतत्कालमेवभवति।२

त्यर्थः। अर्थस्तुभवेत्सत्यप्रनियमविधानंकर्मप्रध्येयितीर्थेननिष्क्रांतस्याव्याहृत्यादयोनियमा
नभवंतीतितेनयोगमध्येमागंतिरेणनिष्क्रांतस्यापिनियमाभवंत्येवेतिज्ञायते। ऊर्ध्वमोजपः।
अन्वर्थसंज्ञेयंतेनायंसोमेहिषुनभवति। इतिहेतुः। इतिशब्देनात्रेतावत्व मुच्यतेएताव
देवहेतुर्नान्यदितिहोत्यरुणंहेतुरेवैतावत्। आग्नीध्रस्यान्यदपीति॥५॥अथब्रह्मणः॥आ
थब्रह्मोधिकारार्थः। इदानींब्रह्मणोपिविधयोधिक्रियंतइत्यर्थः॥होत्रात्वानि। व्याख्यातानीत्य
र्थः। स्नानात्वमनादिनाशुचिर्भूत्वाब्रह्मत्वंकरिष्यामीत्यापुरितोविहारंप्रविशन्प्राङ्मुखजाव
मनंकुर्यात्कमंगित्वाद्यज्ञोपवीतयरुणंयेत्कमानुषयोरपिकर्मलोर्ध्वनादृतेयज्ञोपवीतीत्ये
वस्यादितिशोत्वयरुणंतुकृत्वर्थमपिअशुचित्वसंपादियन्नद्विरावृत्तिःकर्तव्यमितिएत २८
त्रात्रंविधीयते। अयमपितीर्थनविहारंप्रपन्नइतिप्राङ्क्षेष्टास्पप्राप्तापिनेष्यते। तत्रहेतुर्य

ज्ञमनाइत्फलरंथः। यज्ञमनाइतिकर्मानिमुख्यएवयज्ञमनस्त्वोपपत्तेः। ऊर्ध्वधारणमुप।
वेशांगतयाप्राप्तमदृष्टार्थतापरिहारायेक्यावेदासनमनुवर्तते। तत्रचेत्कर्मेत्यस्यापिकर्म
संबंधात्अव्याहृतिरविशिष्टेवादक्षिणांगतावा। तत्रचेत्कर्मेत्यस्यउत्तरांगत्वेनाविशेषादस्या
पिभवति। नित्यःजतांवा। नित्यतःप्राप्तस्यब्रह्मणोयंनियमउच्यते। ध्रुवाणांव्रजतांचयु।
रुषोणांयानिकर्माणितेषांदक्षिणातोनित्योभवेत्। प्राकृतानामप्राकृतानांचध्रुवाणांनि
त्यंदक्षिणत्वंध्रुवैवैकर्तुशक्यतइतिध्रुवेतुध्रुवएवभवेत्। व्रजतांकर्मसुनित्यंदक्षि
णत्वायव्रजन्नेवभवेत्। ध्रुवाणांव्रजतामितिकर्तृविशेषणेनकर्मणांनित्यत्वमत्रोप
क्रमउन्नत्यापरिसमाप्तेर्दक्षिणत्वसिध्यर्थोवाशब्दःसमुच्चयार्थः। क्वचित्कर्मणिक्वचि
न्निष्ठतिक्वचिद्व्रजतितत्रन्यसांधर्मःपरिगृह्यते। बर्हिःप्रावीयत्रबर्हिर्वेदिवसतीवरीय

रणादिकर्तुर्यादिशमग्निमुखाद्व्रजंतिऋत्विजःतत्र तामेवदिशंप्रत्यंचीकृत्वादक्षिणतोनवे
तासैवतत्रेतिवचनात्।बहिःतिष्ठतामग्निमुखएवप्रत्यंनवेत्।वेष्टाःकर्म्याःअमंत्रेषुकर्मसु
स्नानमासेनंवा।नवेत्।।वाशब्देनैवविकल्पेसिद्धेविकल्पवचनमवश्यंविकल्पसि
द्ध्यर्थंतेनैकस्मिन्नपिप्रयोगेक्वचिदासनंक्वचित्स्नानमिति।तन्यंतौ।तिष्ठावषट्काराःति
ष्ठंतायेषोमावषट्काररहिताश्चतेषुवस्नानमासनंवानवेत्।आसीतान्यत्रा।अन्यत्रेत्यनंतर
सूत्रद्वयविषयादन्यत्रेत्यर्थः।समस्तावियेन।समस्तोपाणीअंगुष्ठौवयस्यसोयंसमस्तपाण्यं
गुष्ठःसव्येनपाणिनादक्षिणंपाणितलप्रदेशंगृह्णीयात्।दक्षिणेनसव्यांगुष्ठंएवंकृतेपा
णीअंगुष्ठौवसमस्तौभवतः।एवंभूतेपाणावग्नीयंपरीत्यतस्यदक्षिणतःकुशेष्वपविशे २९
त्।निरसनंकृत्वा।कुशयुक्तेत्यतिसंनवेतएवासनेघकल्पेतेदक्षिणतइतिसुनर्क्वि

नमाहवनीयस्यैवदक्षिणतोनक्रियमाणस्यकर्मणइत्येवमर्थं।ह्रस्वाजपेत्।उप।
विश्यगुरुणंसह्रउपविश्यपुनरपिकर्मणएवदक्षिणतोनन्नवेत्।आसमासेस्तत्रोप
विशेदिति।एषआशानांएषेमंत्रोब्रह्मजपसंज्ञोभवतिसर्वातिदेशशब्दमनपेक्ष्यसर्वेषुयज्ञे
षुभवति।मंत्रयुक्तंपाकयज्ञेषुपिंडपितृयज्ञार्थंपाकयज्ञानामेतन्मंत्रमितितंत्रशब्दात्वाज्ञेषा
मिति।साग्नौयत्रोपवेशनमित्यग्निघरणयनेनसाग्नित्वेकर्म्मणःघतिपन्नेयत्रोपवेशनंविहि
तंतत्रायंजपोभवति।तदुक्तंभवति।एषजपःसर्वेषुयज्ञेषुघविष्मात्रेभवेत्।अग्निघरणयन
वत्स्वग्निघरणयनोक्तएवन भवति।उपविायते।अनुज्ञालाभार्थंमंत्रेणामंत्रयते।अध्वर्युरि।
त्यर्थः।उपविष्टगुरुंप्रवेशकालज्ञापनार्थंयस्मिन्कालेउपविष्टस्योपवेशनानंतरमध्व
र्युणातिसर्ज्जनंसंभवतितस्मिन्कालेघविशेदित्यर्थः।ब्रह्मत्वंवृत्रेअध्वर्युमंत्रपाठोऽपूर्ण।

इसहितेपियाज्ञावल्क्येनप्रणयेत्येवानुजानीयान्नापःप्रणयेदित्येतदपिब्रूत्वेतिवल्क्येन्द्रा
वापश्चाज्ञप्तेनसहेतिजपित्वेतिपूर्वस्योपांशुत्वायोत्तरस्यचतंत्रस्वरत्वायअतिसृजेदनुजानी
यात्सर्वत्रेतिसर्वेषुनुज्ञावल्क्येनुजस्यविधेःप्रापणार्थंयथादेशाःप्राप्तस्यायंविशेषविधिः।
यस्मैकर्मणेअनुज्ञामिच्छतितदेवानुजानीयान्नप्रणयेत्येवायथाकर्मकर्मनुरूपमादेशाः नी-
कर्तव्याइत्यर्थःप्रणवाद्युच्चैःउत्तरविवक्षार्थंऊर्ध्वंवाप्रणवात्उच्चैर्भवतीत्यर्थःअतऊर्ध्वंना
त्राप्रणीताप्रणयनोपलक्षितात्कालादूर्ध्वंप्राग्विष्णुमंत्रोच्चारणाद्वाग्यतोभवतिआस्तृणति
वल्क्येनअमंत्रेषुपिकर्मस्विन्नवसरेआसनमेवेतिनियमार्थंआमापशोःपशावग्निप्रणे
यनमारभ्यआचारलक्षणाद्वाग्यतोभवेत्सोमेप्रणीयायाःघर्मप्रभृत्यतिषेषंवारभ्यासुब्र ३०
ह्मण्यावाक्नियमःसोमग्रहणंपन्थधिकारात्पन्थनामकएवसोमेस्यादितिनिर्वर्त्यसर्वसो

मेष्वप्रणीतार्थंप्रातरनुवाकलक्षितात्कालादूर्ध्वंआभंतर्यामग्रहयोगात्हरि
याःतथासवनत्रयेपिपुरोळाशश्चारभ्यआपुरोळाशेळायाःस्तोत्रेकारात्स्तोत्रादौस्तु
ध्वनितिउपाकरणंतदादिआशास्त्रयाज्यावषट्कारानुमंत्रणाद्वाग्यतोभवेदित्यर्थःओदानेषु।
पवमानस्तोत्रेषूपाकरणादारभ्यआउद्वयःउद्गीतिसमाप्तिरुच्यते।यच्चावल्क्यःसर्वत्रमंत्रव
तिकर्मणिवाग्यमंभवतिशेषःउक्तादन्योयोविषयस्तत्रायमस्यवाग्यमनंशेषत्वेनुज्ञंभवा
तिआतोवाग्यमनमित्यादिनियमोस्यायधिक्रियतइत्यर्थःआपन्निश्चआपद्यातोदेवाअवंतु
नइतिजपेदिवस्तत्कृत्वादेतस्यायज्ञियमापन्निरित्यृच्यतेआनंतरोक्तैर्नवभिःसूक्तैर्विहित
स्यवाग्यमनस्यत्रिषएतदेवधायाज्ञियमित्यर्थःअन्यत्रैवमृत्याजतिःयत्रमंत्रोविहितएव
वाग्यमनेतदादित्वमात्रमत्रविधीतुशब्दसमन्वयात्जपिससोमेसोमसहितेपिअग्नीषो

मीयप्रणयनेपीत्यर्थः।तत्रवचनंयस्मिन्नहन्यग्निःप्रणीयतेतस्मिन्नेवाह्निकर्मण्यहन्यौतदादि-
वाग्यमनंनसूर्येद्युःप्रणयनेतदादिस्वनियमः।तथाचसद्यस्काले२सूर्येद्यःप्रणीयतेवरुण
प्रघासादिषुदक्षिणासूक्तं।सूक्तग्रहणंव्रजनजपतीतिव्रजनोजपविधानात्व्रजनसमाप्ता
वपिकृत्स्नसूक्तप्रयोगविधानार्थंदक्षिण तोव्रजनेविधानंदक्षिणतोव्रजतएवायंजपःस्या
न्नाग्निंसोमंवाप्रणयतःतदाह्यग्रेणगच्छतीति।।समाप्तऋक्सूक्तं।समाप्तेतिवचनंसमाप्योपवेशना
दियऊर्ध्वंतदेवकुर्यान्नसूक्ताद्दृष्टिंगमनापरिसमाप्तावपीति।आदिग्रहणेनव्रजनजपःपरिग्र
ह्यते।उपवेशनग्रहणेननिरसनमपिगृह्यते।सहचारित्वात्एतत्त्रयमग्निप्रणयनाग्नीषो
मप्रणयनयोरंतेविधीयतेनेनसूत्रेणसाग्नेयत्रोपवेशनमित्यनेनसाग्निप्रणयनेषुपक्त्वा- ३९
दिषुकर्मस्वग्निप्रणयनांतएवव्रजनजपोनान्यत्रेतिनियम्यते।नतुजपः।सोमेयदग्निप्रणः

यनंतदंतेनव्रजनजपोभवति।तत्रनिरसनोपवेशनेएवभवतः।अन्यत्रभवतः।यज्ञभवतःक्रियमा
णपदार्थपरामर्शेविसृष्टवागपियज्ञभवतास्यादितियोगविभागःकृतः।विपाजयात्।विपर्यासो-
मुक्रमः।अंतरितेनिगमनं।मंत्रयोःकर्मणोर्वाविपर्यासेंतरितेमंत्रेकर्मणिवास्वयमुपलक्ष्य।
परेणवाख्यातेदक्षिणंजानुनिपात्यवक्ष्यमाणेनमंत्रेणवक्ष्यमाणेग्रावाजतीर्जुजयात्।सर्व
त्रजानुनिपातनमुपस्तृस्योन्नानत्वाविरोधेनकर्तव्यं।तत्पग्र ग्रावेकेनविरूपकारेणशंवे
क्यादिनोदोषनिबंधतेनो।आख्यातोपलक्षणग्रहणमन्यस्मिन्नपिविषयेयथाकथंचित्।ज्ञा
तेएतत्स्यायज्ञियंभवतीत्येवमर्थंतेनैवभस्मसूत्रस्याथेविगंतव्यः।सर्वेषुत्रेषेषेतत्स्यायज्ञियं।
सामान्यरूपेणभवतियदन्यत्रेषविशेषेविहितंतदस्यापवादकंभवति।विपर्यासांतरित
योरत्रनेदेनयहणान्नद्विषयेविशेषेणाप्यस्यसमुच्चयोभवति।सर्वेषांनैमित्तिकानामयमुत्स

र्ग॥ निमित्तादनंतरंकर्त्तव्यमितिवयस्यउनर्वत्सवताघ्राणेनानंतरंकर्त्तुमसंभवः॥तस्या॥
यावत्संभवमुत्कर्षेनात्यंतमिति॥वाशब्दस्यद्विरुच्चारणंज्ञातएवनिमित्तेएतस्मायश्चित्तेन ३२
पूर्वोक्तसर्वंघायश्चित्तवदज्ञातेपीतिज्ञापनार्थं॥आजतिमित्येकवचनंबजवपिनिमित्तेषु
युगपज्ज्ञातेष्वेकैवाजतिःकर्त्तव्या॥नघतिनिमित्तमितिज्ञापनायाकृत्वापत्येवयजुःक्षिणो॥
आग्नीध्रेषुघ्राणाग्नीध्रीयघ्राणयनास्योमेषिदक्षिणाघ्रावेवदक्षिणाग्न्यर्थत्वादाग्नीध्रीयघ्रा
णयनेस्यासामतःनीयेसर्वाएवायदासर्वेभ्योवेदेभ्योयुगपद्ध्वेषाआगच्छेयुः॥तदासमस्ता॥
न्निरेकाजतिराहवनीयएवकार्या॥एवकारयहणंसमस्ताभिरेकाजतिराहवनीयएवेति
ज्ञापनार्थं॥अविज्ञातइतिस्मार्त्तानांशौचावमनादीनांत्रेषस्यघापणार्थं॥एतेऋगादयःश ३२
ब्दावेदवचनानजातिवचनाघाकघासीति॥घाक्यायाजेत्यइतिस्रुगादापनात्वाकृक

स्रंसंगृह्यतेबर्हिरिधीत्यस्परिधिशब्दस्यदेशापलक्षणार्थत्वात्सर्वतोनिर्हृत्यसंगृह्यतेात
त्रवस्पमालस्त्रैःस्पृष्यति॥अमुंत्रत॥अध्वर्युमाहिंसीर्यजमानंमाहिंसीरित्येवमंतेनमा
त्रयस्त्रनेनपुरस्तान्निर्गतमग्निनिदध्यात्॥एवमुत्तरेष्वपिप्रयोगोऽहव्यः॥वशब्दोमुमादेः
पूर्वेणसमुच्चयार्थः॥दिगनुक्रमणेनप्रतिदिशशब्दार्थसिद्धएवायत्प्रतिदिशंयहलंकरो
तितत्ज्ञापयति॥सर्वदिक्संबद्धंकर्मतेनक्रमेणकर्त्तव्यमिति॥अथेतिनस्वाहाकारांतं
॥तमाहेति॥तमितिघहृतमेवांगारमनिजुज्जयादित्यर्थः॥ ॥घाशित्रायइतिदेवस्यमीतिात
दंस्रुवइति॥कुशेष्वाग्नीयात्॥अग्नेनेति॥अत्रयेत्॥सदित्याहतस्यघत्रियहणार्थंनाक्रिय॥
प्राणस्येति॥अंतर्वेदिकुशेषुप्राग्दंडंघाशित्रंहरणेनिधायाऽसंस्रवादन्याग्नीयात्॥असंस्रवा
दनुदंतैरपीडयन्नित्यर्थः॥आचामतिति॥शौचार्थंआचमनंकृत्वापश्चान्मंत्रेणापःपिबेत्॥

उनरपिधाग्वत्शोचार्थमाचमनंकुर्यात्।इड०जनेत।प्रक्षा०यते अनेनप्रक्षालितेनपाणिशत्रु
३३ रणेनात्मानमभिमुखेनरुस्तेनवतथाकृतेनात्मनःउरतश्चिरपःसिंचेत्।मार्ज्ययिद्ध्यात्।सर्वैः
कर्मभिरिलाप्रक्षणस्यानुच्छेयत्वात्तदंगत्वाच्चमार्ज्जनस्यास्मिन्नवसरेअयमपीलोपक्षयि
त्वामार्ज्जनंचकृत्वाततःपश्चाच्चतुर्धाकरणेकृतेब्रह्मणआनीतंब्रह्मभागंपाणिशत्रुरणे।
भिद्ध्यादित्यर्थः।पश्चात्कु।भागंयस्मिन्देशेपाणिशत्रुरणंनिहितंतस्यपश्चात्कुशेषुयजा।
मानभागंनिद्ध्यात्।नञ्पाणिशत्रुरणइत्यर्थः।अन्वारब्धामुष्मिंश्चाइतिकारध्याहारेणसूत्र
भेदः।घ्राणाद्ध्यात्।अन्येनांगेनास्पृशन्नवजिघ्रेत्।अन्वारभ्यघ्राणपानावित्यादिना।शि
ष्टपुलाकक्लाप्रवृत्त्यर्थंतन्मात्रमन्वारभ्यतिगृह्यवाब्रह्मणेभागंनिद्ध्यात्।ब्रह्मन्। ३३
नीयात्।अध्वर्युमंत्रपाठःप्रस्तोष्यामः।प्रस्तोष्यामीतिवाक्रत्वाप्रतिष्ठेत्येवानुज्ञावचनं।

ब्रूयादित्येवमर्थान्नर्त्वोःस्वरित्यादेःपाठःसमृद्ध्यर्थः।समिद्ग्रहणंसमिदाधानानुज्ञानमपि।
प्रतिष्ठेत्येवंरूपमेवभवति।नाध्रेहित्येवंरूपंसंस्कारेरन्।ऋत्विजांकर्मसुसंस्कृतेष्वपरतेय
जमानकर्मणिजघन्यःसन्सर्वधायश्चित्तानिजुह्वयात्।अत्राग्नीध्रोन्वारभेतब्रह्माणं।ब्रह्मव
रणंविकृत्यर्थं।होतारंवा।होतारंवेतरेन्वारभेरन्।एताहोमः।होमएवैतयोःकार्यंनान्वारंभः।
परस्परमित्यर्थः।सर्वेवातिष्ठंते।सर्वेहोमकर्त्तारोन्वारंभकर्त्तारश्चेत्यर्थः।।६।। इत्याश्वलाय
नश्रौतसूत्रेहौत्रोनारायणीयायांप्रथमोध्यायः।। १।। ॐ।।पौर्णमा।दिष्टाः।प्रथमेध्यायेदर्शपू
र्णमासौव्याख्यातौविध्यंतसहितौ।इतऊर्ध्वंवक्ष्यंतेविध्यंतरहिताः।तेषांवि
ध्यंतापेक्षास्तिन्यायात्।नहितत्करणंलोकेवेदेवाकिंविदीदृशं।इतिकर्त्तव्यतासाध्येयस्यना
नुग्रहेर्थितेति।एवंचतदपेक्षायांसत्यांतदपिवैदिकमेवंश्रौतमेवेत्यपिसिद्ध्यतेशुचाग्नि।

लौकिकदार्शपौर्णमासिकेषुत्रिषुसत्सुअस्येदमितिविध्यंतविशेषयरूपेणोदनासामा
न्यंस्वरूपसामान्यंचमुक्त्वान्यस्यलिंगस्याप्राप्तेरेवविशेषलिंगेविध्यंतविशेषःपरिगृह्यतेताता
नीमानिविध्यंतविशेषयरूपलिंगानिनिर्वपेन्नद्धितष्ठाज्यंप्रोक्षतिधर्मवपयोदधिकपालानिन्वत
त्संख्यादेवताशब्दएवंचातस्मिन्नक्षरसंख्यावत्तद्धाव्येधेकबरूपिऽव्यंवग्राकृतःशब्दोऽवि
षःप्रत्ययादिचाएतद्धालक्षणशब्दश्चतद्धदित्यर्थदेशनःनामधेयंतथाव्यक्तोदनावान्यदीद
शंलिंगान्येतानिवाक्यानिगुरूलिघुलघनिर्वासप्रीरूपप्रकृतिर्ज्ञेयंविकृतिर्ज्ञेतिकल्पना
द्रव्यदेवतयोर्यत्रविरोधस्तत्रनिश्चयेतत्रद्रव्यंबलीयंस्यादेवतायाश्चतिस्थितिःतत्रसर्वा
साग्नेष्टीनांदर्शपूर्णमासौप्रकृतिस्तत्रविशेषलिंगातत्कासांविद्यतेकासांचित्पौर्णमासीत्ये
वंसप्रीरूपव्यवस्थाकल्पनीया।एवंसर्वेषांपक्षनांदर्शपूर्णमासावेवप्रकृतिःतद्धितादिविशे

षलिंगेनाग्नीषोमीयस्यपशोरन्येषांचत्रन्यायविदाज्ञः।अग्नीषोमीयस्यपशोर्दर्शपूर्णमासौ
प्रकृतिः।नान्येषांपक्षनां।स्वातिदेशिकैरौपदेशिकैश्चसंबधोऽन्येषांपक्षनांप्रकृतिः।एवं
सत्फपकारश्चाशिरस्वंढितानवति।सत्सप्रेषान्यायविदांस्थितिः।किंत्वत्रकल्पसूत्रकाराणाम
येवंप्रवृत्तिःसर्वेषुपशुष्टयादर्शपौर्णमासिकोविध्यंतोदर्शपूर्णमासाभ्यामेवप्राप्नोति।अग्नीषो
मीयाच्चपशोःपाशुकइति।अतएवास्मिन्सूत्रेअग्नीषोमीयशब्दमनुत्कापशुसामान्यवाचिनंप
शुशब्दमेवपयुक्तवानाचार्यःतेनायमतिदेशःसर्वेषांपक्षनांनाग्नीषोमीयस्यैवेतिगम्यते॥
अतएवप्राथ्वकारोथसवनीयेनेत्यस्मिन्सूत्रेयद्देवतयहणस्येदंप्रयोजनमुक्तवाननुक्तदे
वतानामपिपक्षनांसवनीयत्वप्राप्तेषामपिसमाम्नातत्वंनवति।समाम्नातत्वेचवाङ्मा
त्रप्रयोजनंनान्यत्।अतःसर्वपक्षनामतिदेशइतिसिद्धं।तत्राग्नेयमुपांशुया

जोग्नीषोमीयइतिश्र्णीमासंज्ञकायागाः।आग्नेयउपांशुयाजऐंद्राग्नइत्यसन्नयतेमावा
स्यायांसन्नयतऐंद्राग्नस्यस्थानेऐंद्रेमाहेंद्रेवादधिपयसीइतितयोःसमुदायपोः पौर्णमा
स्यमावास्यानामनीतवतः।अनयोस्तंत्रेसाधारणंएतावानेवप्रेदःप्रधानदेवताः आ।
ज्यभागयोरनुवाक्येतत्रप्रधानदेवताविकृतिस्तुघत्पक्षाइतितत्रातिदेशव्यापारोनास्ति।
अतःपरिशेष्यादाज्यभागानुवाक्ययोरवातिदेशःफलतिएवंस्थितेयेस्मिंछास्त्रेसमाम्ना
ताइष्टयःपशवश्चस्वस्वप्रकरणेअविशेषिताज्यभागश्चतेषांप्रत्येकंविकृत्याद्यैराज्यभा
गांतत्वातउपदेशार्थमेतत्सूत्रंप्रणीतवान्भाष्यकारः।तस्मायमर्थःउपदिष्टसमाम्नाताइत्यर्थः।
अनुवादत्वेनचायंशब्दःसंबध्यतेअतोयमर्थःसूत्रस्थेयस्मिंछास्त्रेउपदिष्टाइष्टयःपशु ३५
बश्चाविशेषिताआज्यभागास्तेसर्वेवाद्यैराज्यभागाइति।पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः।पौ।

र्णमासेनमाख्याताइति।वाद्यैराज्यभागाइत्यर्थः।तेनासमाम्नातानामिष्टीनांपशूनांचन्याया
देवतंत्रनियमःसिद्धोभवति।तथाचोक्तमिष्टिप्रकरणे।असमाम्नातास्वर्थातंत्रविकाराइ
तिसूत्रेपशूनामपिदर्शनार्थत्वेनोक्तमितिद्रष्टव्यं।सोमयज्ञेसुतरार्थं।अत्रापिकिंविषयो
जनमस्तियाज्याधर्मानिरसनादयश्चैवंप्रकाराःकृतावनारभ्याधीताअप्यस्मिंछास्त्रेदर्श
पूर्णमासप्रकरणेविहितास्तेषांप्रापणायेति।तेरमाजेतातेरिष्टिपशुसोमेरमावास्यायांपौ
र्णमास्यांवायागःकर्तव्यः।इष्टिपशूनांप्रकृतिप्राप्तएवायंकालःपुनर्विधीयतेप्रकृतिका
लानिवर्त्यसद्यस्कालताप्राप्त्यर्थं।किंचदर्शेप्रकृतेरमावास्यापौर्णमासप्रकृतेःपौर्णमासी
त्येवंनियमंनिवर्त्यनियमेनोभयकालप्राप्त्यर्थंविकृत्यविरोधात्पर्वणस्तद्वत्यहोरात्रेवि
कृतिःकर्तव्यायदाह्नःपूर्वंनाम्नेपर्वस्यातदाप्रकृतिंविकृत्यविकृतिःकार्यायदापरंनाम्ने

रात्रौवातदाविकृतिंकृत्वाप्रकृतिः कार्येतिसोमस्यायमप्राप्तःकालोवि
धीयतेऽष्टाद्विशब्दसंबंधादेवयजेतेत्यपिसिद्धेयजेतेतिवचनंसोमस्ययागएवानयोःकालयोः
संपादनीयोनान्यदीक्षाइत्यादिराजन्याजयात्क्षात्रियस्याग्निहोत्रहोमःपर्वणोरेवकर्तव्योना
न्यस्मिन्कालइतिविशब्दाद्देश्योपनयनयोरेवकालयोरग्निहोत्रंजुजयात्नान्यस्मिन्नित्यवगम्यते।
कथमनयोरन्यस्मिन्कालइत्यतआहतपस्विक्षत्रतपस्वीकर्मनिरतस्तस्मैब्राह्मणायात
पस्विनेपिब्राह्मणायैवदद्यात्नजात्यंतरायतपस्विनेपीतिइतरंकालमितिइतरेषुसर्वेषग्नि
होत्रकालेष्वित्यर्थः।नक्तमुपक्षरेत्नक्तंपक्वौदनंपक्वान्नमुपक्षरेत्दद्यात्।एतउक्तंभवतिरा
जन्यवैश्ययोःपर्वण्यग्निहोत्रकालद्वयंवर्जयित्वाइतरेषुकालेषुब्राह्मणायौदनंदातव्यंनक्तं
मःकर्तव्यइतिअग्निधारणंतुक्रियतएवाकृताजयात्कृतंवाअननसोःसत्त्वेवावएवक्र

तसत्यस्वभावःसोमयाजीवयः।क्षत्रियोवैश्योवासमप्राजुजयादग्निहोत्रंनपर्वणोरेवाकृत
शब्देनैवसत्यशब्दार्थसिद्धेसत्यग्रहणंवाकस्यचित्स्वभावस्यापिसर्वदाहोमसिध्यर्थंबलाधो
गः।समानानामितिशेषः।अनेकेषुविहितेषुतानुद्दिश्यानेकेषांसमानामनुद्देशेपञ्चाद्विधा
नेसत्यानंतर्यंप्रयोगःक्रमेणसंबंधःस्यादित्यर्थः।द्वेद्वेवाक्येयाज्यानुवाक्ययोर्देवताग्निरेव
मानंतर्ययोगोभवति।एकस्यादेवतायाश्चाश्चाम्नाकस्याम्नानेकेकस्याएकयेति।अदृष्टि
त्येयदिक्वचिदनेकादेवताविधायकस्या श्चिद्देवतायास्तद्विगयोर्याज्यानुवाक्ययो
र्विधिंनकुर्यात्तदाग्नित्येयहीतव्येइत्येकोर्थः।अयमर्थपरोर्थःगृहीत्वाउनस्तांश्चविहिता
ग्निश्चसद्देवताग्निरानंतर्ययोगइति।आदेशोविधिरित्यर्थः।नित्येउक्तेइत्यर्थः।अग्न्याधे
यंयोअग्न्याधेयप्रभृतिंकर्मणामनुष्ठानस्योक्तमनुष्ठानक्रमेणैवव्याख्यानमपीत्यर्थः॥

तत्रोपोद्घाताद्दर्शपूर्णमासौव्याख्यातौ।तत्रसंगादतिदेशः।तत्रसंगात्कालविधिःतत्रसंगादे
२७ वाग्निहोत्रहोमप्रकारविधिःपरिभाषाप्रसंगात्कथंचिदानंतर्ययोगविधिःसूत्रत्रयेणैवंगते।
सतिप्रथमआधानमुच्यतेविशिष्टकालेविशिष्टदेशेविशिष्टपुरुषेणविशिष्टैर्मंत्रैःगा
र्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थंयदंगाराणांनिधानंतदाधेयमुच्यते।अग्नीनामाधेयंअग्न्याधेयंक
र्तव्यमित्यर्थः।अस्मिन्कालइत्याहकृत्तिकादयः।फल्गुनीप्रतिपूर्वउत्तरेचगृह्येते।अविशेषा
द्वैजवनश्चाग्नेयोष्टपदेत्तरेएवातःसप्तैतानिनक्षत्राणितेषामेकैकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं
कर्तव्यमित्यर्थः।एतेपर्वणि।एतेषांकस्मिंश्चित्पर्वणिएवमेतत्सूत्रमर्थाद्द्रष्टव्यं।उत्तरंवस्तू-
त्रंवसंतेब्राह्मणआदधीतेतिएवंकृतेसर्वमनुगुणंभवति।एतेषांनक्षत्राणांकस्मिंश्चिन्न २७
क्षत्रेपर्वणिवाग्न्याधेयंकर्तव्यमिति।इदंसूत्रंपर्वनक्षत्रसमुच्चयमाधानेकालत्वेनविदधा

तिपूर्वंतुसूत्रंकेवलंनक्षत्राणामेवाधानसंबंधंविदधाति।अतोद्वैपक्षौ।तत्रसमुच्चयःप्रथमः
कल्पःतदसंभवेकेवलंनक्षत्रमेवेतिनिवेशायुक्तः।इदंकल्पद्वयंसोमाधानवर्जितेषुसर्वेषा-
धानेषुभवति।वसंतेपर्वणिब्राह्मणआदधीत।इदमपिसूत्रमर्थतएवंभवति।अनेनवसंतेब्रा
ह्मणगुणकमाधानंविधीयते।ग्रीष्मवःक्षत्रियस्तस्यैकर्तोरुपजीव्युपकुर्वत्फल्गुनीप्रतिपूर्वउत्तरेचगृह्येते।अ
स्मिन्सूत्रेअर्थएवंभवति।त्रीण्याधानानिविधीयंते।ग्रीष्मेक्षत्रियगुणकंवर्षासुवैश्यगुणकं
शरद्धपक्वगुणकंचेति।एतेवसंतादयःशब्दाऋतुवाचकाः।ऋतवोनामषट्वसंतग्रीष्मव
र्षाशरद्धेमंतशिशिराः।तेचवैत्रमासप्रारभ्यद्वौद्वौमासावृतवोवसंतादयः।मासाश्चैत्रादय।
एवायस्मिंश्चीताआदधीतेतिपक्षेतुनरादधीतेतिवचनमापत्कल्पोयमाधानविधि।
रितिदर्शयति।अत्यंतापदिमुमुक्षोःसर्वेष्वृतुष्वाधानंकर्तव्यमेवानाहिताग्निम्रियेतेतिश्

दंत्वापरमाधानंश्रुतोक्तानिचत्वारितेषुसर्वेषुपर्वनक्षत्रविधयउपसंहर्त्तव्याइनस्वातंत्र्येणाआ
धानस्यकालविधयोनस्युः।अतएवसूत्रकारःपर्वनक्षत्रविधीनाम्रतुनक्षत्रविधिसंबं
धानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमित्यैतेषांकस्मिंश्चिदितिपर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरेसूत्रे
उत्तरसूत्रायपठितवान्ऋतुशब्दंव्यतिषज्यपठितवान्।पर्वनक्षत्रविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारेणा
यविरोधश्चनास्तितत्रैवतयोरंतर्भावदर्शनादितिसोमेनक्षत्रंअद्येवसोमेनयक्ष्यइति
संकल्प्ययज्ञाधानमिच्छेत्सज्ञाधानस्यकालेनापेक्षेतसोमोपक्रमकालएवाद्धीतेत्प
र्थः।अयमग्निरेवाधानकालःऋतुनक्षत्रनिरपेक्षवचनंपर्वलोपिप्रदर्शनार्थंअ
स्यचमूलंयदरुरवेनमितिश्रुतिःसोमाधानस्यविधायिकानसोमस्यातेनवसंतसंबं
धितासोमस्यनबाध्यते।इष्ट्युत्तरकालतातुबाध्यतेसोमाधानयोरानंतर्यविधानादिति॥

अश्वमाणः।शम्यागर्भः शमीगर्भः।तस्मादश्वत्थादरण्याहरणं कर्त्तव्यंतत्राधानार्थमाहर।
एवंक्तेअध्वर्युणाअरण्याहरणेक्रियमाणेतेनसहयजमानोयत्नेनमंत्रेणाहरेत्।अनपेक्ष
माणः।इच्छतोनवेक्षमाणः।अयमपरोर्थः।कुर्यान्नकुर्यामितिनान्यदपेक्षमाणः।अधवसि
ताधानइत्यर्थः।ये सहेतिधूर्णीधेयंधूर्णीऋतिरंतेयस्यतद्धूर्णीऋत्यंतंनमग्नाधेयंकर्त्तव्यमि
तिउक्तं।तत्राग्नाधेयमरण्याहरणादिधूर्णीऋत्यंतंनवतीत्यर्थः।अस्यसूत्रस्यप्रयोजनंधू
र्णीऋत्यंतेआहिताग्निव्रतघ्नीः कथमितिचेत्।श्रुतावेवमाम्नातंअग्नयःउस्रियार्थसाध्या
इतिघस्रुक्त्यवसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्येवमादीनिवसंतादिकालानिब्राह्मणादिकर्त्तृ
काणिकर्त्तृगाग्निक्रियाफलसुक्तानिनिरधिकाराण्याधानानिविधायततोरणीआहरेत्।
सभारांस्संभरेत्।अग्नायतनानिकुर्यात्।केशश्मश्रुवपते।औपासनिकंब्रह्मौदनंनिदध्या

निकं।

त्तस्मिन्ब्रह्मौदनेपक्वेसमिधमादध्यात्।आयतनेषुसंभारान्निदध्यात्।ब्रह्मौदनिकमरण्योः
समारोथमधित्वागार्हपत्यादीनादध्यात्तत्रकाश्चित्समिधआदध्यात्।अग्निहोत्रंजुहुयात्।
दर्णीजतिंजुहुयात्।ततआग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपेत्।तदहरेवातदहरादिसंवत्सरांतानां
कालानांकस्मिंश्चित्कालेपवमानहवींषिनिर्वपेत्।ततश्चान्यानिहवींषीतिथाहिनाग्निःक्रि
नेदासनाम्यादध्यादित्याहिताग्नित्रतानिश्रुतानितथाग्निमन्नायांसिद्धयाग्निहोत्रादीनि
नित्यनैमित्तिककाम्यानिकर्माणितत्रतत्राम्नातानितत्रकस्मिन्नवसरेआहिताग्नित्रतप्राप्तिः
कस्मिन्नवसरेअग्निहोत्रादीनामारंभइतितद्विवेकार्थमिदंसूत्रद्वयं।तत्रदर्वीणासूत्रेणश्रा
सादिनिःशकरणरहितैःपंचभिःप्रमाणैर्यावंतःपदार्थाआधानविधिनासंबध्यंतेतावत्सुसमा
प्तेष्वाधानसमाप्तिःआधानसमाप्तौचाहिताग्नित्रतप्राप्तिरित्येतत्प्रतिपादयितुंदर्णीजत्संतप्

म्याधेयमित्यृक्वानास्वार्यः।उत्तरेणचाग्निहोत्राद्यारंभकालंवक्ष्यतिपादितवान्।यदिनुस्युः।अग्नी
नेवेतिवाक्यशेषः।यद्यपनधिकारत्वादाधानविधिर्विनियोजकस्यप्रकरणस्यव्यापारासंभवा
दाधानांगमिष्टयोनस्युः।इष्टीनांचानधिकारत्वादिष्ट्यंगमाधानंनस्यात्तथापिनकश्चिद्दोषः।अ
ग्न्यर्थत्वेनैवोन्नयेषामनुष्ठानसिद्धेः।नन्विष्टीनामग्निसंबंधाभावादग्न्यर्थतानसंभवतीतिचेन्न।
यदाहवनीयेजुहुतीत्येवमादिभिरग्निसंबंधोस्ति।ननुषेसंबंधःसाधनत्वेननदृश्यतेसत्यमेवं
तथाप्याहवनीयादिषग्निषुसाध्यत्वबुद्धेरनुवर्तमानत्वादन्यस्यचसाध्यस्यानवगमाद्यत्रिसत्र
न्यायेनाग्नयएवेष्टिभिःसाध्याइत्येवमाश्रयितुंयुक्तं।अनर्थक्यादर्थांतरानाश्रयणाच्चेतिअ
तआधानेनेष्टिभिश्चाग्निसिद्धिर्भवतीति।नैतयोरन्यतरेणेतिसिद्धमग्निहोत्रादीनामग्निसाध्या
नामिष्टिभिरुत्तरकालएवारंभइति।।अस्मिन्नर्थेएषासूत्रयोजना।यद्यथासामिष्टीनामाधानं

गतानस्यान्यथाग्नेयवनीयाद्यग्निसंबंधान्नानेवाग्नीनिष्टयस्तनुयुःविस्तारयेयुःकुर्युःसाधयेयु
४० रित्यर्थः।तुशब्दस्त्वाधानाद्विशेषंद्योतयति।आधानेग्नीनांसाध्यत्वेनसंबंधानामेवसाध्यत्वंर
ष्टिषुसाधनत्वेनसंबन्धानामपिकल्पनागौरवान्नयात्साध्यत्वमितिविशेषोगृह्यःएतदाधा
नेनेष्टिनिश्चाग्नयएवांशतःसाध्याइति।अनधिकाराणांकथमनुष्ठानसिद्धिरितिन्यायवि
दामेषउपालंभोनत्वास्माकं।अस्माकंक्रतुसाध्यसाधनसंबंधेवगतेतदर्थिनांकर्तृत्वेनाव
ण गतानांब्रह्मेंद्रानामेवकथंविदधिकारकल्पनयानुष्ठानसिद्धेः।अथवानधिकाराणामनन्यशेषा
णामपितत्साधनसाध्यरूपेणोपकारत्वेनकामनाक्रतिप्रयुक्तौचएवंविधानामनुष्ठानसिद्धिरिति
अलमतिविस्तरेण।प्रधानःप्रथमायामिष्टौहदेवतेअग्निरेवकेवलःप्रथमोद्वितीयःपव ४०
मानगुणश्च।अग्नेःकेवलस्यनित्येएव।अग्नेःस्वपाःइतिद्वितीयस्यपवमानगुणविशिष्टस्य।

सहकृतःसंयाजीयान्।सौविष्टकृत्येर्याज्यानुवाक्ययोर्ऋचोरनेनसंयाज्येतिसंज्ञाविधीयते।
सर्वत्रायायःसर्वत्रेतिप्रकरणांतरेपीति।देवतागमश्रुत्यासमासनिर्देशस्यतुल्यत्वाद्देवताया
देवतयोर्देवतानांवागमश्रुत्येवंभवति।नित्यानांप्राकृतीनामित्यर्थः।अथायःउद्धारइत्यर्थः।
एतउक्तंभवतिविकृतौदेवतायाःएकस्याःजागमेद्वयोर्बहूनांवाजागमेपिप्राकृतीनांसर्वा
सामुद्धारइतियस्यांपुनर्विकृताविष्टिचोदनोक्तत्वादेवतांनविदधातितत्रनोद्धारःप्राकृती
नांतत्रताएवदेवताभवंतीत्यर्थःयथाग्नेसोमेनपशुनेष्ट्वावैष्णवीःपशोरालभतेनिरयानाः
मथायउक्तःतत्रकिंसर्वाउद्धर्तव्याउतकाश्चिद्देवताइत्येवंसंशयंनिवर्तयति।आज्यभागौ।
स्विष्टकृत्वांतरायांदेवतायष्टव्यास्ताउद्धर्तव्याःयाःपुनर्विकृतौविहितास्तास्तत्स्थानेउद्धृ
तानांप्राकृतीनांस्थानेभवंति।तदितिवचनात्तद्धर्माश्चभवंतीतिगम्यते।एषधर्मःयोयम

तिदिष्टोविधिर्देवतान्योन्यत्रसमानजातिषुभवति।समानजातयएककार्यइत्यर्थः।द्वितीयन्वे
४१ तौ।अग्निः।पात्स्वाएकःपावकगुणोग्निःअपरःशुचिगुणकः।साकान्याज्यो।त्तृतीयाइतिद्वि।
आवपतइतिवचनादधिकेएतेसामिधेन्योभवतः।यथमायांद्वितीयस्यांतृतीयस्याइतिवच
नंयस्यामिष्टौयत्रंत्रंविहितंतस्यामेकदेवतायामपितत्रंत्रंभवति।नयथोक्तनानादेवतया॥
मिति।ध्यायेतीयान्।घुष्टिमंतौ।अग्निरिति।अग्नीकानित्रयाणामेकोगृह्यते।अदितिः।
अदितिश्चान्यातस्यांदेदेवते।उतत्वामदितेमहिलीतिएकाकल्पजा।षडोयाज्याविरा
तिस्रः।इत्येतास्तिस्रइष्ट्यानुक्रांताइत्यर्थः।उक्तानुकीर्तनमुत्तरार्थंयदाद्योन्नमेवैवस्यात।
माद्यावेतिपक्षस्तदातिसृणामिष्टीनांदेवतायष्ट्याइत्येवमर्थंआद्योन्नमपक्षेमध्यमायांये ४१
देवतेसेआद्यायामेवपक्षेसव्यायदापुनराद्यैवतदासर्वादेवताआद्यायामेवपक्षेसव्या

इत्येवं।अद्यो।स्यातां।इष्टीतिशेषःआद्यावा।आद्यैववेष्टिर्भवतीत्यर्थः।तस्यांरूपं।यदाद्यैवभवति
तदाद्वितीयतृतीययोरपिदेवतास्तत्रैवभवंतीत्यक्तं।अतस्तासामेवधाय्येविराजौभवतः।धाय्या
विराजानामनुप्रवेशस्तन्निमित्तंतृतीयस्याइष्टेर्देवतानुप्रवेशइत्येवमर्थंतथासतीत्यक्तं।इतिमा।
तीयान्।पौर्णमासतंत्रायामिष्टौधाय्याविराजमात्रेविकारेसतिसाइष्टिर्वैराजंतंत्रेतिवेदितव्या।
आधा।अजस्राः।अत्राधानमिष्टीश्चोत्काआधानाद्ध्वंद्वादशरात्रमजस्राइत्यक्तंतस्यायमभि
प्रायः।यावताकर्मसमुदायेनाग्नीनांसिद्धिर्भवतितावतःकर्मसमुदायस्याधानशब्दोवाचकइ
तिज्ञापयितुंतेनाग्न्याधेयंपुनराधेयंवेत्यत्रसेष्टिकस्याधानस्यग्रहणंभवतीतिसिद्धं।आधा
नेनेष्टिनिश्चसिद्धाअग्नयोद्वादशाहोरात्राणिसर्वस्वरूपेणैवधार्यंतिएतदजस्रधारणमग्नि
होत्रस्यैवाधानेभवतिअग्निहोत्रस्यानंतरमुच्यमानत्वादनुष्ठानक्रमेणकर्मणांव्याख्यान

मित्यकृत्वाच्च इष्टिपूर्वेसोमपूर्वेवशास्रोतराप्याज्यविचारणीयं।तत्रायंविचारः।इष्टिपूर्वे
४२ जस्रधारणंनास्तिआपस्तंबवचनात्।अन्यमाहवनीयंपचतीयाग्नीनन्वाधत्तीतिइत्यर्थतया।
न्यस्यप्रणयनस्यविधानात्।अपवर्ज्यप्रोक्षतेपौर्णमासेनयजेतइतिअपवर्जनविधानाच्च।तथा
सोमपूर्वेपिनास्तितस्माद्दीक्षितोद्वादशरुक्रतिंवन्वीतेतिपक्षेतोद्वादशदीक्षानियमाऽप्यस।
ज्ञिःसुत्यायास्रुचोऽशरुनिपक्षतेःकालः।अजस्रधारणंतुद्वादशरुपरिच्छिन्नंसोममध्येवि
रुरणस्यवासंभवः।दीक्षणीयासंस्कृतेष्वेवाग्निषुसोमयागविधानात्।अतइष्टिपूर्वेसोमपू
र्वेवाजस्रधारणंनास्तीतिसिद्धं।अग्निहोत्रपूर्वेपियदावीग्निष्टिकालाद्वादशरुनिनपूर्यते
तदाकथंतत्रैतेपक्षाः।अजस्रेष्टिकरणमिष्टिलोपंधोयेसंभवमजस्रधारणंअजस्रलोपइ ४२
तितत्रयथासंभवाजस्रधारणपक्षोऽर्णस्तथाविधस्यावाद्वादशरुकालविशिष्टएवासौ

विधिःश्रूयतेनान्यकालविशिष्टइतितथेष्टिलोपपक्षेपिनसंभवति।अग्निमन्त्रायांसिद्धायांपौ
र्णमासीकालेजगतेतदनारंभेपचमाणान्नावात्।अक्रियायांधायग्निहोत्रोपदेशाच्च।एवंचेदजस्रेष्टे
र्वपौर्णमासीनवतुकोदोषः।उक्तोदोषःस्वार्थएवप्रणीतेन्वाधानदर्शनादपवर्ज्जनविधानाच्चेति।
नन्वग्निहोत्रमपिस्वार्थएवप्रणीतेआहवनीयेनवतिआर्थायार्थायाग्निंप्रणयतीत्यस्याविशि
ष्टत्वात्सत्यमविशिष्टंतथाप्याधानानंतरंधारणविधेःप्रकृतत्वात्तदवस्तेष्वेवाग्निषुअग्निहो
त्राधिकारस्यप्राप्तस्यत्यागेपचमाणान्नावान्नेष्वेवाग्निहोत्रहोमायुक्तः।एतमेवन्यायमनुसृत्यो
क्तंभगवतापस्तंबेनद्वादशरुमजस्रेष्वग्निषुयजमानःस्वयमग्निहोत्रंजुहुयादितितथा
प्रणीतेष्वेदग्निहोत्रकालएतस्मिन्नेवाग्निहोत्रंजुहुयात्।एवमन्यत्रापिक्रांतेतत्रेत्यग्निहो
त्रस्यान्यार्थेषुपिप्रवृत्तिदर्शनान्नात्रायंदोषइतिगम्यते।अतोग्निहोत्रस्यान्यार्थेषुपिप्रतिद

र्शनादाधानानंतरमग्निहोत्रस्थानन्याधीरुवनीयसंभवादजस्रेणुतस्याःप्रवृत्तिर्विरुध्यतेऽज
४३ तोजस्रेणेष्टिकरणमित्ययमपिपक्षोनसंभवति।नन्वजस्रलोपपक्षेप्याधानात्प्राक्दर्शरा
त्रमजस्राइतिनित्यवदाम्नातंविरुध्यतेनजस्रनित्यत्वासंभवाऽऊर्ध्वंहिदृष्टिपूर्वंसोमपूर्वंवा
प्रवृत्तिकारणमितितस्मादपिविधंतरानुपरोधेनप्रवृत्तिदर्शनादकरणेचप्रायश्चित्ताम्ना
नादस्मिन्विषयेजस्रलोपएवज्ञेयानित्युक्तंवक्ष्यति।अत्यंताश्रियः।अत्यंतंयावज्जीवमित्यर्थः।
गताश्रियःत्रयोवैगताश्रियइतिश्रुतावुक्ताः।गतश्रीणामग्नयोयावज्जीवमजस्रामवंति।
नक्तंदर्शरात्रमेवेति।।१।।उत्सर्गेऽरेतोउत्सर्गेऽजस्रोत्सर्गेऽग्निहोत्रहोमार्थंविहरेत्।
नाजस्रेषुहोमस्त्वजस्रेष्वपिभवतीत्युक्तं।एवंस्थितेविहरणसहितमग्निहोत्रंयोगंवक्तुका ४३
मउत्सर्गइत्युक्तवान्।तत्रापराह्णशब्देनाऽऽह्नस्यतुर्थोभोऽभ्यतेविहरणकालत्वेनगार्हपत्यं

ऽऽहवनीयादन्यत्रवदक्षिणाग्निंवैश्यगृहादानयेत्।चतुर्णांवर्णानामन्यतमस्यप्रत्यवसितं
यवतोवागृहात्।गार्हपत्याद्वानित्यधार्यन्नेत्प्रज्वालयेत्कालेकालेयदिमथ्यस्तदाप्रंधेत।
एषांप्रकाराणांउत्पन्निवशात्व्यवस्था।एषामन्यतमेनप्रकारेणदक्षिणाग्निंसाधयित्वाता।
तोगार्हपत्यात्प्रज्वलंतमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत्।पात्रांतरेणएवकुर्यादित्यर्थः।देवंद्धरे
त्।अनेनमंत्रेणाग्निहोत्रार्थमुद्धरेत्।इदंस्योद्धरेदितिक्वनस्येदंप्रयोजनं।गार्हपत्यंप्रज्व
ल्यादाहवनीयंज्वलंतमुद्धरेदित्येतस्यमंत्रवर्जितोद्धारप्रकारस्यसर्वार्थत्वज्ञापनं।
एवंसर्वार्थमुद्धरणंविदधतेतत्साधितंभवतियेनाग्निनायत्रप्रयोजनंतत्रतस्योद्धरणं।
कर्तव्यमिति।शास्त्रांतरेस्पष्टंक्वनप्रस्तिजर्ष्यायाग्निंप्रणयतीतिउद्धारमंत्रोयमग्निहोत्रए
वनान्यत्रेतिसिद्धं।उद्धियाणयेत्।प्रणयेत्प्राक्नयेत्।आहवनीयदेशंप्रत्यनेनमंत्रेण।

अग्न्।मुख:।आदित्याग्निमुखोभूत्वानेनमंत्रेणाहवनीयायतनेनिदध्यादित्यर्थः।एवंमु
खःएवमेवप्रातरौमार्थमप्यादितआरभ्यनिधानंतंकुर्यात्।तमेवाहवनीयमेवाग्निमुखइ
त्यर्थः।एवंसतिप्रातःकालेआहवनीयायतनात्यङ्गात्स्थितेननिधानंभवति।सायंतुपुरस्ता
त्स्थितेनग्रहाद्यामुषस्युदितायामादित्योदयात्प्राक्।राज्ञाएयेत्।प्रणयनमंत्रेअग्नाय
देनइत्यस्यस्थानेराज्ञायदेनइत्येतदुकर्त्तव्यंप्रातःकाले।अतःहोमात्।सन्निधर्मोक्तातुर्मा
स्यव्रतानिवाव्रतशब्देनोच्यंते।विहरणाद्ध्वंग्निहोत्रहोमप्रयोगेसमाप्तेव्रतंवारीभवसा
हितान्निः।अनुदयात्।अनुदितहोमीत्यस्यानुदयात्समाप्तेविप्रयोगेआउदयात्व्रतवा
रीभवेत्।अस्तमितेहोमः।अस्तमितेहोमःकर्त्तव्यः।अंगोपिप्रधानकालएवकर्त्तव्यानि।
यत्पुनरंगंविहरणंस्वकालविशिष्टंतत्स्वकालएवकर्त्तव्यं।नित्यमावश्यकं।उक्तंपाञ्जु।

स्वस्यात्वमनंयत्पुरस्तात्तदिदानींकर्त्तव्यमस्यांगत्वाय।ऋतसादायपर्युक्षणमंत्रेपिजपित्वा
पर्युक्षेदितिष्ठथक्क्रियते।पर्युक्षणातिदिष्टेपरिसमूहनेमंत्रोमान्नूदिति।त्रिरेकैकस्मिन्ये
तावतैवएकैकस्याग्नेस्त्रिस्त्रिःपर्युक्षणेसिद्धेत्रिस्त्रिरितिवीप्सावचनंमंत्रस्यापित्रिरावृत्तिभ
वतीत्येवमर्थं।पुनःपुनरुदकमादायेतिवचनंनसकृत्गृहीतेनत्रिःपर्युक्षेदित्येवमर्थं।।
आनंकल्यः।अग्नीनांपर्युक्षणादिषुकर्त्तव्येषुकेनानंतर्येणकर्त्तव्याइत्यानंतर्यविशेषेज्ञा
तव्येनेनसूत्रेणाग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्यहोमक्रमस्यवाविकल्पोविधीयतेदक्षिणंपर्युक्षेत्।प
र्युक्षणेजयमेवक्रमः।दक्षिणाग्निंगार्हपत्यमाहवनीयमितितत्रप्रकृतिमेवहेतुमुपन्यस्य
तस्मादेवंपर्युक्षेदित्यपसंहृतमनेन।पर्युक्षणातिदिष्टेचपरिसमूहनेजयमेवक्रमः।।
अन्यत्रपूर्वोक्तोविकल्पः।अत्रविशेषःप्रधानात्सर्वेषामुत्पत्तिक्रमः।परेषांप्रधानक्रमइति।

गार्हपानीयात्। अयमाकारोमर्यादायामग्न्युपघातविरोधात्। पश्चात्। येतिपश्चात्गार्हप
त्यस्तस्मीप्रवद्क्षिणोत्तरिणापस्थेनोपविश्यगार्हपत्यात्कतिपयानंगारान्द्विःप्रपलार्थमु
दकंहस्थकंकुर्यात्तेषांहिङ्इतितेषितिहस्थकंकृतेषंगारेषिप्तेत्यर्थः। अग्निहोत्रमितिअग्नि
होत्रहोमसाध नंद्रव्यमुपक्वर्यते। इलातिवा। अनेनवामंत्रेणाधिश्रयेत्। श्रपणंवेतिविकल्प
विधिःनदध्यायेत्। अधिश्रयेत्। एकेदध्यधिश्रयेन्नवेत्येतावतैवसिद्धेगुरुसूत्रकरणंन्यायविक
ल्पोयमितिप्रदर्शनार्थंतत्रैकआचार्यः। प्रकृतिपरत्वाच्छास्त्रस्यकार्यस्यचातींद्रियत्वादलोप
प्राप्तेः। अत्वार्यस्यकार्यार्थत्वात्प्रकृतेःकार्यस्यदृष्टस्यत्यागेप्रमाणाभावान्नदत्यागेसंस्कार्य
स्वरूपविनाशात्संस्कार्यसंपादकत्वात्संस्कारस्यलोपएवाश्रयानित्याह॥२॥पयाहोमः। नित्य
श्चासौहोमश्चनित्यहोमः। सपयसाकर्तव्यः। अकाम्यस्याग्निहोत्रहोमःपयसाकर्तव्यइत्यर्थः। का

मानुपदेशाद्स्यनित्यत्वेसिद्धेनित्यग्रहणमुत्तरार्थंव्यवस्थानांयथासंख्येनयामकामा
दीनांयवाग्वादीन्यग्निहोत्रहोमद्रव्याणिभवंतीतियामःप्रसिद्धः। अनंचतदाग्नेयंवान्नाग्नेयवाग्या
नकामइत्यर्थः। इंद्रियंशुक्रंवक्ष्यतादीनिवैतेजःप्रसिद्धं। नित्यहोमइत्यत्रापिसंबध्यतेतेते
नपुरुषार्थैरपिक्रियमाणोहोमोनित्यएवस्यान्न कामार्थः। होमाश्रितानिद्रव्याण्येवका
माश्रितानिभवंतीति। अधिश्रयेत्। अधिश्रितयग्रहणादधिश्रितमात्रएवावज्वलयेत्। न
कालविक्षेपःकर्तव्यइत्यवगम्यते। अनधिश्रितिन अधिश्रयोयस्यतत्अनधिश्रयंअ
धिश्रयरहितंदधिअप्विज्वलयेदित्यर्थः। सर्वत्रावज्वलनमंत्रोयमग्नेष्टेतेजइति। द
धिचेत्येतावतैवसिद्धेगुरुसूत्रकरणंव्रीह्यादीनामपक्वानांसंयग्रहार्थंस्रुवेसीति। पयसा
होमेदोहनपात्रप्रक्षालनंस्रुवआनीयतेनघृतिषिंचेत्। अग्निहोत्रद्रव्यमन्यत्रोदकेनैव

शांतिरितिमंत्रेणनवाघृतिषेकःकर्त्तव्यः।तयोःचारःतयोःघृतिषेकाघृतिषेकयोरित्यर्थः।।
अव्यतिचारोसंकरएकस्मिन्नुरुषइत्यर्थः।एकःसर्वदाघृतिषिंचेत्।अपरःसर्वदानघृति
षिंचेदित्यर्थः।पुनःयइतिपुनर्व्वचनात्ज्वलतायेनोल्मुकेनावज्वलनंकृतंतेनैवपरिरू
रणमपिकुर्यादितिगम्यते।उल्मुकादानंगार्हपत्यादेवनम्रश्रपणार्थंत्रश्रपणार्थंष्टथकृ
तस्पुनःप्रक्षेपविधानात्।अन्यत्रकार्यार्थंष्टथकृतस्यकार्यपरिसमाप्तेस्त्यागएवक
र्त्तव्यः।तेनावज्वलनार्थंष्टथकृतमवज्वलनेकृतेष्टथगेवनिधायतेनैवपरिहरणमपि
कृत्वात्पजेत्।समुदधत्।सम्यगुद्धतःअंतोयस्यद्रव्यस्यतत्समुदंतद्रव्यस्यपरीतःस्रुती
संबंधप्रदेशोंतरुत्क्षिप्यते।यदापव्यमानंपयएवप्रवस्रंनवेत्तदाकर्षीन्नवोद्वासयेत्।
उदगुद्वासयेत्।कर्षीन्नवेतिमंदंस्रवेत्यर्थः।निदधदितित्रिभिर्मंत्रैःत्रिर्विधानंकुर्वन्नव

तारयेत्।प्रथमद्वितीयाभ्यामाकाशेधत्वात्तृतीयेनन्नप्रौनिदध्यात्।सुद्धायइति।अतिस
र्गेगारणेगार्हपत्येप्रक्षेपः।उत्तरापीतास्त्वात्पउत्तरतःस्रुवमासाद्यस्रुवहस्तएवसत्रोमु
न्नयानीत्पनेनमंत्रेणाहिताग्निप्रतिसर्जयेत्।आहिताग्निस्त्रजेत्।विहरणकालेअध्वर्युराहि
ताग्निश्चपत्नीस्नात्वाआचम्पतीर्थेनप्रविशंति।तत्राध्वर्युर्विहरणंकृत्वाहोमकालेप्राप्तेनि
ष्क्रम्यप्राङ्मुखउदङ्मुखोवाचम्पतीर्थेनैवप्रविश्यपर्युक्षणादिकुर्यात्।पत्नीतुगार्हपत्यस्य
दक्षिणतआस्तेहोमकालेप्राप्तेनिष्क्रम्याचम्यापरिसमाप्तेस्तत्रैवास्तेआहिताग्निश्चारुव
नीयविहरणकालेदक्षिणतउपविश्योद्धरारुवनीयमित्यध्वर्युसंप्रेषमुत्कास्तेततोहो
मकालेप्राप्तेनिष्क्रम्यप्राङ्मुखउदङ्मुखोवाचम्पतीर्थेनप्रविश्यापरेणवेदिदेशंपूर्वेण
वेदिदेशंपूर्वेणगार्हपत्यंदक्षिणाग्निंचगत्वावेदेर्दक्षिणतउपविशेत्।उपविष्टःसन्नेत

दंतिसर्ज्जनवाक्यंश्रुत्वानुन्नये त्पतिमज्जेत्। अतिस्रानयेत्। अतिसृष्टइतिक्वनंघवसति
यजमानेस्वैनैवातिसृष्टउन्नयेन्नानतिसृष्टइत्येवमर्थंचित्वारएतेमंत्राः समत्वात्संसर्गाणा
मतश्चतुष्कृत्वउन्नयेत्स्रुक्वघृरमितिणमुलघृस्पययोगाच्च। अग्नियमग्नियमितिक्वनंयन
नेददर्शनाच्चस्रुक्वघृरमितिस्रुक्वंघृरयित्वाघृरयित्वेत्यर्थः। अत्रपंचमस्यमंत्रस्यानावात्
पंचावत्तिनांतत्स्त्रीनेवपंचममुन्नीयतेपुरुषविशेषधर्मत्वादवदानधर्मत्वादवदानवि
शेषसंबंधस्य। अग्नयेपुत्राणांयोयजमानः सर्वजित्वानुसारेणात्मनःपुत्राणामहितारत
मंमिछेत्तस्यसर्वःपूर्णतरोभवेत्। अनेकपुत्रस्यायंकाम्यःकल्पःनचतुःपुत्रस्यैवायोस्य
पुत्राःप्रियःस्याज्ञंघतिश्रर्णमुन्नयेत्। षट्कृत्वानामेवपंचानांचतुर्णांवाएकंस्रुक्वंघृंघ्रियंधा
त्वाघृर्णमुन्नयेत्। अयमपिकाम्यः। अयमेकपुत्रस्यापिभवति। स्रुक्वंघृंघ्रियंधात्वाघृर्णमुन्नयेत्
स्रुक्वेणस्रुक्वमुन्नयनंकृत्वास्रुवंनिमृश्यस्रुक्वासहसमिधंगृहीत्वाजघ्रधिगार्हपत्यंगार्ह
पत्यस्योपरिसमीपेदक्षत्वाहवनीयेनेदीयसिनासिकासंमितांहरेत्। हृत्वातस्यपश्चादूरेकुशे
ष्वपसाद्यदक्षिणंजानुनिपात्यतांसमिधमाद्ध्यात्। रजतामितिमंत्रेण। समिधास्वाहेति। समिध
माधायेत्यन्वयते। समिदाधानमंत्रस्यजानुनिपातनस्यानुदृत्यर्थंसमिधमाधायेत्यनेनैवस
मिद्धरणेनपूर्वसूत्रेआद्ध्यादित्येवोक्तेपिसमिधएवाधानेसिद्धेयत्सूत्रेसमिद्धरणं
करोतितत्ज्ञापयतियत्रयत्रसमिधमाद्ध्यात्तत्रतत्रजानुव्याद्ध्यादिति। विद्धदसीत्य
नुपस्पृश्यप्रदीप्तांसमिधंघृतोद्यगुलमात्रेनिजुह्वयात्। अग्नेर्नुवस्वरोमितिमंत्रेणाहु
र्वाछेतिजुह्वेतिक्वनंपातितनानुरेवोत्तरमपिकुर्यादित्येवमर्थंपूर्वमितिक्वनंपूर्वाज्ज
ह्वत्तरकालीनं। स्रुक्वंसादयित्वैवकुर्यात्। उत्तराज्जुह्वत्तरकालीनंस्रुक्करणंतएवकुर्या

दित्येवमर्थो। अथो। तोवा। अथेत्यानंतर्यवचनेनस्रुवाज्यस्तुत्यराजत्योः संबंधः क्रियतेतेनजा-
४८ न्याय्येत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते। प्राधान्यंचोत्तरराजतेः। अतः स्रुवाजितौजतायांद्रव्यदोषेसतिउत्तरा
जत्यर्थंद्रव्यमुत्पादयितव्यमेव। न्यूयसीस्रुवाजितेर्न्यूयोद्रव्यामस्रक्स्रुवयाजत्या। आगुदक्स्रु
तू वाजितेरुत्तरतोवाएतस्माएवाप्रजा। वत्रायत्रेंडीशब्दविशिष्टोहोमश्चोद्यतेतत्रप्रजापतिदेवतां
ध्यायन्देवतासाध्यत्वाद्धोमस्याध्यानत्वादेवमानसत्वेसिद्धेमनोग्रहणंशब्दध्यानार्थंतेन
चतुर्थ्यंतंप्रजापतिशब्दंध्यात्वातदनंतरंस्वाहेत्यपांस्रुक्काजुजयात्याहोमेष्विति बजवचना
देवज्ञकरणोत्कर्षेसिद्धेसर्वत्रग्रहणंग्रहेष्वपिअस्यप्रापणार्थंन्यूयि। स्वेति। उत्तराजते
न्यूयोद्रव्यंस्रुवाजितेन्यूयिछंद्यथानवतितथानक्षार्थंस्रुचिशेषयेत। स्रुवाजित्यर्थंप्रक्षिप्ता। ४८
तद्द्रव्याहुत्तराजत्यर्थंन्यूयोनवतितस्मादपिन्यूयोनक्षार्थंनवति। तस्यस्रुवाजित्यपेक्षयान्यूपि

ष्मिस्रुचस्ते। न्यूयिछंद्रंस्रुचिशेषयित्वास्रुचमेवाजतिदेशस्तोप्रकंपयेत्। ततोस्रुगा
तंलेपंपाणिनाधोमुखेनावमृज्यापाणिगतंलेपंकुशमूलेषुनिमार्ष्टिनिमृजेत्। अपश्यस्त्वे
तिमंत्रेणेक्षेत। इतिवा। तेषांकुशमूलानांदक्षिणतउत्तानाअंगुलीर्निदधात्। प्राचीनावीतीभूत्वा
स्वधापितृभ्यइतिमंत्रेणतत्सीवा। अपोवनिनीयाएतावदेवसूत्रं। अपश्यकुशमूलानांद
क्षिणतोनिनयेत्। अवाचीनेनपाणिनाएतावत्स्रुग्घस्तएवकरोति। एवंवा। तेषांदक्षिण
तउत्तानाअंगुलीःकरोति। प्राचीनावीतीतत्सीस्वधापितृभ्यइतिवापो निनीय। हविरास्त
रणं। इदमपिसूत्रंएतावदेवनिधायस्रुचमुपस्तृणीत। आहियेत। अधिकारोयं। आधा।
निधंसमिदाधानमंत्रेणतेनऋषिपलेप्तेनचसमिधमाधीयमानामनुमंत्रयते। ताजा
जतिं। एतयर्चाघृताजतिमनुमंत्रयते। उपोषोषैरितिकाराध्याहरेणसूत्रच्छेदः। उत्तरा

ऋतेर्ह्रियमानायादेशतःकालतश्चसमीपेस्थित्वाकटाक्षेणेक्षमाणस्तामेवाज्यंनिमनुमंत्रय
ते।कांक्षेतशब्दःकटाक्षवचनः।केचिदुत्तरामाज्यंनिरीक्षमाणेनुमंत्रयतेतन्मंत्रान्निहिता
न्कामान्कांक्षेतत्वेतिवर्णयंति।आग्नेयीनिश्चायान्निःकान्निश्चित्यवरान्निराग्नेयीनिरूप्त
रामेवाज्यंनिमनुमंत्रयते।अग्नेःसरेःपूर्णेसंवत्सरेएतान्निरधिकान्निःसकृदनुमंत्रयते॥२॥य
वाज्यात्तायवाग्वापयसावास्वयंपर्वणिपौर्णमास्यामप्रमावास्यायांचसायंप्रातर्यजमानःस्व
यमेवाग्निहोत्रंजुजुयात्।अस्मिन्नस्त्रेपर्वणिऽन्यनियमः।स्वयंकर्तानियमश्चविधीयतेस्व
यंहोमेसमिधमनुमंत्रविद्युदसीतिपूर्वामाज्यंनिमनुमंत्र्यपश्चन्मेयन्धेतिउत्तरामाज्यंनिमनु
मंत्र्यद्यष्टिरसीत्येवंक्रमोनवतियत्किंचिदग्निहोत्रऽन्यंकाम्यंवैकल्पिकंवाप्रयुज्यतेतत्साय ४९
मुपक्रम्यप्रातरुपवर्गंप्रयुज्यतेनान्यथेति।प्रतिनिधिस्त्वेकप्रयोगपर्यवसाय्येवाऋत्विकाले

अंते२

ऋत्विजामेकःकश्चिद्यदितिगितरस्मिन्कालेग्निहोत्रंजुजुयात्।अंतेवासीवाइतरस्मिन्काले
ग्निहोत्रंजुजुयादितिशेषः। समीपेवसतीत्यंतेवासीसपुनःपुत्रःशिष्योवा।अत्रकिंवि
ह्रियतेऋत्विजस्त्रिविधाःदेवऋताःपितृऋतामनुष्यऋताश्चति।येकर्मलिकर्मलिम्रियंते।
तेदेवऋताः।अन्वयागताऋत्विजःपितृऋताःयेएकस्मपुरुषस्यसर्वलिकर्मलिकर्तुं।
म्रियंतेतेमनुष्यऋताः।तत्रायस्याहिताग्नेःपितृऋतामनुष्यऋताऋत्विजःसंतितेषामृत्विजा।
मेकःकश्चित्पर्ववर्जितेषुकालेषुजुजुयात्।यस्यतुदेवऋताःतस्यैवांतेवास्येवेतिविनिवेशः।
स्टष्ट्वा।क्षयेत्।उक्तमेवोदकस्पर्शनंकृत्वाउदगादित्यस्कगातंशेषंनक्षयेत्।उक्तसंकीर्ती।
नमाहिताग्न्यधिकारेसत्यपिहोमकर्तृव्यापणार्थंअपाजित्वा।नक्षयेदितिशेषः।आयुःय
ग्ं।अन्नाद्यंप्रथममुत्तरमितिनक्षयोःसंबंधकरणार्थंतेनोत्तरस्यापिमंत्रस्यप्राप्ता

प्यंतताभवति।स्रुक्सी।पस्ये।जुह्वयादित्यधाहारः।स्रुक्सीग्रहणमाहवनीयेसमिदाधाने।
५० होमेचयेधर्मोजानुनिपातनांतप्रदीप्तानिहोमाद्यंगुलानिहोमश्चतेषांप्राप्तिसूचनार्थो
निस्योत्तरा।उत्तराजुतिःस्रुक्सीन्नयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः।स्रुक्सी।स्रिणे।अग्नये।तिवाप्रं
त्रविकल्पोयं।नित्योत्तरा।गतार्थमेतत्।नक्षाहेति।नक्षयित्वेतिक्वनंनक्षणानंतरमे
वनिनयनमपिस्पाद्वित्येवमर्थो।अभ्यात्मम्यःस्रुच्यानिनयतेत्रिरसंस्कारकर्मत्वान्मंत्रोपि
त्रिरावर्त्तते।अथोस्वाहेति।अथेत्यभ्यात्मनिनयनानंतरमेवेदमपिकर्त्तव्यमितिदर्शयति।
एनांस्रुचमित्यर्थः।विहारस्यप्रागुदग्देशेपूर्णाञ्चतस्रःस्रुचोनिनयत।एकैकेनमंत्रेण
कैकामितिपंचहेतिाषष्ठीहेतिपंचम्रीषष्ठीमितिपूर्णस्रुक्संपत्त्यर्थंपितादधात। ५०
प्रतपनमाहवनीये।अंतर्वेदिशाद्यसमन्वयात्प्रतापयस्रुचमंतर्वेदिदेशेनिदधात।परि।

सायंकालेऽग्निहोत्रविधिरुक्तः एवंप्रातःकालेऽपि होमः कर्त्तव्य इत्यर्थः। तत्र विशेषमाह। उप॥
५२ तेवा। उपोदयमादित्योदयसमीपमित्यर्थः। क्षिते उषस्युदित इत्यर्थः। उदिते आदित्ये मुड
लेक्ष इत्युदित इत्यर्थः। एतेत्रयः प्रातर्होमे प्रधानकालाः। तत्रयक्षुपोदयमुदित इक्ष्यते।
उदितआदित्येसत्कदयसमीप इतिघाम्पांपदाभ्यामेक एवकालोविहितः स्यात्। तन्नेति
निवृत्त्यर्थंव्युषितशब्दास्त्वेवमुपोदयश्चेत्प्रतिषेधानार्थ्यः। एतेषुत्रिषुकालेषुप्रधानंन्यू
थासंपद्यतेतथांगानामेवोत्कर्षेपिकर्षेविद्वद्भ्यः। सत्याक्षणेऽोमुर्ज्जनंहरिधानंन्नुनु
होमः। उन्मार्ज्जनंवा एतेप्रातर्होमेविशेषाः॥३॥ अथवा तिष्ठतेत्यस्मिन्ग्राम्येऽग्नयआसतेत
स्मात्सेत्यग्राम्यांतरेएकरात्रावमोवासः प्रवासः तंकरिष्यन्प्रवत्स्यन्नवति। अग्नीनितिबहु ५१
वचनात्सर्वान्वित्यज्वलयेत्। प्रज्वाल्यावप्रतीर्यदेशेनग्रपद्यातिक्रम्याग्नीनुपतिष्ठतेऽज

तिक्रम्यइतिअवक्रोपस्थानेदेशमतिक्रम्यसमीपंगत्वातंतमग्निमुपतिष्ठतइत्यर्थः। इदंकर्मो
हिताग्निःस्वयमेवकुर्यात्। इदमग्नेनेत्याह। आहाहीतिगार्हपत्यादिति। दक्षिणाग्निमुपस्थाय
तत्रैवतिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयावीक्षेत। इमान्नोमित्राइणावितिउत्तरत्रयंचेतंप्रत्येवेतिवक्ष्य
मानत्रैवतिष्ठन्निति लक्ष्यते। द्विवचनलिंगाच्छुगपदेवेक्षेतायंचोग्नइति। आहवनीयमुपा
स्थायउत्तरेणविहारंगत्वागार्हपत्यस्यप्रत्यगुदग्देशेसंतसमीपंगत्वातमुपस्थायतद्देवस्थि
त्वातेनागमनायप्रदक्षिणमावर्त्तमानआहवनीयमुपतिष्ठते। अमनाभेत्यनेनमंत्रेणाघ
व्राजयन्। दृष्ट्वातमीक्षेताणेणाप्रगाभेतिसूक्तंजपन्यद्येङ्गच्छेतासूक्तंयत्रणप्रनप्रा
सार्थीआराजेता। अग्निन्नोहरात्मगत्वावावविसृजेत। यावन्नतेभागारन्तदिनदृश्य
तेतावदत्रागच्छेन्नोचेत। अत्रवाग्निसर्गविधानादितः प्रागपतबागेवसर्वंकुर्यात्। सा॥

४दक्षिणाग्निमुपस्थायनत्रैवतिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयेक्षणंकृत्वापुनस्तेनैवमार्गेणाहवनीयसमीपंगत्वा४

दारुण्याऋयादितिशेषः।योऽग्निलक्षितदेशगामीपंथाः तंप्राप्येत्यर्थः।अनुःनिश्चेतःप्रवा।
५२ येतागच्छेदितिशेषः।इहैवोपस्थाययदिकदाचिद्यथोक्तोपस्थानमकृत्वागतःस्यात्।देवा।
हामनुषाद्यानिमित्तान्नदातत्रैवस्थितइहैवसन्नित्यनेनसर्वानग्नीनुत्पत्तिक्रमेणतंतंमन
सिध्यात्वातंतंदिशमभिमुखउपस्थायगच्छेत्।अपिःस्यात्प्रयादितिशेषः।प्रवासंगा।
त्वाऽस्यस्वग्यामसग्नीपंप्राप्यापिपंथामगन्महीतिऋयात।समित्।सृजेतिःयतवाकसमि
धोगृहीत्वाघुत्रेणशिष्येणवाप्रेषितेनाग्नीन्विहृत्यान्प्रज्वलतःस्मृत्वास्वयमाहिता
ग्निरस्मिन्शुचिर्देशेतीर्थिनऽपद्याक्रमदेशादंतसमीपदेशमतिक्रम्याहवनीयमग्नीक्षे
तविश्वदानीमितिद्वाभ्यांमंत्राभ्यांअग्निंशुश्रुवेदृतिःइदानीमानीताःसमिधोविप्रजुषतस्प ५२
तस्याग्नेःसमीपेनिधायतूष्णीमाहवनीयमुपतिष्ठेतामनामतत्त्वेस्पष्टेनमंत्रेणातत्तःमाद्

ध्यात्।उपनिहिताएवास्मिन्नग्नेनेत्याह।आहहेतिगार्हपत्योदक्षिणाग्निसमीपेस्थि।
तऽएकंकृत्वायथेतंऽइत्येत्यापरिसमुह्योदक्विहारादुपविश्यनृचुवःस्वरितिवाचंविसृजेत।
यथेतमित्येकंकार्यंयथेतंऽइत्येत्यविहारस्यसर्वस्यपरिसमूहनंकृत्वातस्योत्तरतउपवि।
श्यवाचंविसृजेत।नृचुवःस्वरित्यनेन।असत्यविप्रवासनिमित्तएवंप्रयोगक्रमः।
सतितुतन्निमित्तेयथेतंऽइत्येतंनेमित्तिकंकृत्वापरिसमूहनंवाविसर्गंकुर्यात्।एव
मेवसूत्रस्वरूपंविविक्षुः।ब्रह्मणस्पतेस्वाहेति।दशरात्राऽर्धंप्रवासंकृत्वाजुहोतुर्गृही
तंगृहीत्वातयाजुहोतिःमनोज्योतिरित्यनयर्चाचतुर्गृहीतंशंहोदेवाभिष्टयेसिञ्चास
त्यामाज्यगृहीतस्रुचीमुत्पवनंनामार्थीअग्निःमेधाअग्निहोत्रहोमविच्छेदंचेत्तामाज्ञ
तिंजुह्वयात्।विशेषानावातएकस्मिन्द्वयोर्बहूनामपिविच्छेदएवंचायमग्निहोत्रिःकार्या।

प्रतिमेकेत्वग्नौजाध्याहार्यः।एतामाज्यतिंजुहोत्वाग्निहोत्रंचकुर्यादित्यर्थः।अग्निहोत्रोनामयावंतःकालाहोत्रेनविच्छिन्नास्तावतामेकेकंकालंप्रत्येकेकोहोमःकर्तव्यइत्येवंपरिसम्
ख्येत्येवमादिपूर्ववदाख्यातंगृह्याग्नीनाणःईक्षणंप्रपदनंवानाहिताग्निरपिकुर्यात्।
गृह्यमाविनीतेतिईक्षेताग्निहोत्रमितिप्रतिपद्येताप्रतिपद्यमानएवंप्रतिपद्येताशिवं
शग्मामितित्रिरनुवीक्षमाणःअनुवीक्षमाणमनुमंत्रणंमंत्रेणप्रकाशनंतस्यनमंत्रेणवि
नाकर्मुनशकपतइतिमंत्रोपित्रिरावर्त्तितोविहितयेयुःअलीकमप्रियंअवगतमप्यप्रिय
प्रवासादागतायनतस्मिन्नहनिनिवेदयेयुःविज्ञावेतिवाशच्छ्रद्धशच्छस्यार्थेअ
नयंवइत्पनेनमंत्रेणप्रत्यभ्यवासादागतश्चाहाररुरग्निहोत्रहोमंवउपनिधत्तेतिश्रु
तिरेवोपन्यस्ताविज्ञायतइतिअस्मिन्पक्षेप्रयोगक्रमःविहत्यप्रज्वाल्यावभृतीर्थं

नप्रपद्यतत्रैवस्थित्वासर्वानग्नीन्सकृदेवोपस्थायप्रदक्षिणमावृत्यतीर्थेनैवनिष्क्रम्यमा
प्रगाप्नेतिजपन्प्रव्रज्यसदासुगइतिपंथानंप्रपद्यन्नयाग्न्यात्वेत्यत्वापिपंथामगन्महीत्यका
विहतांज्वलितांस्तीर्थेनप्रपद्यतत्रैवस्थित्वाअनयंवइत्यपस्थायपरिसमूहनादिशा
षपूर्ववत्।अतिप्रवासोस्तिवेत्रस्पेनेग्निमिकमपिकुर्यात्।अग्निहोत्रहोमंवदक्षिणा
ग्निहोमानंतरंअनयंवइत्यपतिष्ठतेऽर्वोक्स्पयाजमानस्यानुमंत्रणत्वादस्यवोप
स्थानत्वान्नविकल्पःतेनसमुच्चयएवानुपस्थितोग्निःप्रवासेऽहरेवसंनिधेतोवदेवना
म्यत्किंचित्।४।अमावास्यायज्ञः।अमावास्यान्नेष्टिःप्रतिपत्संचदर्शोःसंधिर्वनोथत्रापरा
ह्णशच्छसमन्वयान्नेष्टेरात्रेवर्त्तितस्यापराह्णेअन्नमृतुर्थनागेपिंडपितयज्ञः
कर्तव्यः।औपवसथ्येयजनीयेवाहनि यजनीयेवेत्स्वार्थवेदक्षिणाग्निःप्रणीय

तोयदानेनरहोरात्रसंधौतिथिसंधिःस्यात्तदाऽपवसथ्येएवानुनिक्रियतेदक्षादिति।एको
५४ ल्मुकमेकतःपदीप्तमुल्मुकंप्राग्दक्षिणाप्राग्दक्षिणस्यांदिशीत्यर्थः।दक्षिणाग्नेःसकाशा
देवोल्मुकंगृहीत्वातस्मादेवप्राग्दक्षिणस्यांदिशिप्रणयेत्।येरूपाणीत्यनेनमंत्रेण।सर्वा
दिशा।अविशिष्टदिक्कानिसर्वाणिकर्मणितात्रेवप्राग्दक्षिणादिशमग्निमुखानिकर्त्तव्या
नि।उपाकरणंउल्मूनामुपसमाधानंपरिस्तरणंचकर्त्तव्यं।मध्यगतस्योभावितिश
ब्दस्यविशेषसंबंधेकारणाभावात्।पात्राणीतिचरुस्थाल्यादीन्युच्यंतेतेनशब्देनसंग्र
हणार्थंचरुश्रपणार्थस्थालीचरुस्थाली।।चरुस्थाल्याश्चवाशब्दयोर्लोपश्छांदसःकृत्वा।ली
एकेनप्रयत्नेननछिन्नाःकुशाःसकृदाछिन्नाः।दक्षिणाग्नेजेत्।निमृजादितिप्राप्ते। ५४
निमृजेदितिछांदसः।अग्निसमीपेतिष्ठतीत्यग्निष्ठंशकटंप्रयाणकालेवाग्नयोयत्र
५समिन्धतेदीप्तिःप्रज्वलनंकुर्यादित्यर्थः॥

तिष्ठंति।तदग्निष्ठंदक्षिणतआस्तृतत्रैवस्रुवेस्थालींनिधायस्रुचाहविरापूरयेत्।तांपूर्णां
त निमृज्यात्।यद्योपरितनौविलदेशाच्छूर्पेपरिपतंतिापरिदध्यात्।स्थाल्यास्यदेशाच्छूर्पोपरि
पतितान्व्रीहीन्परिसन्नांछकटेनिदध्यात्।कृष्णाविवंकृत्वानिधायेत्यर्थः।इतरान्स्थाल्यंतर्
तानित्यर्थः।अविविवंअविविम्माविविव्येत्यर्थः।अधापयेत्।अवहतेष्वहतवचनंफली
करणनिहत्यर्थंदक्षिणाग्नेरग्रपणक्वनंक्वनादहतेगार्हपत्यएवाग्रपणमितिज्ञापना
र्थं।अवीदहंतिदक्षिणाग्नितप्तयोरंतरालेउल्मुकेखेदित्यर्थः।।तानाणंत।।आ।
ज्यंसर्पिरित्यादिकृत्वायाज्यंकृत्वादक्षिणतइत्येवमंतःपदसमूहःआसादयेदग्नि
धार्यस्मात्पुरस्तादर्थतोऽध्याहृत्यः।तेनायमर्थः।तांस्तेष्वाज्यमुत्पूयसकृदाछिन्नैरास्ती
र्यीज्यंसर्पिर्गृहीत्वाकृत्वायांकृत्वादक्षिणतोदक्षिणाग्नेर्निधायतेनाज्येनस्थालीपाका

मन्निधार्यदक्षिणाग्नेःपश्चादासादयेत्।।यदिनवनीतमाज्यकार्यार्थंस्यात्तदास्यविलाप
५५ नमात्रंकृत्वान्यस्मिन्पात्रआनीयपवित्रान्यांतूष्णीमुत्सृजतेतोऽग्नावाज्यंकृत्वादक्षिणतोद
क्षिणाग्नेर्निधायतेनाग्निघार्यत्वादिसमानंद्वितीयस्याऽप्यग्रहणस्येदंप्रयोजनं।पात्रांतर
स्थमुत्सृजतेपश्चात्कृत्वाज्यंग्रहणमित्येतदर्थं।पूर्वमाज्यग्रहणंकार्यलक्षणार्थंसर्पिःपक्वं।
नवनीतमपक्वं।ओजाणनिःदक्षिणतइत्यत्रापिसंबध्यते।विशेषाग्रहणादपेक्षितत्वा
च्चाऽऽजनादीनिवदक्षिणतोदक्षिणाग्नेर्निदध्यात्।पूर्वसूत्रेअयथाविधिकृतेणसूत्रप्र
णयनंदक्षिणतइत्यस्यानयार्थत्वायेवाऽऽवी।प्रऽइति।ऽध्वः।पंचदशसंख्याकः।नेक्षणेना
दायतनेनैवजुहुयात्।अवदानसंपदाअवदानेसंपन्नामऽउपस्तरणंद्विरवदानंघृत्वानि। ५५
धारणंचातयेत्खंऽइतंजुहुयात्।।नात्रस्वाहाकारःस्वधानमःशब्दस्यप्रदानार्थत्वात्।स्वाहा।

वीती।स्वधानमःशब्दस्यस्थानेस्वाहाशब्दंवाकृत्वाजुहुयात्।।अस्मिन्पक्षेमंत्रविपर्ययः।
यज्ञोपवीतंत्वंवनवति।अग्निपूर्वमितिअग्नयेकव्यवाहनायेत्येतंमंत्रंपूर्वंकुर्यादित्यर्थः।
नेक्षाहत्याऽऽवी।इतिऽऽवीनावीतीग्रहणंस्वाहाकारपक्षेपिनेक्षणानुग्रहणोत्तरका
लंऽऽवीनावीतित्वंज्ञापनार्थंऽउभयस्मिन्पक्षेपिनेक्षणमग्नावनुग्रहर्त्तव्यमेवात्रिर्निर्मं
त्रैस्त्रिर्निनयेत्पिंऽस्थानेषुतस्यां।न्विति।ऽधिकृतायांलेखायांलेखासंघत्यार्थंति।
स्यांग्रहणंक्रियते।नाधिकारक्षेत्रेखासंबंधोस्तीतिज्ञापनार्थंतेनऽविरासादनमग्नेःप
श्चादितिसाधितंभवति।तथैवोक्तंचानिष्टनीत्याद्यधादित्यर्थः।निपरणंपित्र्येऽवतीर्थे
न।।पाणेरुन्नानत्वमजरुदेवपित्र्येणतीर्थेनयदाकुर्यात्तदापरावीनपाणिर्भवति।असा।
वित्यस्यस्थानेसंबुध्यंतानिपित्रादीनांनामानिगृह्णीयात्।तस्मै।।र्थत्वात्।।त्र्यायुषंम।

ध्येषेतानांपिंडदानंजीवानांचत्पक्षार्चनप्रितिगाणगारेर्मतंपित्रीत्यर्थत्वात्कर्मणइ
५६ तिसर्वेभ्यागुणत्वात्पित्रादिन्यस्त्रिन्यःषेतेभ्योजीवद्भ्यश्चसर्वेभ्योनिपरणंतोत्वलि
र्मन्यतेक्रियायांउद्देशकारकत्वेनगुणभूताःपितरोनतेषांप्रीतिःशास्त्रतोलोकतोवा
गम्यतइति।अपिरिता।आदिमध्यांतशब्दैःपित्रपितामहैरुच्यंतेजीवःअंतोयस्यस
जीवांतः।अपिशब्देनजीवादिर्जीवमध्यइत्यपिलभ्यतेजीवसर्वइतित्रयाणामेक।
स्मिन्भूयोस्मर्वेषुवाजीवत्सुवायावदर्थंपरान्पित्रभगरीत्वाषेतेभ्यस्त्रिन्योदद्यादि।
तिगोतमोमन्यते।क्रियास्वर्थकारितामरणपदार्थइहस्यायस्माक्रियेत्यर्थः।उपातानां।।
पित्रादीनांजीवानांमृतानांचपिंडदानेउपायविशेषोवक्ष्यतइत्यर्थः।।उयन्यस्तान्यक्षा ५६
न्भूषयितुमाहानपारानूनाप्राक्षंणीयात्।गोतमगाणगारितोत्वलीनांक्रमेणइषणा।

निःनजीतेभ्यः।जीवव्यवस्तितेभ्योननिष्टणीयादित्यर्थः।सर्वपक्षव्यापीदंइषणं।सर्वत्रा
नधिकारादित्ययमेवहेतुः।अनधिकारादयोग्यत्वादित्यर्थः।क्वचिद्विध्यभावात्क्वचिन्नि
षेधादयोग्यत्वमवगम्यते।।अथोपायविशेषउच्यते।।जुजावेभ्यः।।जीवेभ्योजुजुयात्त्रे।
तेभ्योनिष्टणीयादित्यर्थः।नजीवंतमतीत्यदद्यादित्यत्रापिनिषेधोस्तितेनजीवपितुःजीव
पितामहस्यजीवतोन्नयस्यवायमपिपक्षोनास्तितत्रहोमांतमनारंभोवा।अथसर्वेषुजीव
त्सुकथमित्याहसर्वाविनः।सर्वज्ञतमितिसर्वपिंडाहोतव्याइत्यर्थः।।पिंडहोमोनिपरणमं
त्रेणस्वाहाकारांतेनकर्त्तव्यः।अत्रइषणीयपक्षाणामुपन्यासेप्ययोजनासपिंडीकरणे
पितामहेजीवतिपितरिमृतेसंवत्सरादिषुकालेषुतस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तत्रैषांपक्षाणा
मुपयोगइत्येतदर्थंएवमाद्यान्यन्यान्यपिप्रयोजनानिचिंत्यानि।नामाहेति।पित्रादीनां

नामाज्ञानेततादयःशब्दानामस्थानेप्रयोक्तव्याः।निष्टा।मिति।निष्ठ्नीनितिषाष्टेनिष्टता
५७ नितिछांदसो।निष्ठ्नीनेवपिंडाननुमंत्रयेतनजुतानिस्येवमर्थंनिष्टतानित्फक्यते।तेन
सर्वहोमेनेदमनुमंत्रणंभवति।अस्मिन्प्रकरणेपिंडानामेवानुमंत्रणमुपस्थानंप्रवाहु।
णंचविधीयतेतथापिमंत्राणांपितृलिंगत्वात्पिंडाएवपितरइतिकृत्वापितरएवैतैर्मंत्रैर
निधातव्याः।सव्यातेति।अनुमंत्रयेतेतिशेषः।सव्याहृदित्येतावतैवसव्याहृत्वोदञ्चु
खत्वयोःसिद्धयोराहृत्येतिवचनमाहृत्यैवाउद्भूत्योनपूर्वमितिनियथाश्रुत्यनुच्छ्वसन्ना।
त सित्वापुनरभिपर्याहृत्याग्नीमदंपितरइत्यनेनानुमंत्रयते।आहृषाईषतेतियकारःप
ठितव्यःविहृत्तिःप्रमादजाचरोः।क्षयेतात्रक्षीमेवात्रनक्षणंकार्यंनित्यंनिनयनं।य ५७
उदकोपनयनमुक्तंप्रयुंधतांपितरइत्यादिसमंत्रकंतदत्रनिनयनमित्फक्यते।तदत्रक

र्त्तव्यमित्यर्थः।।असाअजनेदद्यादितिशेषः।वासोध्वमितिएषामन्यतमंदद्यंवासोर्थी
पिंडेषुदद्यादित्यर्थः।दशांवस्त्रस्यायंदेशंऊर्णास्त्रकांवाअविलोमानिपंचाशद्धर्षताया।पंचा
शद्वर्षाण्यूर्णावत्त्वंयमेवलोमवासेर्थंदद्यात्।मंत्रस्त्वयमेवसर्वेषुद्रव्येषुसकृदेवभवति।
अर्घोस्यामइतिकाराध्याहारेणसूत्रभेदःसंतस्यामेतिमंत्रःपठितव्योकोवेरंवर्जयित्वा।।
मनोतिसृभिः।उपतिष्ठेतेतिशेषः।अर्घातेति।अत्रापिपिंडस्थान्पितॄनेवप्रवाहयेत्।अ
ग्निरितिपत्येयादितिवचनसामर्थ्याद्दक्षिणाग्निमुखेनात्रकिंविदनुव्रजनंकर्त्तव्यं।अग्नि
पत्येयादग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैरितिअविशेषवचनेनदक्षिणाग्निमेवाइतरयोर्विशेषा
भिधानात्।।गार्हपत्यसंइतिपत्येयादितिशेषः।वीरंमेआददीतेतिशेषः।पत्नीषा।।
सदितिं।तमेवमध्वमितिशेषः।पत्न्येवमंत्रंब्रूयात्।आधत्तेति।अपिवतरोयक्षि

=यस्मात्प्रीयात्तज्जगंतुरग्निनवनिर्निमित्तएवान्नेच्छात्रावोयस्पसवेतरोत्राश्रीयात्॥॥ ९

पेदित्यर्थः।अतिवाप्रक्षिप्यदाहृयेतॅं।मरणाछंतिःक्षयकुष्ठादिनाशक्यपरिहारेणातिपी
डितःवाश्नीयादितिपुनर्वचनंश्रवणास्यसंबंधनिवृत्त्यर्थं।तेनान्यतरान्नित्यत्रैवभवति।
अन्यतरंगतिंगछतीत्ययमर्थः।सद्यएवारोगोभवैत्।म्रियेतवेति।एवानित्योजनाहिता
ग्निरग्नेवंपिंडपित्रयज्ञंकुर्यान्नित्योजौपासनइत्यर्थः।।अपाजयात्।तस्यायंविशे
षः।ऋविःप्रपणंकृत्वातिष्ठेणयनंकर्त्तव्यं।तस्यैवातिष्ठेतीत्योपसमाधानंपरिस्तरणंच
कृत्वागतोर्वागतिष्ठेतादित्यादिसमानंजुह्वयादित्ययमनुवादः।अयंवात्रविशेषः।य
दंतरिक्षमित्यस्मिन्मंत्रेगार्हपत्यशब्दउच्चारणीयः।तच्छब्दस्यप्रकृतिनिमि त्तस्यसंस्कार
स्यात्राभावादिति।द्विवत्सर्गः।द्विश्चइत्यर्थः।त्रेणं।द्विकोएकस्यातिरिक्तस्यत्रेणेन ५८
द्वित्वंसंपाद्योत्सर्गःकर्त्तव्यइत्यर्थः।।पादर्शीणीयो।इर्वदर्शपूर्णमासयोःस्वरूपमात्रमु

र्व्वस्मिन्क्षणेतावारभ्यमानइत्युच्यते।तस्मान्वारंनणीयाकर्त्तव्यासेयंपुरुषार्थानि
कर्म्मार्थी।ऋत्वादीनामनावाद्दर्शपौर्णमासावारभ्यमानइत्यनेनकेचेन्नसंबंधोवक्तुं
नशक्यते।निमित्ततयाधिकारिविशेषणत्वेनोपक्षयात्।।उद्देशकंनलिप्सतइति।।
तस्मादनंगतयोरन्वारंनणीया।तथापितत्संबंधिपुरुषसंबंधान्नयोरेवाधिकारि।
त्वेनपुरुषंसंपादयतीतियुक्तमुक्तं।अतोदर्शपूर्णमासाद्दर्शोविकृतिष्वनपुनःपु
नःकार्यीतिदेशान्नावात्कार्यसंबंध्यतिदित्यते।नपुरुषार्थसंबंधमपीति।अग्ना
विष्णवीअनीकवतीइत्यनेनर्गुणः।अग्नयेत्यादेर्यज्यानुवाक्याः।आधानाद्यइष्टिः।आ
मयावीउदरव्याधिमान्।अर्थव्यथाअर्थहानिः।अर्थाःपुत्रपश्वादयः।आधानाद ५९
नंतरंतस्मिन्संवत्सरेयद्येतानिनिमित्तानिस्युःतदापुनराधेयंकर्त्तव्यमितिअ।

यमर्थोस्मिन्सत्येर्थाल्लभ्यतेतस्मिन्पुनराधेयेवक्ष्यमाणेष्टिःकार्येत्यर्थः।तस्मा।यजेतात
स्मिन्निवचनंतस्मादेवेहोनान्यस्यांवक्ष्यमाणेविधिःस्यादित्येवमर्थंतेनतापतेनैकेष्टि
कंपुनराधेयमिति।विभक्तिभिःसहितान्पदयाज्यानुयान्कुर्यात्।काविभक्तिःकवापदेशेष ५९
योक्तव्याकिंसर्वेष्वनुवाक्यासुतिपदेष्वित्येतेषांतेशयानांनिहतयेचतुरःपदयाज्यान्पठित्वाहावन
याज्योवपठिष्यति।अपठितयोरेवाविरुतत्वसिध्यर्थं।समिधःत्विनोराशंसिनान्नराशं
सोग्निमग्नेरतिभवति।विभक्तिविधानस्यविशेषात्।।पादस्यचोनमदपयाज्यानुयाजव्याद
त्यर्थत्वात्।सर्वेग्नेःभागोसोमस्थानेग्नेरेवतयोरेतेअनुवाक्ये।बुद्धिक्षतेआज्यभाग
योरेतौगुणौतथानुवृत्तिः।निगमेषुसगुणयोरेवानुवृत्तिरित्यर्थः।दर्शानुदर्शाशब्देनयाज्या
पादेवतादेशउच्यतेसचसगुणयोरेवकर्त्तव्यः।केचिदिहानुवृत्तिशब्देनैवदेवतादेशस्यापि
ग्रहणमभ्युपगम्यदर्शाचदित्यनेनयाज्यामध्यगतस्याग्निशब्दस्यसगुणोद्धारणमिच्छंतिनित्यं

णिनः।नित्यःकेवलोग्निः।अनुवाक्याचाग्निर्वाणीनिअनुब्राह्मणिनः।आचार्यः।अग्न॰उत्तरः॥
उत्तरोपिकेवलोग्निरेवंचानुवाक्याऽनुब्राह्मणिनामेवाभिप्रायेणानित्य॰शब्दः।उत्तरेयाज्यामं
त्रेहविःशब्दस्यसोमथर्मत्वमत्रानुवित्तोत्तस्यनिहविषसंगतत्स्थानापन्नत्वादग्नेरपिनद्ध
र्मसंबंधइतिमत्वानित्यस्त्वित्युक्तवान्।आग्नेयंहविःअथा॰णनः।एभिः७याज्येदेवं॰त्विति।
गतार्थं॥८॥आय॰वानांअग्नेअयनंभक्षणंयेनकर्मणातदायय॰णंप्रथमद्वितीयोर्द्वस्व
दीर्घत्वंछन्दसः।एषांत्रयाणांद्व्याणांसंवत्सरेप्रथमनिष्पन्नानामायय॰णनामकर्मकर्तव्य
मित्यर्थः।व्रीहिशब्दस्यप्रथमनिपातोव्रीहीणांप्राधान्यख्यापनार्थंतेनकालउत्तरोदनाद्व्रीह्या
यय॰णस्यैवभवतिश्यामाकशब्दस्यमध्यनिपातोव्रीहिकालायवकालोभिन्नइतिख्यापयति।
सस्यंहुत्वासस्येनवनिष्पन्नेतत्राश्नीयात्।आयय॰नानिष्ठायद्यायय॰नानिष्पन्नोनव
निष्पन्नत्रेनविनानिर्वाहोनस्यानरातेषांद्व्याणांतत्कालेनिष्पन्नेनसायंपातरग्निहोत्रेहुत्वाश्नी

यात्ततःकालआगतेआयय॰णंकुर्यात्।अग्निहोत्रंहुत्वाग्नीषादिनिवचनायायय॰णेनानिष्ठा
यग्निहोत्रंहुत्वाश्नीयादित्योन्यदपियन्नवनिष्पन्नंतस्य
सर्वस्यविनियोगार्थोयंशब्दः।जेतायंवर्षंतन्निर्लोकस्यभवतितदायय॰णेनयजेताअनेन
प्रकारेणव्रीह्यायय॰णस्यशरत्कालउक्तोभवति।एतमेवकालंदर्शयितुंसमर्थयति।अग्नि॰इत्या
दि।अग्नि॰इत्यादिभथायय॰णेनयजेतेतिदर्शितेवायय॰णशब्देनोक्तारानीमिदमुच्यते॥
अग्निहोत्रार्थधेनुःअग्निहोत्रीत्युच्यते।तांव्रीहिश्यामाकयवानांमध्यतमप्राशयित्वातस्याः
पयसासायंपातरग्निहोत्रंहुत्वाद्दर्शःप्रथमःकल्पः।तदसंभवेअयमनुकल्पः।दर्शवेला
यय॰णकल्पावुच्येतेअपिनाक्रियायवेष्वायवेरायय॰णस्यक्रियानाभवेन्नक्रियावेतिवि
कल्पः।दर्शस्तूरात्रः।त्रयाणांवर्णानामविशेषेणकल्पद्वयेषामेरात्रोविशेषउच्यते।दर्शरे
वनान्नरतिःसर्वेषांवैकोसर्वेषामपिवर्णानामिष्टिरेवेत्येकेमन्यंते।श्यामाकै॰स्वरुः।श्यामाकाग्र

यणेष्वोसोमदेवत्यश्चरुर्भवतिकालोवर्षाऋतुःशास्त्रोनरेवदर्शनात्सोम॰मितिआवो॰यापा
इतिकाराध्याहारेणसूत्रशेषःनित्यजपशब्देनेऽभागमितिमंत्रउच्यतेतस्यनित्यत्वेसत्यपि
नित्यवचनमेतेनभक्षिणइतिविध्यतिदेशेतद्भिन्नस्यज्ञापणार्थंभद्रां॰इतिस्मार्तस्यच
मनस्यविधानंयस्मिन्देशेआचमनंकृतंतस्मिन्नेवदेशेस्थितस्यनाम्यालंभनसिध्यर्थं।एते
न॰जनेऽएतेनविधिनासर्वेभक्षिणःसर्वान्भक्षान्भक्षयेयुःसर्वत्रवचनंवकरणादुत्कृ
र्षार्थंनवभोजनवचनंलौकिकेपिनवभोजनेज्ञापणार्थंसर्वत्रवचनात्वकरणादुत्कृ
ष्टमपिनवभोजनवचनाल्लौकिकएवव्यवतिष्ठतेवैदिकेग्निहोत्रहोमेनवानांसवनीया
नूरत्यवचनज्ञानुयाज्ञावाज्ञापणार्थंभक्षवचनं॥अथ॰राजो॰अथानंनरंस्त्रीहीणंयवा
नांवाग्रयणेहिरुच्यतेनवस्त्रीहीग्रयणस्यकालउक्तःवसंतोयवाग्रयणस्यान्नवहिनेज्ञा
थमपाकइतिनंत्रेविशेषाभावादुभयोःसहवचनंनयोर्द्वीयेविराजोचभवनः॥इनरस्त्रीर्णमासं

नंत्रंवैराजमित्येतावत्येवोक्तावन्मात्रविकारसिद्धौसत्यांधाव्याविराड्ग्रहणंविकल्पेनहथनंतो
रपिज्ञापणार्थं।अग्रे॰ थिवी॰आग्रयोर्विकल्पेनैकाग्रह्यतेयदिश्यामाकाग्रयणंतस्यामेवे
ष्टौसमाननंत्रंकियतेनरासोमस्तनीपोभवति॰आघाऽऽरिति॰इंद्राग्र्योःसोमस्यज्ञोकाः॥९॥
अथकाम्याः॰अथानंनरंकाम्याइष्टयोवक्ष्यंते॰पाकयज्ञानुर्मासेभ्यइत्यर्थः॰काम्याधिकारेवचन
मनिर्दिष्टकामाअपिनित्याःशास्त्रांतरापितासांकामोन्वेष्व्यइत्येवमर्थं।आयुः॰मंतो॰आ
युष्कामस्यइष्टिरायुष्कामेष्टिस्तस्यांआयुष्कामेष्ट्यां॰अस्मिन्वकरणेकामग्रहणानामेतत्सयोजन
यद्देवतासंयुक्तायामिष्टौयनंत्रंविहितंनतद्देवतासंयुक्तायामपन्यकामसंयुक्तायांतन्नभवती
तिज्ञापनार्थं॰आनो॰अ॰मिति॰अग्नि॰स्वनाहेदेवते॰आयुष्मानित्यग्नेर्गुणः॰वानेनोद्दिश्यगुणः॰
आयु॰रिष्टो॰पाहि॰संयाज्ये॰स्वस्य॰नंतो॰स्वस्तिगमनसाधनीभूतास्वस्ययनीष्टिः॰अग्ने॰नर
तिनवग्रःसोमविश्वतरतिरक्षाविंगाहोतम्येवाग्निःस्वस्तिमान्॰स्वस्ति॰अंहरतिदुर्ग॰ज्यो॰पाहिनरे

त्येते।पुत्र०पुत्री।पुत्रकामेष्टौअग्निःपुत्री देवता।पुत्रीत्यग्नेर्गुणः।यस्मै॰मानः।अग्निः॰पाज्येऽआग्नेय्या
उन्नरेऽयेउन्नरेऽइष्टीवक्ष्येतेमूर्द्धन्वतेकामायेतिचतेअग्निर्देवत्येभवतइत्यर्थः।पूर्वस्यामग्नेर्मूर्द्ध
न्वानृगुणःउन्नरस्याकामोगुणः।तित्यैमूर्द्धन्वतः।अग्निर्मूर्द्धाभुवोयज्ञस्येत्यर्थः।तुभ्यंता॰कामा
यावैमृ॰उन्नरेऽउन्नरेऽइष्टीवैमृध्योभवतः।तयोर्वक्ष्यमाणेपाज्यानुवाक्यायुगलेतेरुद्रदेवतेभ
वतः।सर्वेद्योविमृदुगकोवैमृधगुणकोवाभवति।अभतएतेरुद्रीवैमृध्योरित्युच्येते।विन॰रिष्टाः।
सघु॰नयेति।एतेपुष्टिकामस्यपाज्यानुवाक्योरुद्रायत्रेवारुद्रोदानासपुनर्हीताभवति।उभय
थाह्येतेएवपाज्यानुवाक्येवचनसामर्थ्यात्।यानि॰धानीति।आशा॰भ्योवाआशाआशापालावा
देवताअत्रापिपाज्यानुवाक्ययोरेकोआशानां॰सर्वइतिशेषेकोवक्ष्यतइतिशेषः।इष्टिनामेदा
इथि॰वनाः।देवतायाहणइथिन्यादीनांइथगेवदेवतात्वसिध्यर्थं।विलिंगत्वाद्यान्यानुवाक्ययोस्लि
ङ्गःसहितारुद्रादेवतासामूदितिनेनेत्साधिनेभवति।साद्यानुवाक्यालिंगादेवतानिर्णयःकार्यइति।

इथि॰स्वयाणांएतान्लिङ्गस्वस्वयाणांहविषांपाज्यानुवाक्याभवंति।उन्नरस्त्रेविनिवेशसामर्थ्यादे
वास्यार्थस्यसिद्धौसत्यांवचनमिदमन्यत्रापिनिस्वस्वयाणांविहिताएवंविनिवेशयितव्याइत्ये
वमर्थं।एवंभवंतीत्याहाथमे॰मस्याउन्नरेःमस्य॥१॥मित्र॰राजा।मित्रायिषाविंदनेसामन्वि
दाःगुणनामेतन्नामहावैराजीत्यस्यानामैवाग्निः॰सोमराजाःदेवतादेवताएकधानामहावैराज्य
भवंति।एकधानराइत्यर्थः।अग्निःसोमायज्ञोइत्यसनुवाक्या।धनिलो॰अग्निरितिएतादेवताः।
धनिलोमसंज्ञादिश्यपजेयेयजामहइतिवचनंपाज्यायामेवधनिलोमत्वंनान्येषुनिगमेष्वित्येवम
र्थं।धनिलोमविधानादेवधनिलोमत्वेसिद्धेधनिलोमपाठस्येदंप्रयोजनमुत्तरनियागक्रमयोर्वि
रोधेइदंपूर्वनियागक्रमउन्नरेष्वयागक्रमइत्येवंद्योतयितुंक्रमस्यन्यायस्योक्त्वाउन्नरेषुनिगमेषुध
निलोमत्वंस्यादितिनिरुत्यर्थं।इदंचपाठप्रयोजनंवरुणस्याप्तुपांशुत्वंभवतीतित्वष्टारूपाणी
तियाज्याःअष्टौ॰संज्ञाः।आग्नेय्याउन्नरेइत्येवमाद्यामहावैराज्यंनाइत्योवैराजंनाम॥नामाद्याःषडेक

हविषः।अनुवादोयंयागस्तावाननुवादेनयोजनेहविःशब्देनप्रधानहविषामेवग्रहणमितिज्ञाप
नार्थं।स्रुक्वा॰जेत्रास्रुवश्चशुरीयानामेष्टिःनयाभिचरन्नश्वस्मारयामीतिसंकल्पयन्यजेतेंद्रः॰
सनं।पाज्यानुवाक्यायोक्तिंगादेवास्यादेवनाकल्प्या।सावेंद्रः।इंद्रःसूरयणोवाजुष्टो॰याज्योविमना॰
ज्ञानी।विमनाग्रोविमनस्कानांसंमतियोजनार्थं।संज्ञानीनामेष्टिःकार्या।अग्निर्व॰दानाः।चत
स्रोप्याद्याःसगणादेवनाएकपदानावेदितव्याः।अग्निः॰दाइति।एषासंज्ञानीनामेष्टिःकार्या।स्वामि
भृत्ययोःसंमत्यर्थं।यःसंमत्यर्थं।यःसमानैर्मित्रोविप्रियःस्यानमेतयायाजयेदितिश्रुतेः।ऐंद्रा॰का
माः।इंद्रश्चमरुतश्चदेवतेयस्याःसाऐंद्रामारुतीत्येवाचक्षियहः।केवलानांमरुतांपाज्यानुवाक्या
दर्शनादिंद्रस्यचदर्शेकयोर्ग्रहणेनहिदेवत्येयमितिनिश्चीयते।मेदकामाःराज्ञोचविशश्चलोके
आहिताग्नयोयदिस्युःतेषामस्यामधिकारएकैकस्येव॥मरुतोयस्यहिक्षयेपशर्द्धोवहंतिः।इंद्रस्य
नित्येवाऐंद्रीनोक्ताप्रधानक्रमएवांगानांक्रमइतिपसिद्धोन्यायः।अत्रतुप्रधानयोःपरस्परव्यतिक्र

१+ क्रमोनास्तिायाज्यानुवाक्याभ्यामुभाभ्यांयागक्रियावयवभूतस्यउद्देशभागस्यसिद्धेरितिमन्यमानोविकल्प्य+
१+ मुक्त्वासुदास्पेतेनाचार्यः॥इंद्रंवा॰मरुतः॥सत्समुत्सन्निक्रमाभावेप्रधानक्रमएवांगानांभवति।उत्पन्निक्रमेतुसति+

मसिद्धयोःक्रमोस्त्येवयाज्यापएवोद्देश्यतयापतिपादकत्वात्।आशाहनादिवदनुवाक्यायादेवताद्व्य
स्वरूपप्रतिपादकत्वान्मारुतएवायागः।इदंक्रियतेपश्चात्ऐंद्रइतिविनिवेशमुक्त्वानाचा
र्यः।वाशब्दोवपक्ष्यार्थः।वक्ष्यामीत्यर्थः।वक्ष्यति॰नीचायंग्राहिताग्नयोराजविशंसंपन्निकामा
तथैदश यतेएतेदेवतेवक्ष्यत्येवंयजेरन्सर्ववदेकैकएवतेनतःसंज्ञानीचकुर्युःएवमेवाऐंद्रामाणाःश
त्रुभिरभिभूयमानाःआन॰पेयुः॥यद्येंद्रावाईस्मत्तोनिरुध्यइंद्रायचोदयेयुःउभयोरपिपक्षयो
रेतेएवयाज्यानुवाक्येभवतइत्यर्थः॥१॥पवित्रेष्टा।कर्तव्यमुच्यतइतिशेषः।पवित्रेष्टिरितिहि
नामाचक्षिन्नेयंपवित्रेष्टिर्जनैःशास्त्रांतरादिहानायैर्णहतास्तेनकृतएतदथोच्यते।आश्वला
यनगृह्यपरिशिष्टेगृह्येपियानिनोक्तानिकानिचिद्दैनानिकेचिद्वा।विधेरल्पनार्थायतानिवक्ष्या
म्यतःपरमितिपतिज्ञायास्माअपिनवैवोक्तः।अथैवचान्यकृतत्वेलिंगानिवक्ष्यामः।एतएवदेव
स्याम्यादयोपिनव्याचक्षते।तथाप्याग्नातार्थंयमपिपवित्रेष्टिःवक्ष्यतीतीअपा॰धाय्योसूत्रयतिहवीधाय

१+ सएवानुपजातविरोधितात्प्रधानात्प्रभवति।पश्चात्प्रधानक्रमएवेतिन्यायः।अत्रापिप्रधानयोः+ १

अत्रचाधिकारीवक्ष्यते।१

सू० पू० वृ० २ ६४

नः। नस्याः सप्तरश्मिर्यः समिद्धः समिध्यमानः। वानरेण पावकवर्त्योर्याय। दध्यात्। अपामित्यन्
मस्तुरिति। पाव० भागो। पावकश्चेत्। वदुवाक्यावेतौ। आज्यभाविति। ऋक्षि। न्नेलिंगं। अथवा
वकवतोरनुवाक्येआह। अग्नीधमिति। इयमग्नेः। सोधा० येति। इयं सोमस्यऋचो योज्या इत्येतेऽऋचौ
माज्येनानुजुषाणस्त्यादिनित्येयजुषीत्यर्थः। पवित्रवदिति श्येनोवर्मेति मा भूदिति। तत्रयत्रइत्यग्नेः
विष्टः। निर्गुणोवदधिकावानवान्येगुणसंयुक्ताः। विषाअग्निरित्यसंहितोछांदसी। आसामध्ये
सरस्वत्याः। विषायादधिकाव्यणश्चेद्देआह। उत० नोभिः। सरस्वत्याः। विषायाएतेदधि० कृष्टीः।
दधिकाव्याएतेशिशानोदेदेवयंवस्यामः। अग्नेः पवमानस्याग्नआयूंषि पवसेग्नेपवस्वस्वपा
इति। अग्नेः पावकस्यसनः पावकदीदिवोग्नेपावकरोचिषेति। सवितुः सत्यप्रसवस्याआविश्वदेवं
सत्यंतिनपमियेसवितुर्देव्यस्यनदिति। अग्नेः शुचेरग्निः शुचिव्रतनमउदग्नेशुचयस्तवेति। वायो
र्नियुत्वतः आवायोभूषशुचिपाउपनः पयाग्निर्धीमसिराशोसमङ्धेति। अग्नेर्व्रतपतेस्तमग्नेव्रतपाअसि

यहोवयंपमिनामव्रतानीति। अग्नेर्वैश्वानरस्यवैश्वानरोअजीजनत्पशोदिवीति। विष्णोः शिपिविष्टस्य।
वयइतेविष्णोपृतनेअग्येति। सूत्रेपुरस्तात्पुरस्ताच्चरक्षाः। पुरस्ताद्दृश्यान्यानुवाक्यापक्षेपलिंगा।
नचपुरस्ताद्दृशापेक्षणात्संयाज्याश्चपक्षेपत्वं। यत्रेदंपरिधेनवापिनत्स्यंकिलस्यादिति। सत्यप्र
सवसवितर्नियुत्वद्वायुवनपत्यग्निवैश्वानरविष्णुशिपिविष्टानांस्वारेशापेक्षात्यपरिशिष्टे
त्वयंविशेषः। वायोर्नियुत्वतोगायुरग्नेगायत्रपोर्वायोशुक्रोअयामिनेइतिद्वे। अग्नेर्वैश्वानर
स्यवैश्वानरोनऊतयइत्यनुवाक्या। विष्णोः शिपिविष्टस्यकिमिनेविष्णविति। अनुवाक्येनिनेचगा
युरग्नेगायत्रपोरिनिरेतिकीपुरोरुक्वैश्वानरोअजीजनत्वैश्वानरोनऊतयइत्यनुवाक्यया
परिक्रामिनाः। जुष्टोवाज्योसिष्टुनएनेति। अथपवित्रेष्टाअधिकारिणमाहासेधासतः। क
र्तव्येतिशेषः। यःसंवत्सरमनीत्यवासंकरोतिसोतिपवमानस्येषाकर्तव्येत्यर्थः। इहपवस
नइतिवत्स्यमुपवक्ष्यंपत्न्यामतिपवस्वसोमधीरइत्यनुवाक्यातथाबोधायनः। यथोएनत्सोपरिमितंपव

सनिनसंवत्सरमनिषवसनीत्येवेदमुक्तंभवतिसचेदनिषवसेत्यविशेष्यायजेतेतिपथोएतत्तो
परिमितेषवसनिनसंवत्सरमनिषवसनीत्यविशेषाज्जायापत्योरहिताग्नोर्विहायतेर्थेगा
घआत्मनोयत्नीतिचाशुश्रिकामोवाएतंकुर्यादितिशेषः।अथेतच्छ्रद्धिकामकर्तव्यतामेवयज्ञ
गाथयादर्शयतिनादेषा॰मितिायदृक्समर्थरूपमनिवर्गायतेआम्नायतेवैश्वानरोज्ञानपत्योवृ
श्यमाणेदेरथोवैश्वानरायविसतानामन्नभोजनेजनातिपत्नीव्रतपतयरतिचाऋताहतीवस
नादिवादशपुरुषसंयुक्तंस्वरोपुनातिशोधयतिकिंपुनरात्मानं॥२॥वर्ष॰कारीरीवर्षकाम
स्यकारीरीनामेष्टिःकार्यानस्यो॰धायोनस्यामितिकारीर्यामेवेत्यर्थः।अत्रबहुदेवत्यायाआम्ना
नात्अन्यदेयमेवकारीरीएकदेवत्याभवतिनस्यामपिषापणार्थंनस्याग्रहणंकृतायाःकाश्चा
मेतौएतौवर्षकामेष्टिमात्रेमनसः।अस्य॰दितिाअत्रपूर्वस्यागायत्रीतात्तत्साहचर्याद्बृहतीरापिगाय
त्रेवगृह्यतेत्याहतथाचौनरत्रवक्ष्यतिाअसुमेतौगायत्राविति।इदमेवाचानुकाम्यानमनुसरणीयम्।

×काम्यद्वयेपिसंस्कारजपात्प्राग्दिगुपस्थानमुक्तं×

अग्नि॰सूर्यः।धामछदित्यग्नेर्गुणः।तिस्रः॰नराः।उनरास्तिस्रःपिंड्यश्चभवंतिापिंड्यइतिपिंडाइत्यामरहेव
त्यास्वपोपागारित्यर्थः।हिरण्य॰यथानरः।धामछदोयान्यानुनाकास्यगलदृयंयत्रस्थायोजनीयं
यराकेवलोग्निस्तदाप्रवेायस्याग्निर्धामछत्तदोनरमितिाअथोपाज्येाऋचो॰जेतिापिंडीयागानि
तिशेषः।एकेशाखिनऋचएवानुनाक्याउक्तायजुर्भिरेवपिंडीयगंकुर्वंतीत्यर्थः।अत्रविशेषस्ते
भ्यएवाधिगंतव्यः।सौक्ष्म्ये॰त्वेासर्वादिशाद्रव्यपकस्यचनस्रभिःघत्यचमित्युपसंहारादन्यत्रापिदि
शोसर्वतंचनस्रचेवपर्यवस्यतीतिगम्यते।सक्थेन॰नवाएकैकांदिशंकृत्स्नेनसक्थेनोपतिष्ठतेत्ये
वंवा॥२॥अनऊर्ध्वंयानिवक्ष्यंतेस्मिन्नध्यायेनानीष्ट्यनसंस्तानीतिविद्यात्।ऋष्टि
भिरयनंगमनंयेषुकर्मसुनानीष्ट्यपनानिासांवाक्यानिासंवत्सरेणकिंयतेसंवत्सरैश्चकर्मनर
त्युभयथाविदुःकर्तव्यःादाक्षायणयज्ञवातुर्मास्यानामनेकसांवत्सरिकत्वसिध्यर्थोतेषां॰यो
गः।फल्गुनीभिर्यजेतेतिपौर्णमासीफाल्गुनीत्रयंपुनश्चैत्रेतेषांसांवत्सरिकाणामागं तुकानामस्मिन्कालेशारं

भः कार्यः। दर्शपौर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायणयज्ञशरीराणामारंभकालनियमोनास्तीतिनेष्यमित्यु
च्यते। नुरायणं। नुरायणंनामेष्ट्ययनमुच्यते। अग्निरिं॰ हरहः। अग्निरेवत्यारंद्रदेवत्याविश्वेदेवदेव
त्याचेतास्तिस्रः ऋचस्त्रिषुसवनेषुयथासंख्येनैकैकस्मिंकार्या। अहन्यहनि। अहरहरितिवचनं
पौर्णमासमावास्ययोर्बोधनार्थं। एका॰ हविः। एतामिरेवदेवताभिर्युक्ताएकैवेष्टिस्त्रिहविष्काहन्य
हनिपातःसवनेकर्तव्या। एवंवेत्यर्थः। दाक्षायणेन। दाक्षायणयज्ञःकर्तव्यइतिअयमर्थोर्थाल्लभ्यते।
तस्मिन्दाक्षायणयज्ञेदर्शपौर्णमास्योर्देअमावास्येयज्ञेनहितीयादिदेशात्त्रिपक्षयोर्द्वित्वंगुणोविधी
यते। नात्रतिपक्षयोर्द्वित्वविशिष्टयोर्विधानमत्रेतिगम्यते। एतदुक्तंभवति। दर्शपौर्णमासीयामावास्या
तेएवस्वस्वकालेद्विरावर्तयितव्येइति। नित्ये॰ वास्यायं। आहन्यहन्योःश्रूयतेउक्तेएवनविकृतेन
त्वमावास्याद्वित्वेअसन्नयनोयामेवनियम्यते। उन्न॰ तीयं। उन्नयोर्विकारउच्यतेदर्शपौर्णमास्योयद्वि
तीयंहविःतदेदंभवतिमैत्रा॰ स्यायं। अमावास्यायांद्वितीयंयन्मैत्रावरुणंभवति। आनोमि। नूइति। शाजा।

दयः। दूलदर्शोनामेष्ट्ययनंतत्रजापतिरेवत्यंतत्सर्वंकर्तव्यं। विशेषविध्यभावात्। पत्ना॰ मिति। या
ज्या॰ यनं। दर्शपौर्णमासनामतस्यस्वरूपमुच्यते। पौर्ण॰ मासीन्। स्वकालेपौर्णमासंकृत्वातेने
वाहरहर्यजेत्। अमावास्यायाःकालात्। ततोमावास्यांस्वकालेकृत्वातयेवाहरहरापौर्णमासी
देवंसंवत्सरंसमापयेत्। अत्रापिदर्शपौर्णमासयोःपुनःक्रियानास्ति। अस॰ कारः। अस्मिंछास्त्रे
यामसमाम्नातःऋषयस्तास्तदर्थानंत्रविकारोभवति। ऋषिप्रकरणात्स्त्रीलिंगाचेष्टिरित्यवगम्य
ते। अर्थात्सामर्थ्यात्। इज्यदेवतादेश्चोत्नासामान्यात्तस्वरूपसामान्याच्चेत्यर्थः। नदुरुंभवतिविकृ
तभावस्यलक्षणंनिर्वपेन्नहिनंवाज्यमित्यादिनातत्रविकारसूत्रान्यत्वंपौर्णमासादित्यर्थः। उ
पदिशतामिष्टिपशूनांनंत्रमुरुंअनुपदिशतांकथमित्यपेक्षायांतन्निश्चयार्थमिदंसूत्रंचनु
ष्ठेयमारब्धं। अस्यार्थस्यन्यायलब्धत्वात्। नापशूनामेतत्प्रदर्शनार्थत्वेनव्याख्येयं। अध॰ स्मरेत्।
अध्वर्युशब्देनयजुर्वेदउच्यते। नत्रप्रदर्शनार्थंतेनैवंभवति। यत्रकापिवेदेयस्येतन्नंत्रमित्याम्नातंस्या

स॰ पू॰ ह॰ २ तनस्यतदेवतंवंभवेतानन्यापतस्तंकल्पनेतिवाशब्दोऽवधारणार्थः।वैरा॰यनेऽग्निमंथनसं
युक्तायामिष्टेवैराजमेवतंवंभवतितुशब्दोवधारणार्थएवाधाय्येत्वेवैकेऽग्निमंथनेसत्यपिधा
य्येएवकेवलेनियम्येनानवैराजेधाय्याभ्यामन्य तानन्यायकल्प्यमेवतंत्रमितिऽसमाम्नातासु
तंत्रलक्षणमुक्तंइदानींयाज्यानुवाक्यालक्षणमुच्यते।देव॰वाक्या।देवतलक्षणेतिष्ठोदसोऽक्षरो
ल्क्ष्यतेऽग्निर्यत्रविहितदेवतायेनपदेन तत्तल्लक्षणंदेवतायालक्षणंयासुतायाज्या
नुवाक्याभवंतिविहितदेवतावाचकपदवत्यऽत्यर्थः।व्यधिकरणोयंबहुव्रीहिः।गायत्र्यावाक्या।
ऽदमनुवाक्यालक्षणंगायत्रीछंदः।आऽग्नेयंदर्वतीआवतीाहनवतीानिष्टानयाहनेधानुमात्र
ग्रहणंभवतीतिसार्वत्रिकमेतत्।हूतऽग्निर्देवोरूपंउपोऽवतीउपऽर्वस्यवचेरिदंरूपंउपोनव
तीतिषडारभ्यः।पुरस्तात्लक्षणाऽचःपूर्वभागेदेवतापदंयस्याःसापुरस्तात्लक्षणा।त्रिष्॰याज्या।
अग्निर्वाअन्यस्यछंदसःअग्नेभवेविहितछंदस्कोन्यस्यायाज्यानुवाक्याःकर्तव्याःननुयाऽयसीसर्वथानाव

दनुवाक्यायायाज्याऽसीयसीनभवतिानोखिऽनहूतीानोखिऽनहूतीयाज्येत्यर्थः।क्षाम॰र्जयेताएक
वचनाधिकारेबहुवचनंयाज्यानुवाक्यापरियहणार्थं।व्यक्तेचैवासर्वलक्षणसंपदनाशक्तौस्वपदा
र्थपर्यवसितकार्येदेवतापदेसतिनथैवाश्रयणीयंानलक्षणांतरमन्वेषणीयमित्यर्थः।लक्षण॰
व्यक्तेाअथचैवंभवतिाअव्यक्तेदेवतापदेसतिलक्षणंगायत्र्याद्याश्रयणीयमित्यर्थः।अव्यक्तऽति
चोदितनामधेयपर्यायेवावज्रहस्तधूमकेतादिपदेचोदितनामधेयेवापदार्थेसतीत्यर्थः।अन॰
र्वशःाउभयथाप्यभावेसर्वशोधि गंतव्याःाशक्तांतरादाहर्तव्याऽत्यर्थः।अन॰याभ्यांाएवमप्यसं
भवेयाभ्यांकाभ्यांचिदाग्नेयीभ्यांयजेतअनुब्रूयाद्वेत्यर्थः।व्याहृतिभिर्वाअत्रानुब्रूयाद्यजेद्वेत्यर्थः।।
एवंव्याहृतिभिरित्याहादेवतामादिश्यपशुंयाजेद्वा।पुरस्तात्लक्षणत्वायानुवाक्यांदेवतांदि
शतियाविभक्त्यादिश्यतोभूर्भुवस्वरोमितिब्रूयात्।याज्यामागुरसुक्तातोदेवतांततोव्याहृ
तीःपुनस्तांदेवतामुपरिशात्लक्षणत्वायततोवषट्कारऽइतिनाम्नाशानस्रेइतिनामधेयमृचोर्वक्ष्य

माणयोः इममाऽनस्त्रोएतेनसूत्रसंज्ञेपुनर्नसूत्रेऽतिवचनमेतयोर्नसूत्रात्यर्थानसेनमनशीलऊह्येइ
त्यर्थः आग्नेऽकपालेदेवतापदरहितेइत्यर्थः तथाप्यग्निदेवत्येएतेऋतोभवतइत्यर्थः ॥१४॥
चातुःपार्जन्यंचातुर्मास्यानीतीष्टयतनामानितानिचवैश्वदेव्यादीनिचत्वारिपर्वणिताति
फाल्गुन्यांवैश्यायाआरभ्यमानस्यास्यपूर्वस्मिन्नहनिवैश्वानरपार्जन्यदेवत्यामिष्टिंचातुर्मास्या
नामारंभार्थंकुर्यात् हेएतेदेवतेयास्यानुवाक्यायुगलहृदयदर्शनात्वैश्वानरोग्नेर्गुणःयाज्या
नुवाक्ययोरग्निलिंगत्वात्यद्यध्वर्यवःकेवलंवैश्वानरंकुर्युस्तराकृतावानंवैश्वानरंनाभिंयज्ञा
यांसदनमितियाज्यानुवाकेभवतःवैश्वा॰घृतवतिअज्याविषःअज्याधेयंवभृतिंकृत्वावैश्वा
नरपार्जन्योतारुष्योयास्याउपांशुहविषःउपांशुवधागरित्यर्थः सोमिकाः॰ सोमोत्पन्नाः यायश्चि
त्रिकाः यायश्चित्रवकरणोत्पन्नाः अन्वाधानाः अन्वाधात्येककपालानामिष्टिसंभवाद्यागाविशे
ष्येतेअन्वाधात्याएककपालाश्चयेयागाःनउपांशुवधोक्त्याइत्यर्थः सर्ववर्जासर्वत्रविषयेवारुणं

वर्ज्यंपित्वाउपांशुत्वंभवतिनकुत्रचिदपिविषयेवारुणउपांशुर्भवतीत्यर्थः सावित्रेषुचातुर्मास्येषु
सावित्रउपांशुर्भवति प्रधानेकेहवींष्यित्येतावताप्रधानवत्त्वयेसिद्धेप्रधानवचनंप्रधानांत
रस्यसंवत्त्वयार्थेअनीयेकतुर्णांपर्वणांव्यपदेशहेतवोवैश्वदेवंवारुणमाग्नेयंशुनासीरीयास्ये
प्रधानशब्दवाच्यास्तेषामुपांशुत्वंभवतीत्यर्थः पित्र्योनंवाःतंत्रेणसहिताउपांशुर्भवंति पौन॰
र्भवाभिरात्मानंपुनराधेयेहिःसाचोत्तमानुयाजान्ताकृसतंत्रोपांशुर्भवति अपिवानंवाः
यासुसतंत्रंउपांशुत्वंविहितंताःसंर्वाःसुसंदृतंत्राभवेयुः सुसंदृतंत्रंतिसंदृपियेश्वर्तनायमाः
तेः पयोरूप्यंतास्तंत्रंप्रधानंनूपांश्वेवेत्यर्थः आग्नेः॰ वैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्सएव
ग्रह्यतेआग्नेर्वैष्णवंसारस्वतंत्वाष्ट्रंपौष्णंसर्वत्रविषयेउच्चैर्भवंतिनकुत्रचिदपिविषये
नेषामुपांशुत्वंस्यात्तथा॰ ग्र्याअग्नेर्भगमग्र्याआग्रयणेपत्नयथसंहविःआग्नेंद्रमैंद्राग्नंवानडुच्चै
र्भवंतिआह॰ कायाःपुरोनुवाक्यायाःवणवस्योच्चैर्हविःसवणवःपुरोनुवाक्यायाःशणसंततःकार्यः

तथाज्यायाःतथैतीपाज्यायाःप्राणसंततीकार्यीत्यर्थःआयुरादिभिःप्रसिद्धोज्ञस्वरैःपाज्यानुवाक्यो
योःप्राणसंतानविधिसामर्थ्यादेवोपांशुत्वंसिद्धंभवति।प्राणसंततःप्रणवःतथाऽर्वषड्जावित्ये
तावुत्तैवयाज्यानुवाक्ययोरुपांशुत्वस्यप्राणसंतानस्यचसिद्धौसत्यामपियत्पाज्यानुवाक्याय
ह्णंकरोतितत्प्रापयत्यनुवाक्यायायाज्यायाश्चपृथक्करणंप्राणसंतानेनआयुःप्रणवव
षड्जावृक्ष्याऋगंतस्यऋगादेश्चप्लुतेरन्यःसंहितोविकारोमाभूदितिनंत्र॰ज्ञानिनंत्रस्वरा
आनोमंद्रेणेत्येवमादिभिर्विहितास्तेनंत्रावयवसंबद्धत्वान्नंत्रस्वराइत्युच्यंतेतेयेषांतानिनंत्रस्व
राणिउपांशुयाजसंबंधीनियान्युज्ञान्यावहारीण्यागूरारीणिचतानिनंत्र स्वराणिभवंति।मंद्रा॰ ६२
त्राणांउपांशुनंत्राणांतान्युज्ञानिमंद्रस्वराणिभवंतिानंत्रस्वराणीत्यर्थः॥१५॥ज्ञातवैर्॰कृत्वा
ज्ञातरित्युच्यतेयोक्ष्यमाणःपूर्वेद्युरित्यनुषंगेनविभक्तिदर्शनात्पूर्वेद्युरेववैश्वदेव्याअपिया
गःशक्नोतीतिनिरित्यर्थःअतःपूर्वेद्युरुपक्रम्यापरेद्युःज्ञातवैश्वदेव्यापरेत्यित्यर्थःअग्निमंथनार्था

अग्निमंथनीयाल्लाःवेषिनोनुब्रूयात्।वेषिनवचनमस्यानुवचनस्यवेषएवनिमित्तंनाम्नातेाअना
म्नातेषिवेषिनोनुब्रूयादेवेतिासामिधेनीस्थानस्यपश्चादवस्थायेत्येतावतैवपदमात्रेवस्थान
स्यसिद्धौसत्यांपदमात्रस्तिवचनंपदमात्रेणैतस्तापनार्थंअभिहिंकृत्येतिवचनमस्या
नुवचनस्याभिहिंकारव्यतिषेधेसत्यथभिहिंकृतिसिध्यर्थंानथाचवक्ष्यति।ज्ञातरनभ्यास
मनभिहिंकृत्यानीति।अभिन्ना॰वेषात्।नामग्नइतिसूक्तवत्सासुन्नमधर्चंशिष्ट्वायदव
सानंतत्रावसायारमेत्।आसंवेषात्।आसंवेषश्चवर्णात्।नोनरामाददीतेत्यर्थः।अन्य॰सान्ने।
अन्यत्रापिविधयेाक्तोमध्यमेवसानेयत्रारमेदितिविधिरस्तिनत्रापासंवेषा त्रीन्न
रामाददीत। अजा॰मनःमध्यमानोग्निर्यदिनजापतेनदानवेत्रावसानेस्थित्वाग्नेरंसीत्या
वपेत्पुनःपुनरसकृदप्यावपेत्।अग्नेरजन्मनः।आनन्मनइतिवचनात्जातेसतिसंवेषात्पू
र्वसूक्तस्यकांचिदप्यृचंनारमेत्।एतस्मिन्नेवेतिवचनात्स्मिन्नेवार्धर्चावसानेऋगंतरमावपेत्।अ

न्यत्रत्रगंतएवऋगंतरमंत्रापेनेतिगम्यतेनेनयदाप्रयुक्तेरथेंजनोऽनुष्ठानपरिप्रयत्नेषुप
दार्थानुस्मरयंकुर्वंतिबहुप्रयोक्तर्मणिनदाऋगंतेऋगंतरादापःसिद्धोभवंतिपादग्रहणसूक्त
ग्रहणयोःप्रयोजनमादापेपूर्वोऽधिरेकाऋक्परादधिःसूक्तंतत्रैकस्याहृयोर्वाहनौवाऋचो
सूक्तस्यवाआदापःसिद्धोभवंतिआहवनीयेचसूक्तंसमाप्येवाहवनिरित्येवमादिजानंश्रुत्वाना
जानंश्चवर्णानंतरमग्नेरेहीत्यस्यसूक्तस्यःवर्णवआगच्छंतितेनशिष्टमर्द्धर्चमुपसंतनुयात्ना
शिष्टेनोत्तरामादाक्षेजानंश्चवर्णानंतरमेवशिष्टेनार्द्धर्चेनउत्तरामृचमुपसंतनुयाना
नाउतत्रुद्ध्यात्नायज्ञेनेत्यनयर्चापरिदध्यात्समाप्येदित्यर्थः।सर्वंविद्यात्सर्वंशास्त्रादि
षयाउत्तमाऋक्तांपरिधानीयेतिविद्यात्।धाय्येविराजोनवयाजाः।आग्नात्रितिबर्हिरग्र
तिवयाजानंतरमेतानावपेत्।अग्निःसोथिवीअश्वोदेवताःस्तनवसूर्तिमरुतोगणःआवि
श्वरायेतिअस्मिन्पर्वणिविगुणानामपिमरुतामेतेएवमवतःवकरणगतत्वात्।गुणशब्दस्यचसू

त्यर्थतयापन्नयसंभवात्।नवानुयाज्येतिनिगमेअनुयाजानामेषदेशःकृतः।अनुयाज्याशेषाणाम
न्यॐमस्मिन्कालेवाजिम्योयागःकर्तव्यःवाजिनंवतस्यइत्यंइत्यशब्देनकर्मणःसंज्ञयास्मारयं
तद्वचनमनावश्यत्वाद्वानुवादःअपूर्वत्वादस्यकर्मणःअपूर्वत्वंचपूर्ववते
कारणाभावात्।इज्यदेवतासंबंधमात्रमत्रोच्यतेनैतावतापाकृतधर्मसंबंधोस्ति।ऋक्चापा
कृतधर्मसंबंधेकारणेनिर्वर्तितस्यचात्राभावःतेनापूर्वत्वंनिश्चीयते।इष्टिशब्दाच्यनाचा
स्यनास्तितेनचापूर्वत्वंतस्मादपूर्वत्वात्उत्तरेष्वपिनिगमेषुनिगमनेनास्तिआदेशवचनंवाजि
नामन्नायात्यत्वसंशयनिवृत्त्यर्थंतन्नायंसंशयः।किंयद्यस्यकस्यचित्प्रधानस्यानुषङ्गादापा
त्यनेकियतेतत्सर्वमन्नायात्य भूतान्नायात्यशब्दोदितमे
वेतिनत्वनछब्दोदितेवानछब्दोदितेवान्नायांत्यशब्दग्रहणनिमित्तस्यविशेषाभावाद्यद्यत्किं
चिदन्यानुषङ्गेणितत्सर्वमन्नायात्यमितिरुतावाजिनामप्यन्नायात्यत्वादनादेशःप्राप्नोति।एवंप्राप्तेनुष

वेशिनामादेशंविदधन्नाह वेशिनत्वमत्वापत्यत्वेनिमित्तमित्यदर्शितवानाचार्यः।अतस्तछब्दोदि
तमेवान्वापत्यमित्यसिद्धं।एतदेवादेशवचनस्य प्रयोजनमन्यदित्यंनव्यांशंनोयाज्या-ऊर्ध्वनुः।
ऊर्ध्वजानुःयाज्यायहणस्यप्रयोजनमनुवषट्कारेऊर्ध्वनुनामभूदितिअग्नेवीहीत्यनुवषट्कारो
वाजिनस्याग्नेवीहीतिवायेच-येनासंव्यवहारार्थमिदंयत्रकचिद्विषयेएकस्मिन्नेवाध्वर्युसंवे
येनतुल्यरूपावतुल्यरूपोवाद्वौवषट्कारौभवतस्तत्रनौवषट्कारौसमस्तावेववाग्योजइत्यादिनाद्विर
नुसंत्रयेतनेकेकंनवास्मिन्नाज्यादावागर्भवतीत्यनुक्त्वादनुवषट्कारइच्छातःत्रातोनिषेधः।
आगुरःप्रतिषेधोयाज्याधर्मोणामितरेषांत्रापणार्थः।वाजि-छेत्ताइहशिरंवाजिनंभक्षार्थंपात्रे
णानीतंइत्यामिक्षांजलिनाप्रतिगृह्णोपहवंशब्दानुज्ञापनार्थंवाजिनभक्षसंबंधिनःसर्वान्याचे
त्यर्थःसर्वेषुभक्षसंबंधिषुउपहवयाचनंकर्तव्यमित्यनेनतदनेनकर्मणएवंवषट्कारेणवाक्ये
नेत्याहाध्व-र्वितिवचनसामर्थ्यादेवैषामयंक्रमःएनेआदितोनतोन्येभक्षिणावाक्यंचएवंवषट्कारंक

मैनामधेयमनुक्रमेतत्सर्वमवगम्यते।अतोनेयजमानोपहूयस्वेत्येतदपिलभ्यंभवतिप्रतिवचन
शब्दस्यास्मिंछात्रेअनुक्त्वानस्वापेक्षितत्वाच्छात्रोतरोक्तस्योपहूतइतिशब्दस्यग्रहणंभव
तिायत्नोक्षयेत्नातस्यवाजिनस्यकिंचिदादायानेनमंत्रेणावनिघ्नेत्।एवमाग्नीध्रः।एतेचत्रीणभ
क्षंभक्षयेयुः।अध्वर्युग्रहणंभक्षणेपिक्रमोस्तीतिज्ञापनार्थंनतस्यापित्रीणभक्षणनियमार्थं।
अतोहोतुर्भक्षणानेतरमध्वर्वादेःक्रमेणभक्षणंसिद्धंभवतिायजमानादितरेष
यत्रदीक्षिताःभवंतितत्रसर्वेषत्यक्षमेवभक्षयेयुःतत्रसत्रेसंभवतिातत्रग्रहणेश्वान्येषांच
प्रत्यक्षमेवेत्यर्थःतत्रचक्रमोमुख्यादिग्रहणन्यायःपौर्णमास्यांयस्मिन्नहनिवैश्वदेवीक्रियते
तस्मादपरस्मिन्नहनिपौर्णमासेनेष्ट्वातदानीमेववक्ष्यमाणानिव्रतानिकर्तुमारभेतापौर्णमा
सीयागवचनेनातदारंभकालविधानार्थंनित्यानामनिवर्त्यकत्वात्विकृतिनामितिव्रतशब्देन
मानसोनियमउच्यते।केशनिवर्तनादीनिकरिष्येमध्वरीनिवर्त्तयिष्यतिदृढंसंकल्पोभवेत्।एतद्व

तरूपंनिवर्त्तनादीनिचकुर्यात्।मध्यादीनिवर्ज्जयेच्चानकेवलमेकस्यमात्रमेवा।केशश्मश्रूणीतानिवर्त्तनं
कर्त्तव्यंश्मश्रूणीत।अधःयीतामधुवर्ज्जयेत्।केशप्रसाधनादीनिस्त्रैरिकर्माण्यवलेखनश
ङ्खोच्यंते।ऊर्वाणित्रीणिकार्याणिपराणिपंचवर्ज्जनीयानि।एतानिचानुमास्यव्रतानिचानुमा
स्यव्रतवचनंसर्वेषांपर्वणामेतानिव्रतानिनैकस्येवसन्निहितस्यपर्वणइत्येवमर्थंकृतोयेषा
न्तुस्त्रीशूद्रेप्रतिषिद्धस्यकालविशेषेप्रतिप्रसवोयंवापार्ष्णाउत्तरविवक्षार्थोयमनुवादः॥
आद्योत्तमयोर्वापर्वणोःवापनंनमध्यमयोरित्यर्थः।अनुवादाभावेआद्यंतयोरेववापनंस्या
त्तानच्चविकल्पेनमध्यमयोर्वापनप्रसंगएवनास्तिरतिगम्यते।तेनाद्यंतयोर्नित्यंवापनंमध्य
मयोरनित्यमितिसिद्धंभवति॥एष॥पंचम्योद्यौःयस्यांद्यौर्नामासौवैश्वदेवीरूतातामारभ्य
यापंचमीद्यौर्नामासीतस्यांवरुणप्रघासनानामकैर्यइत्यर्थः।पश्चाद्दर्शपूर्णमासौतेवेदेःपश्चादि
तिप्रदर्शनार्थंश्रूयमानस्याग्नेःपश्चादित्यर्थः।वेदितवचनमुक्तयोजनंअग्निश्रपणयनीयाअग्निश्र-

पणयनार्थाःउदेवंरमेताआसीनाःपर्णांउपविष्टस्येवासीनइतिवचनंव्रजन्तस्थितथामासमाप्तना
व्रजनायोनिषेदित्येवमर्थंसश्रपणांसमानश्रपणामित्यर्थः।प्रथमायास्तृतीयश्रपणावसा
नेविधिमात्रएवेत्यर्थः।तत्रस्थाश्रयतेतत्रश्रपणेनावसायेत्येतावतैवसिद्धेस्थानात्स्थानसंक्र
मणइतिवचनमस्यविधेःसर्वार्थतायातन्नोपांशुस्वरस्थानात्स्वरांतरस्थानसंक्रमणेश्रप
णेनावसायातुष्ण्यंस्थेवउन्नयारभ्यमारभेतानुरुंगतेश्वासस्यश्राव्यभावेसत्यथतुष्णासवचन
मवसानविधिबलादुच्छ्वासोपिश्राव्योतीतिनिश्चित्यर्थमुच्छ्वासविधानंतेनावसानविधानमु
च्छ्वासार्थमितिसाधितंभवति।अतोयत्रोच्छ्वासप्रतिषेधस्तत्रावसानमपिनकर्त्तव्यंभवेदग्ना
वानादौअग्निमंथनाग्निश्रपणयनारयोर्मंडूस्त्रेणश्रयोरुक्त्याः।प्राथम्यात्तस्यस्वरस्यतदतिक्र
मणेकारणाभावातीमंडूलेत्यत्रप्रत्यवमर्शेरभावात्।प्राणःप्राणेयदिदमवसायातुष्ण्यंउन्न
यारभतइतितत्प्राणसंततंभवतीतिविज्ञायते।श्रूयतइत्यर्थःउन्नय-न्नयाःअनुब्रूयादितिशेषः।

द्वयोः घणीयमानत्वाद्ग्नेरग्निर्विप्यते।अग्निहितेत्याहवनीयदित्याभावान्नेत्राणमूहोनास्ति।इमम्मा
राधोसमानजातीयत्वादेताभ्यांबाधःपदेवमित्यस्याःअयंराजन्यवैश्ययोर्विशेषः।अन्यत्समानं।
पश्चाद्ग्न॰वस्तोषःशेषंसमापयेदितिशेषः।वेदिहित्वाद्ग्नेरस्यादित्युच्यते।उग्नेर॰मेषःपश्चादवस्तो
यसमापयेदितिशेषः।निहितेःजेताःअत्रनिहितेत्यादित्युग्नेरादानस्यनिमित्तंनाध्वर्युसंवेषः।न
स्मिन्नेवेतियस्मिन्निदमनुवचनमारब्धंतस्मिन्नेवेत्यर्थः।अन्याद्ग्नेताःअन्यत्रापेक्षंकर्तव्यमितिशे
षः।अनुब्रुवन्नितिवचनमनुवचनएवेतत्स्यान्नाभीरवनादिस्थित्येवमर्थंनिष्ठ॰सर्गःनिष्ठतः
संवेषेनुनिष्ठनएववाग्निसर्गोभवतिअग्नि॰देव्याद्ग्यमिद्वैश्वदेव्यासमानाभवति।द्वयोरपि
मथ्यमानयोरग्निर्हिंसनास्ति।एकस्येवायमग्नेर्विभागइतिरुत्वानूहेनाहवनीयाभिधायिनोव
योगमित्यर्थमग्निमथनादिसमानवचनं।हविःकृःअयमत्रविशेषःषष्ठाद्यास्तिस्रउद्दृत्य
इंद्राग्न्यादयश्चनस्रःकर्तव्याइतिइंद्राग्नीग्रहतीयोभवतिभक्षणेचतु

र्थःउपहवयावचनंहोत्रादियजमानोनोहोतुरध्वर्वादियजमानस्याग्रीतंभक्षणंतुहोत्रादियजमानो
नमेववैश्वदेव्यामयेवमेवासंस्कि॰जेतिसंस्किताग्निहोत्रेअवमृथकर्मार्थमुदकंगच्छत्यव
र्यवइत्यर्थःनत्रावरुनाःरुतिरेवरुतंरुतंवारुतंवयस्याःसारुनारुनाःअनित्येत्यर्थः।द्र
ष्यभावेन्यदप्यनाथानादिसर्वनभवतिनाग्नास्यामःद्वयोःपशुःवरुणघासपौर्णमासीमा
रभ्यतृतीयस्यांपौर्णमास्यामित्यर्थःअनेनचातुर्मास्यांगत्वेनपश्वंतरंविधीयतेनानेननिरू
ढकालोविधीयतेअतोनिरूढोपिस्वकालेकर्तव्यएव॥२७॥तथा॰मेधाःयथावरुणघासेभ्यः
ऐंद्राग्नःतथैंद्राग्नास्साकमेधाद्वयोर्मासयोरित्यर्थःअनीकवदादीनामादित्यानांसाकमेधा
इतिनामाश्वैघुसवनंयस्यांपौर्णमास्यांसाकमेधायएव्याःतस्याःश्वैघुःसवनेसवनेएकेके
ष्टिःकार्याःपथ॰वान्।अनी॰अस्मेइतिउत्तान्वनोमरुतापनाःसानवनासुरितिमरुद्दृक्षंता
मरुतोग्रहमेधादेवताःआज्यभागवभृतिश्चसाद्ग्नावेत्याज्यभागवभृतीक्षंतागृहमे॰मितिआ

स्नातत्वादेतेएवयहमेधेभ्योभवतःपुष्टि.गदोग्रहविरजोसंयाज्येइत्युक्तेसंयाज्येअनिगदे
निगदरहितेभवतइत्यर्थःनिगदइतिसुबन्तोहविरित्येवमंतउच्यतेअन्याहनेग्रहमेधी
यादन्यत्रापियत्रावाहनंनास्तितत्रापिनिगदेवेभवतःअन्यत्रापीतियोगविभागार्थमुच्यतेत
स्यप्रयोजनमन्यत्रानावाहनेअनिगदेभवतःइहत्वावाहनेअनावाहनेवाअनिगदेएवेत्ये
वमर्थमतएवात्रयक्षेआवाहनमप्यस्तीतिज्ञापनंभवतीतिगम्यतेइर्वसूत्रेसंयाज्याग्रहण
स्येदंप्रयोजनमिदमनिगदत्वविधानंसंयाज्यामात्रस्यनविराजएवेतिज्ञापनार्थंआवा.शेचे
अनयोरावाहनेसत्यपिअनिगदेएवभवतःवइवावीरन्वसुवीरन्इतिबहुवचनंलोकेयथा
रोबहवःइतिवसुवीरन्इत्यर्थःएतस्मादाज्यामितिवचनात्रावावेवेहिःपरिसमाप्यत
इतिगम्यतेतस्मादुभावितावाज्याःपश्चात्भागःपौर्णमासिकर्मनामतत्रास्तिकालैकर्त
व्याकृष.वाणेरुषमेरुवतिास्तनपित्नोवामेघेवारुवतिआग्नि.वरंतःतस्मात्यभावेवत्सपुत्रशब्देनाग्नी

धंसंबोध्यावयंतिबत्सपुत्रवीहतिएवंयहि.वाक्येपूर्णादितिएतत्कुर्वतोध्वर्योवोयदिहोता
रमपिचोदयेयुःअनबूहियजेतिनदैनेयाज्यानुवाक्येभवतःशतक्रतुलिंगात्तशास्त्रांतरेऐंद्रं
पौर्णदर्वंरत्नाग्नाच्चाऽऽंद्रोस्यदेवताभवतिमरुद्भ्यःस्वाहाइतिरित्यर्थःउतावैग्नेआग्न्य
भागेपरोक्षवार्द्धोभवतःकीलंत्वाकीलिनामेनेआग्नेयाज्यानुवाक्येभवतःनुहो.या
ज्येवाजिघासेःमाहेंद्रीतीक्ष्णाग्रामाग्निस्थाभावादेवाजिनाभावेसिद्धेवाजिनपतिषेधंकुर्व
न्वाजिनस्यशीघ्रधर्मसंबंधंदर्शयतितेनवाजिनस्यमध्यमस्वरःसाधीयोभवतिहवि.कृ
र्मीवृत्रहशब्दैंद्रस्यगुणःआद्यास्तिस्रोविकृत्यंतेविश्वकर्म्मण्यःअतोशवत्रदेवताःआदत्त
मेतिाएष्टाहविषा.पिष्याहविषाग्नेरग्निमानीयादित्यंतंदेशमन्यत्रनिधायतस्मिन्नग्नौपि
ष्यानामकर्मकर्तव्यंअतिप्रणीयपिष्येतिवचनात्तत्रापित्नाभवेत्तेमित्रिकंतावरुणायादि
त्येवाआहवनीयादग्नेयत्रहविरर्णायाउत्तरग्नेपस्थानदर्शनात्तासांशंयुंतासा ग्रहणयोगविभाग

र्थो योगविभागः पयोजनमनिष्पन्नवर्णार्थमपि शंयुनादिधर्मापणार्थो लुगावर्जो जपशब्दे
नावनकेवलो जप एवगृह्यते अनुमेत्रणलोपप्रतिषेधाज्जपादीनां षण्णामुपलक्षणार्थइ
तिगम्यतेनान्यस्योपांशुत्वयोज्यस्यापितेनेलानिगदस्यालोपः सिद्धो भवतिलुप्तोजपायस्याः
सालुप्तजपाहोतारमहथाइत्यस्यनिगदैकदेशस्यउपांशुत्वसिध्यर्थंनजपेदितिवचने
नजप शंकयालोपशंकानिवृत्यर्थंतद्वचनमितरयोः पा
प्तस्यप्रतिषेधएवातस्योक्षिणातस्यामितिवचनंकृत्वाप्यर्थोपकृत्यातऊर्ध्वइत्यत्रापि
पाप्तणार्थोयानिपकृतौपाचिकर्णोणिग्भ्रुखानीत्यर्थः तान्यस्योदक्षिणाभ्रुखानिकर्तव्या
नीत्यर्थः इतरान्वयोयानीतरदिग्भ्रुखानिपकृतौतान्यस्यांनिर्दिष्टदिक्कानिअनिर्दिष्टदिक्का
निचतथान्वयंकर्तव्यानिदक्षिणादिशंपाचीकृतानदनुसारेणान्यदिग्भ्रुखानिकर्तव्यानीत्य
र्थः उशंग्रेभ्यः एतामृचंविरुद्धसन्नुब्रूयात्तातइतिवचनात्तातएवसामिधेन्योनपुनरभ्यसितव्या

इत्यवगम्यतेतासांपत्निःतासांसामिधेनीनामुत्तमेनपदेनावहदेवान्पित्रूयजमानायेतिप
तिपत्निरेवसंधेयातेनाग्नेमहानित्यादिपरिभूरसीत्यंतंतुल्यतेपतिपत्निश्चैवंरूपाभवति
पित्र्यांपकृतोदेवाइज्यंतइतिनेषांसंकीर्तनंकृतमिहदेवाश्चपितरश्चेज्यंतइतिपितृश
ब्दोपिपयोऋच्यइतिसर्वत्रदेवशब्दवतिमंत्रेपितृशब्देपियोऋच्यत्वेनप्राप्तेस्वार्थएवदेव
शब्देपितृशब्दःपयोज्योनपरार्थइतिकृत्वावाक्यैक्यंचपरार्थत्वादपयोगंमन्यमानस्तत्सहितं
पतिपत्निवाक्यंपठितवान्तेनान्यत्रपितृशब्देनपयोऋच्यइतिसिद्धंपतिपत्निवाक्यमुक्तो
नतोवक्ष्यमाणदेवताआवाहयेत्अग्निंहयेत्आज्यपोनादेवताआवाहयाकृतस्यस्विष्ट
कृदावाहनस्योहरणंकृत्वातत्स्थानेःग्निंकव्यवाहनमावाहयेत्उन्नयमयेत्उन्नयेचपयाजे
षागाज्यपेभ्योग्निंकव्यवाहनंनिगमयेत्नासुक्स्थानेनिगमयेदितिवर्तते नेहषादेशः
कार्यार्थत्वात्तंत्राणांतंत्रलोपेपिकार्यस्यालोपइतिकृत्वाकार्यस्यापिपतिषेधःक्रियतेनवयाजोनेला

क्षणं।भक्षेत्वप्राणभक्षानितिवाप्रेरलायांभक्षणमेवनास्तीकः।प्रसंगःप्राणभक्षस्येत्यर्थः।भक्षवचनं
पक्षनावयांनरेलाभक्षाद्न्यरलाभक्षोस्तीतिज्ञापनार्थंरलायामिंसन्नमीनिर्देशादिलाविषयं नि
यदक्षणमितिगम्यते।नेलायाएवभक्षणमितिनेनांतरेलाभक्षणंक्वचनास्तीतिगम्यते।न
मार्ज्जनं।रलाभक्षणांगत्वादेवमार्ज्जनाभावेसिद्धेतदभाववचनंतदंगत्वज्ञापनार्थं।नसु॰दे
शः।सक्रुवाकेयजमाननामनन्वादेश्यं।सक्रुवाकृवचनंस्त्रुगादापनादिध्वर्व्वादिशङ्
प्रसंगनिवृत्त्यर्थं।ईक्षि॰विशेत्।उन्नरस्योपवेशनस्येदंनिमित्तइयंविधीयते।यादेशकर
णार्थत्वात्सर्वस्यतदभावेभावः।यादेशस्याभावउक्तः।अनुमंत्रणमपत्रनास्तिअनुमंत्रणा
प्यायनोपस्तीर्णानांमंत्रानर्हत्वात्तक्रियायामंत्राभावेक्रियायाअप्यभावइति।नस्मादत्र
सर्वमुपवेशनंनास्तिमानुषशङ्कवत्यास्त्रायरक्षणादितत्स्तोपविशेदित्युक्त्वादभिक्रमणा
दिसर्वंनभवति।निरसनोपवेशनबर्हिरुपस्पर्शनानिमंत्ररहितानिकुर्यादेवाज्यानुमंत्रणं।रंति।

उपस्थविधानंयेषांनदंगंतेषामेवहविर्ग्रहणंप्राधानेषेतायंधर्मइतिज्ञापनार्थं।तेनप्रधानमध्ये
पियत्रायश्चित्तेनप्रानंतर्यंधर्मोनभवतीतिगम्यते।दक्षि॰श्रीघ्रः।उन्नयंतिः।इडे॰वाक्षोअ
ध्यानेअनुवाक्याकार्य्येकान्तमध्येवणवोनास्तिओं स्व॰वणंअस्त्रीश्रावणं॰अनुवषेवः।
द्वावेतौसंवैषौ।अनुस्वधाइत्येकःस्वधाइत्यपरः।एकवचनंजात्यभिप्रायं।अनुस्वधास्वधेति
दीर्घःपठितव्यः।येस्व॰इतिनास्वधा॰कारः।अत्रओंस्वधेत्यादयःस्वधाशब्दादीर्घानाएवघयोक
व्याः।अध्वर्युसंवैषपादवयोजनंनदेवश्चत्वास्यकार्यकारणार्थं।नित्याः॰स्रुनयः।उक्ताः।स्रु
नयःप्रकृतावाद्येदितीयेउपांत्येवायदक्षरस्यस्रुतिःएतेष्वपितदक्षरस्येवकार्यमित्यर्थः।पित
रः।यमः।पितृणांसोमवन्नागुणः।सोमस्यपितृमन्नागुणःबर्हिषदोअग्निष्वात्ताइतिचपितृणा
मेवगुणः।आद्येवैकस्मिकेउदीरतेनु।पंचानांतिसृष्वितिसूक्तवः।वैव॰याज्या।यदियमोवैव
स्वतोदेवतानतउन्नमेत्रिकेमध्यमासूक्तयाज्याभवति।प्रथमोन्नमेअनुवाक्येइति।येनान्॰नइति।स्वि

इकृतरतिशेषः।अग्नि॰इत्।वकृतोयोग्निःस्विष्टकृत्इहतत्कार्यकरोग्निःकव्यवाहनइत्यर्थः।तेनात्र
स्विष्टकृत्शब्देनयोऽकव्यः।वकाऽऊर्ध्वःस्विष्टकृतऊर्ध्वंवकृत्याभवति।सव्येनसंयस्तौदरयो
नभवंतीत्यर्थः।वचनमिदंस्विष्टकृत्यपिप्रापणार्थेअंगत्वादेर्नात्रत्याभावात्।वषट्कारो
पात्।मंत्रलोपशब्देनऽर्वोक्षः।सर्वेविकारालक्ष्यंतेतेभ्योन्येषांसव्येनसंयस्तादीनामभावा
यवकृतिभावोविधीयते।वधानेवस्विष्टकृतिवस्वधाकारंवर्जयित्वावषट्कारेणक्रियाचेत्
ऊर्ध्वमाज्यभागाभ्यामितिवषट्कारस्यक्रियास्थानलक्षणार्थंतेनाज्यभागाभ्यामूर्ध्वंस्विष्टकृ
त्यर्थंतेस्थानेवषट्कारक्रियायोवकृत्याभवतीतिगम्यते।तत्रमंत्रलोपादिःऽर्वोविकारःसर्वत्र
कारणेपिन्यायासमानेभवत्येव।एकै॰नाम्नाावकृतिभावादेवएकत्वेसिद्धेएकवचनमि
दंतयोरेवैकस्मायहणार्थंयोऽग्निःयाज्येवषट्कारक्रियामेवाभक्षेरेयुःभाष्यद्वयेपिका
रेरेसंस्थितायांसत्यांदिशइत्यत्रसंस्थाजपात्प्राग्विष्णवेस्थानमुक्तंदेवत्रातेनुहुत्वासंस्थाजपेनोपस्था

यनीर्थेननिष्क्रम्येत्यत्रहोमसंस्थानपनिष्क्रमणंसंबंधकरणादनंतरंकर्मनक्रियाभवतीत्युक्तं।
सिद्धेतेपिहोमसंस्थानपयोःसंबंधइत्युक्तं।तेनपिंडोपस्थानंसंस्थितायामस्मिन्पक्षेसर्वशाय
स्थितासूर्वभवति॥संस्थि॰इत्ते।उभयतोविहारादनियमेशानेनियमार्थमिदंदक्षिणाइहवनं।
अनाहीयांअनग्निषणीनचर्यायांपित्र्यायामावर्तनमकृत्वैवोपतिष्ठंतेनथैवाभिमुखत्वसं
भवात्।अ या। यनेति।अयंदक्षिणाग्नेरुपस्थानमंत्रः।आहवनीयो।अग्निषणीनचर्यायांदक्षि
णाइदक्षिणाग्नेरुपस्थानमुक्तं।अनग्निषणीनचर्यायांअनाहित्यनग्नेवोपस्थानमुक्तंइदा
नींगार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानमुच्यते।तशब्दोविशेषविध्यर्थः।एवशब्दोवधारणार्थः।
अग्निषणीनचर्यायामनग्निषणीनचर्यायांचगार्हपत्याहवनीययोःआहित्यैवोपस्थानमिति।
आहवनीयंकृत्वा।पंक्तिरितिवचनंघनीकृतंदेहमित्यर्थं।गार्हपत्यइति।एकयर्चानसूक्तेनाउभयत्र
सूक्तवचनात्।अथैवंपंक्तिःएनेसूक्तेजपंतएनंगार्हपत्यमभितःसमायंतिदक्षिण्येनाग्नेर्जनिं।

गार्हपत्यस्य उरस्तायोरेशस्तस्मिन्देशेयथासूक्तेसमाप्येतेनत्याससमाप्तिंसूक्तग्रहणमग्निंनमस्त्य
त्रस्तोर्ग्रहणार्थंयदीष्टिंसमाप्यउपनिष्क्रमेतनदानुनःग्रंबकान्त्रजेतियदानुयाजाभ्यांवाकरो
समाप्येष्टिंत्र्यंबकार्थंव्रजेयुःत्र्यंबकानामकर्मविशेषाःतत्रा.यतोतत्रयद्ध्वर्युर्णोक्तन
दस्मदीयैरपिकर्तव्यमित्यर्थःवेत्थे.रंतिअदितिरत्रदेवतादित्याःआदित्यानांयाज्यानुवा
क्यानामनात्रानात्पुष्टि.राजो॥१९॥पंच.मयासाकमेधकालमारभ्ययापंचमीकोर्णमासीत
स्यांशुनासीरीयाकर्तव्या॥शुनासीरीयेतिकर्मनामाभवतीनिवापंचम्याःकोर्णमास्याभवतीगपि
यवकालेकर्तुसंभवतितत्रवेत्यर्थःतनोह्येव्यहरहरितिशास्त्रांतरोक्तरत्यर्थःवाजि.देव्याह. ७८
वि.उत्तमः॥निपुनातिनिवायोर्गुणः॥शुनासीरः॥शुनश्चरंद्रस्यगुणोवथमहितीयोवैकल्पिको॥
पुनस्त्वोपिविकल्पेनेसूर्यस्योत्तमवचनंदेवतांतरयवैशेपिसूर्यउत्तमएवान्यत्रकर्मांतरम
पिभवतीत्येवमर्थंआग्ना.नुवाक्याःयाज्यानुवाक्यायहणमस्मिन्प्रकरणेआम्नायायाज्यानुवाक्याला

एवैतत्प्रकरणसंबंधिनीर्देवतानोशास्त्रांतरादागतानामपिकथंचिदपिसंभवेद्गृहीतव्याःन्या
इत्येवमर्थंसमा.नेनाअश.शुनाःवानुर्मासानामेनावंगभूतोपशुसोमौनिरूढज्योति
मत्प्रकृतिकोसमानिनिमित्तादनयोःवानुर्मास्यैरितिवक्ष्येअन्यथावा
चनेनेमानितदंगभूतानीतिज्ञापयितुंतेनपुनरपिताभ्यसितव्यानीतिगम्यते।अ
स्यासपक्षेसमानावधिनैवपशुसोमौकर्तव्यौ।अस्यपक्षस्यपूर्वासांसहवैकल्पिकत्वा
वरुणप्रघासेषूच्यते।अग्निहितोभावादग्नीवाविज्ञानमनूहःएतवतीमित्यत्राध्वर्युआ
स्येषांविश्ववाराविमूहःवेरोमीत्यत्रवेदविषयाणांपदानामूहःअन्यदप्येवंरूपमस्ति.
चेत्तदन्वेषणीयं॥२०॥ ॥इत्याश्वलायनश्रौतारायणीयायांद्वितीयोध्यायः॥ ॥पशौ।
अधिकारोयंयाकुशयश्चित्यायिकारात्पशुगुणकंकर्मपशुरित्युच्यते।इष्टिरोवात्मपशौ
रुभयतोन्यतरतोवेष्टिःकर्तव्या।आग्नेयीवायासाविष्टिःपशोरुभयतोन्यतरतोवाकर्तव्यतेनवोदि

नासाग्निदेवत्याऽभवेदित्येकोऽर्थः।अपरस्त्वाह।अर्थवादोऽयं शास्त्रस्येति।यमाग्नेयीरिति पशोरुभयतोन्य
नरतोवांगत्वेनविहितासानभवेहितेनेयमिष्टिरनित्येत्यवगंतव्यं।अतःसिद्धंस्वतंत्रेषु प
शुषुकर्तव्याअंगभूतेषुनकर्तव्येति।आग्नावैष्णवीवाइष्टिःकरणपक्षेदेवताविकल्पेनेन
विधीयतेऽभेवाआग्नेयीवायावैष्णवीचएकस्मिन्यज्ञेयोगेहेवाइष्टीभवेतांअन्यतरापु
रस्तात्यदाऽभेस्यातांतदैकापुरस्तादितरोपरिष्टादित्येवंभवतोनोभेसहितेउभयतोन्यत
रतोवाभवेतामितिसूत्रार्थः।उक्तंयतोऽऊर्ध्वग्रहणंवारुणचतुर्गृहीतस्यसविधिकस्येत्यग्रहणा
र्थं।पश्चात्।आरभेतावैष्णवंतरस्याभवेदिपशुबंधिकायाइतिविशेषणंतत्स्थानेतद्वदुपचारे
सिद्ध्यर्थंवैष्णवंतवचनंबहुयूपकेकर्मणिअंजनादीनांपदार्थानुसमयेक्रियमाणेवैष्णवः वै
ष्णवोनुब्रूयादित्यर्थः।यूपायाज्यमानायेति।यूपमज्यमानमभिधातुमेतन्मंत्रमनुब्रूयादित्यर्थः
तस्याऽनमनवचनेनेतिसंबंधः।ऊर्ध्वःस्थाताऽपरिस्थादिति वचनंपदार्थानुसमयेवर्तिपदार्थं

नानुवचन
स्यभेदप्रतिषेधनार्थमपरैः।षड्भिःयस्मिन्कर्मणिएकस्मिन्नेवपशुतंत्रेबहवोयूपाःसपशवश्च
तत्रोत्पन्नमनुवचनंपरिधायसंस्कृतायूपायाऽऽज्यानुसमयाभिधायेदमुच्यतेऽमुंत्वमिति न
दनुवचनस्यभिन्नानांपदार्थानुसमयेत्वेकमेवानुवचनंभवति।एकंतत्रवचनमेककर्मसा
त्रनिर्वृत्यर्थं।बहवइतिद्योर्न्निर्वृत्यर्थं।सपशवइत्यपशुत्वनिवृत्यर्थं।पंचभिर्वा।अनभ्या
समेकोवथसोत्तमयोरनभ्यासमित्यर्थः।ऊर्ध्वमग्निमंथनंतथाधाप्योक्तोभागो।आवा॰नं
रं।आवाहयेदितिशेषः।आवाहनग्रहणमावाहनादिषेष्टिकेषुनिगमनेषुनिगमनंव न
स्यतेनपशुकेष्वित्येवमर्थंततःसंस्कृतेकर्मणिनिगमनंनकर्तव्यंभवति।संमार्ष्टुयात्।सं
मार्गैःसंमृज्यस्रुचोदकंवहन्नाहुतीर्जुहुयात्।प्रहन्नाहुतिरितिकर्मनामनगुणविधिःजुहो॰
हेतिसंस्कृत्यैकांहुत्वापुनःसंस्कृत्यहोत्वापंचाहुतीर्जुहुयात्।आहुतिसंख्याभेदात्द्रव्यभेदःसिद्धेभ

वतिविधारणनिवृत्तिमंत्रविग्रहणार्थासोम॰एवेकेसोमशब्देनसोत्यमहरुच्यतेसोम्यएवाहनिअयंहो
मोनान्यस्मिन्नित्येकाःवशा॰मीतिविहारवपदनस्यतीर्थेनेतिसिद्धत्वात्तीर्थेनेतिवचनंवशास्त्र
स्तीर्थेनवपत्यस्येतिसंवेषलाभार्थंवदानमंत्रोमित्रावरुणयोरित्यादिनथासमितिघृति
ग्रहणादितिशेषःनथायुक्ताभ्यामितिदक्षिणोत्तराभ्यांपाणिभ्यामित्यर्थःघृतिग्रहणनात्
अनेनदंडेनात्मानमन्येवानसंस्पृशेत्आवेषवचनात्यावत्वैवोच्चारणंतास्तिनावदयंनि
यमःआरभ्यैवथमवेषेणायंनियमःअन्याःक्रियात्अन्यान्यपीतिवचनात्यत्तूक्तंबौधायनेन
होतारमतिव्रजेत्दक्षिणेनदंडंहरेदितितदविध्यवायपरिहारार्थमेवेतिगम्यते।तेनै
तद्दर्शनंभवतिहवींषिचान्नयोरंतरंगमाहविष्णुचप्रथानावधानविशेषोस्तितःस्कंदी
तिस्वामिनानीतिनेषुचविशेषोन्वेषणीयःततःकर्मारंभेषुचस्वामीमुख्योद्वितीयतृतीयचतुर्थे
षुविशेषइत्येवंबुध्वाएतेषूपचारेकृतेयज्ञोगतिविहारेणाव्यवेयानानिभवंति।उपयुक्तवचनम्

नपवृत्तकर्मणामेवग्रहणार्थंसर्वार्थंचेदंसूत्रंव्यर्थायप्रतिषेधपरत्वात्दक्षि॰देशंवेदिश्रोण्यो
वहिर्वेदिहोतृषदनंनस्यादक्षिणतोवहिर्वेदिस्रुयमवस्थायोत्तरेवेदिदंडेनावहन्यात्मै
षानादेशंआवेषवेषणमित्यर्थःयावंतिवेषार्थानिवेषणानिसंतितावत्सुवेषेषुवेषणादि
ग्रहणादितिनतुदंडंभवतिवेषाश्रायपरिपठितास्तर्हीमेत्रावरुणएववेषितःवेषितोनुब्रूया
दित्यर्थःचशब्दोमैत्रावरुणाद्युक्तकर्मकरणार्थः।तेनज्ञायतेव्यवायप्रतिषेधसूत्रंसर्वार्थंअनु।
वेषात्अनुवाक्यांब्रूयादितिशेषःपर्य्यग्निकृतेत्येवंभूतमैत्रावरुणाद्युक्तकर्मणार्थश्चशब्दः
सोम॰न्यनाउक्तेभ्योयदन्यन्मैत्रावरुणस्यसोमेकर्मास्तिनदासीनोब्रूयात्।सोमेयेतातिष्ठन्ते
वब्रूयादित्यर्थः॥१॥एकाद॰याज्याःपशावेकादशयाज्याइतिनियम्यंतेसर्वत्रसर्वेषांतेषांवै
षाःतेषांचयाज्यानांवैषाअभिभवंतिनेवेतरत्याहापथ॰सूक्तेउक्तेद्वितीयेयदुक्तंपरुतोवासि
ष्ठादीनांनराशंसःइनरेषांनइनादितिदशानुवाक्येषुवैवेषविस्यादित्येवमर्थंसूत्रंअध्व॰नरा॰ए

सू-प्र-वृ-३ ८१

वंसनिहोत्रानअध्वर्योःवेषआकांक्षणायःहोत्राभिःहोतृग्रहणमेत्रावरुणाधिकारात्वेषसलिं गमिरित्याद्याषष्ठिनन्नपात्रराशंसस्यविवेकःकर्तव्यइत्यर्थःसमिद्धोर्वेषावसिष्ठशुनकानां सूक्तविधीयमानतान्नद्रष्टॄंनांसर्वेषामितिगम्यते।इदंत्वमाद्यासूक्तंजामदग्न्यनाराशंस्यआग्नायकर्मानुगुण्यात्वासिष्ठविश्वामित्रकालिकत्वाच्चवासिष्ठीआर्षव्याद्वेषसलिंगमिरित्यु क्तत्वात्।एवंप्राजापत्येपिपशोर्वसिष्ठादीनांनाराशंसेच। १५

थाऋषिवाक्योयस्यऋषिःतदानुगुण्यंयथर्षिशब्देनोच्यतेतथाचाआर्षसूक्तंरहितव्यास्त्री यमृषिनामधेयस्यानुगुणीआर्षीकर्तव्याइत्यर्थःतत्रभगवताशौनकेनयथर्षिपक्षेआर्षावि वेकार्थएवश्लोकउक्तऋःकण्वोंगिरोगस्यशुनकोविश्वामित्रोत्रिरेवचावसिष्ठःकश्यपोवध्यश्च जमदग्निरथोत्रयःतत्रयथंकण्वानांसुसमिद्धोनआवहेतिहिनोयंतद्रष्टॄंनामंगिरसांस मिद्धोअग्नआवहात्तृतीयमगस्त्यानांसमिद्धोअघराजसानिःशुनकानांचतुर्थंसमिद्धोअग्निर्निहितःप

८१

थिव्योविश्वामित्राणांपंचमःसमित्समित्सुमनाऋतिःअत्रीणांषष्ठःसुसमिद्धःशोचिष्केतिःवसिष्ठानां सप्तमंजुष्टनःसमिधमग्नेअद्येतिःअष्टमंकश्यपानांसमिद्धोविश्वतस्पतिरितिःएतद्वाध्यश्वा नांनवमसिमांमेअग्नेसमिधमितिःशुनकवाध्यश्वर्जिताभृगूणांदशमंसमिद्धोअद्यमनु षोदुरोणइतिःयथर्षिपक्षेविवेकोयंवाजाद्विषांतुशब्देनावासिष्ठशुनकसहितानामि तिविशेषोलभ्यतेःदशान्नाहाकालोपदेशादवेषितोब्रूयादितिवेषिनवचनंमेत्रावरुणय हणमुत्तरार्थंपर्यग्नयइतिपरितःक्रियाणमग्निमभिधातुमित्यर्थः।अग्निंदध्यान्मेत्राव रुणयहणंहितीयेपिवेषेमैत्रावरुणोब्रूयान्।इत्येवमर्थंवैषपाठरूपोहलिंगेनविहि तंनान्यर्वस्तुपारंपरिसंख्यार्थंयौभागात्वेषवचनंवेषमित्येकवचनविवक्षार्थं।द्विव चनविवक्षयावैकेऽग्निद्विहारेणनवानमस्यसंधिर्नभवति।इदानींदंडनिधानवचनान्न पूर्वंनिधानव्यमितिगम्यते।अग्निराथार्थं।अग्निरितिदेव्याःशमितारआरभध्वमित्यस्यनाममैत्रावरु

८१

णाधिकारादोत्वरणऊरंनित्यमिषेयवशेनवचनानिसन्नमयन्नित्यर्थः।अंगानीतिवचनमधि
गावंगादीनांशरादयोहंनेरानन्यद्दर्हिर्मानपितशब्दादयरनिज्ञापनार्थाःयथार्थमितियोय
स्यशरस्यार्थस्तथानथोरनन्नयादित्यर्थः।ऊरुन्निमेवास्मिन्नर्थेसिद्धेयथार्थमितिवचनं
संव्यवहारार्थंयमूरुस्यसंज्ञेतिज्ञापनार्थाःपुंवन्मिथुनेमिथुनमितिस्त्रीपुंसयोःसमाहार
इत्युच्यते।अस्मिन्समाहारेपुंस्त्रिगेनैवोरुःकर्त्तव्यरतिनियम्यते।मेधपतिःअयंशब्दोदेवता
वाचीतस्यस्त्रीप्रत्ययोनस्यायंनिर्देशःकृतः।तेनायमपिपरार्थोदेवतावाचिनस्त्रीप्रत्ययसं
बंधादस्मिन्सूत्रेऽभ्यते।स्त्रीदेवतेतिपरार्थोस्मिन्सूत्रेपुंवद्वचनस्यविधीयमानत्वात्।स्त्रीदे
वतायामभिधेयायामित्यर्थात्कल्प्यते।सचमेधपतिशब्देनात्रापिपदिकंचपुंवद्वचनस्य
विषयत्वेनेत्येवंसंबंधादाविछेदावगम्यते।अतएवंसूत्रार्थाःस्त्रीदेवतायोमेधपतिरादि
पुंवद्भूयादितिएवंव्याख्यायमानेस्मिन्बाह्मणमनुसृतंभवति।अथोखल्वाहुर्यस्यैवावकस्येत्यादिमे

धार्थोविकल्पः।मेधशब्दात्सुवाचिनःपरस्त्रीप्रत्ययःपूर्ववत्स्त्रीपशाविति।निगमयति।तेनस्त्रीपशो
मेधशब्दंपुंवद्वास्त्रीवद्वाब्रूयादितिविकल्पोत्रविधीयते।यथा।नेभ्यः।अग्निरूर्ध्वंयथार्थ
मूरोभवतिमिथुनेतुसर्वत्राग्निरवरेवाएतदुरुंभवति।अग्निरूर्ध्वमंगादिशब्दाअन्ये
नार्थवशेनोरुंनेतानियमोंगादिशब्दाएवेतिमिथुनंतुसर्वत्रपुंवदेवाभिधेयमिति।स
र्वंदेशानुरोधेनविधिःपशावेवकथंनहिंसेरन्यजुर्निगदेनार्थवशेनोरुःकार्य्यःय
ज्ञेष्वेवोरुयोगाहीणिनिगदाउच्यंते।वरू॰मेषावरुतावितियास्मिन्कर्मण्यर्थाभिधानार्थो
यमवरुत्यते।तस्यमंत्रस्यतत्कर्मवरुतिःसमर्थोनामपदार्थाभिधायीशब्दः।निगमानाम
मंत्राःउत्पन्निस्थानेयेमंत्रायथार्थाभिधायिशब्दंतस्मिंस्तद्विरुतेषुहोभवतिायेनपुनःवरु
तावेवायथार्थाभिधायिशब्दंतस्मिंस्तद्विरुतावपिनभवत्यूरुरितिावरुतावसमर्थनिगम
संभवानुज्ञानात्वरुतावूरोनविद्यतइतिगम्यते।उपपन्नमेवेदमर्थाभिधानार्थमेवतस्यमंत्रस्यव

त्यात्मानात्मत्वलक्षणयोर्व्यभिधानंकल्पनीयंतस्याःकल्पनायाविकृतावप्यविशेषात्तेषांविकृतावप्य
यन्नहएवेतियुक्तमुक्तंप्रकृतोसमर्थनिगमेविति।प्राकृताःशब्दाः।ऊहेक्रियमाणेमंत्राणांप्र
कृताएवशब्दाभवेयुः।एतदुक्तंभवतियदिप्रकृतोछांदसंपात्रंयदिकंस्यात्तदातस्मादेवविं
मकल्पहःकर्तव्यःनचातिपदिकःसंस्कारइतितुशब्देनन्यायविरुद्धोयमितिदर्शयतिऊहस्या
स्मादायत्नप्रयोगत्वान्नाभाषिकत्वमेवेति।न्यायविरुद्धमपिअसमर्थंघन्नहवचनंछांदसस्या
पिप्रकृतस्यैवशब्दस्यग्रहणमित्यभयग्रहीतमित्येवमर्थंतुशब्देनयुक्तवान्क्षयमेवाचार्यः
पतिनिधिश्चापिप्रकृताएवशब्दाःस्मृतिवर्तनेनाभि॰ष्यानिःयथाकथंचिन्नाशानाभवतिवे
धोयंउपमेत्युपमार्थाश्येनादयःशब्दागृह्यंते॥२॥देव्याःशंभगवःअयमधिगुःअन्नोत्पा
नित्यंते।मेधपतयेमेधपतिभ्योमेधंमेधांमेधान्मेधांमेधेमेधाः।एवं
वाअस्मैआभ्यांएभ्यःअस्यैआभ्यांआभ्यः।एनंएनौएनान्एनांएनेएनाः।अस्यअनयोःएषांअ

स्याःअनयोःआसांशरीरंशरीरेशरीराणित्वंत्वौत्वंयूयंवपावपाःवक्षःवक्षसीवक्षांसि।
बाहूबाहून्दोषणीदोषाणिअंसौअंसान्अछिद्रेअछिद्राःश्रोणींश्रोणीःऊरूऊरून्अष्ठी
वंतौअष्ठीवतःनिषीदनिषीदनिषीदन्त्येवमूहःमेधंसमूथ्यःशरीरंकारयध्वंअस्यै
नूनंकृणुतान्धसान्संस्रजेतारंवनाशमितारःअधिगोउअपापइत्येतान्यवसानी
निअस्त्रापांशुएनेनयःशब्दाःसेसेस्थानेउपांशुत्वयोक्ष्याःशमितारइतीतरयोर्मध्येपठ
नन्मध्यगतएवोपांशुर्भवतिनान्यःएकाषष्ठिशतिरितिद्विर्द्विहीनापशूनांसं
बंधिनावेतौशब्दौद्विर्ब्रूयात्विभक्तूह समस्यवचननिरन्यर्थंषष्ठिशतिरभ्यासोनियम्य
तेपुरोनरितिवैकोअधिर्नतेअधिगोशमीध्वमित्याद्यपांपांनेत्विरुक्ताशमितारइत्यादि
जपित्वादक्षिणाहृदावर्तनेदक्षिणाहृद्वचनंविहारादव्यावृत्तिरितिप्राप्तमनूद्यतेजपित्वेद
मेवकुर्यात्नान्यत्किंदक्षिणाहृदित्येवमर्थंउक्तेनवक्ष्यमाणेनचत्यष्ठतःकृत्वासीनोमेक्षावरुणश्च॥

मेत्रावरुणश्चैवमाहत्यर्त्विजः कुर्यात्सत्याषाढो संज्ञार्नेरन्। उनशवर्नीकालोयं तस्मादेतावेतं
कालंपरंचएवासीरन्॥३॥वप॰यज्ञमिति। वपायोश्रप्यमाणायामितिवचनंश्रप्यमाणवपासं
बंधिलोकाभिधानादनुवचनेनवपैवसंस्क्रियतइतिज्ञापनार्थंप्रेषितवचनं। प्रेषएवास्या
नुवचनस्यनिमित्तंनावसरविशेषइत्येवमर्थं। उक्तमा। तिष्यः। स्वाहाकृत्यर्थमवस्कृणादाप
नेकर्तव्यंतेनमाध्यंदिनेसवनेपाजापत्येषुस्लोकानंतरंस्वाहाकृत्यमाज्यादादापनेनकर्तव्ये
भवतितदप्यवगम्यते। स्कृणादापनंवयाज्यार्थमेवेतिनेज्यभागषट्सुहविराहुति
षट्सुचनतत्स्यात्। होता प्रेषः। उन्नीयाज्यादशस्रुक्षुनिवचनादुन्नमप्रेषोवशिष्टस्वाहा
कृत्यर्थंतदर्थमेवाधीवशिष्टंकिमित्यत्रउभयोर्वचनमाधीवचनमाधीवचनस्येदंवयोज
नेउन्नमेवाधीयाज्यानावदेवतास्वाहासुंस्वाहासुमिति प्रकृताभिगंतव्याइतिप्रेषवचनंविस्पष्ट
र्थंवपागतानिवदानीतियागाइत्यर्थः। पशावेतद्द्रव्यसंबंधिनोयागाःकर्तव्याइत्यर्थः। तेषांवदानानी

तिसंज्ञापशावित्यधिकारेपशोर्वचनंपशोःपशोरितिवासार्थंतेनैकदेवत्येषुबहुषुपशुषुनिप
शुवपाहविर्भेदवत्पुरोडाशभेदःसिद्धोभवतिनानाचतेषुएकदेवत्येएकस्मिन्नपिपशौव
पापुरोडाशहविषांवैषम्याद्गुणाक्रियाभेदात्पृथग्भावःसिद्धःपरस्परंतथानानादेवतेषुप
शुवपायागानामेवपृथक्पृथक्भावःसिद्धोयाज्यानुवाक्याभेदादेवपुरोडाशानांहविषाम
पीतिपृथग्भावस्याविधेयत्वादेकदेवतेषुवपानांसकृद्यागः। तथापुरोडाशानांहविषामपी
तिव्यतिरेकएवावधानव्यः। नानातिवचनंयोगविभागार्थंतेनैकदेवतेष्वपिवपादीनां
पृथक्त्वंभवति। एकयोगत्वेनानादेवतेषुतेषांपृथक्प्रकारवत्पृथक्स्वदानत्वमपिस्यात्।
योगभेदेसतिसर्वेणसर्वेषांप्रधानत्वेउन्नरेकदेवतेषुसकृत्प्रकारइतियुक्तंमनोनांच।
अवदीयमानहविरर्थत्वान्मनोतायानानादेवतेषुपृथक्प्रकारेसत्यवदानस्यागव्यवधा
नात्पतिपशुमनोतामंत्रमावर्तयेन्नानमन्त्येकेएकेआचार्यामनोतानावर्तयितव्येत्याहुःमनोताव

त्येतावताविकल्पेसिद्धेगुरुसूत्रकरणंन्यायविकल्पोयमितिदर्शनार्थंतेनैकमन्येनेआग्नेयतान्मंत्र
स्यातेसूत्रेपथमोमनोनेतिमनोनाशब्दस्याग्नेयहविर्दर्शनात्अग्निर्वैदेवानांमनोनेतिश्रुतेः।
संज्ञैवेषेचहविःशब्दस्यमनोनाकालक्षणार्थत्वेनापिसंभवादनुवचनस्याप्यर्थत्वम अप्यर्थ
त्वेचयागाहनावथाहवनीयस्याग्नेरभेदेनानाहवनिरेवेतिआचार्यस्कापशोर्नालब्धस्यमनोपक्रम
तिमनोनायेहविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहमनएवास्यवरुंधइतिश्रुतिःातस्यायमर्थः।
पशोरालब्धस्यसंज्ञपनकालेजीवोपक्रमतिसएवमनःशब्देनोच्यतेायज्ञेयमेवैवसंज्ञेमनो
जगामहूरकमित्यादिषुजीवेमनःशब्ददर्शनात्जीवेग्निशब्दश्चदृश्यतेअहंवैश्वानरोभूत्वा
प्राणिनांदेहमाश्रितःाप्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधमितिभगवद्गीतासुदर्शनात्अ
ग्निजीवमनसामेकार्थत्वंचदृश्यतेअयंहोतापथमःपश्यतेममितिहवेअनोवदीयमानहवि
षोमनोनायाअनुब्रूहीत्युक्तेअग्निजीवाख्यस्यमनसोहविःसंबंधार्थमनुब्रूहीत्युक्तंभवतिअतोग्निर्न

कारणनचदनुवचनंहविषोजीवमेवप्रकाशयतीतिहविरर्थमेवेतिगम्यतेतेनयागहनावदान
स्यपरार्थानरस्यवधानात्पुनिरहविरनुवचनानर्हमन्यतेअवनक्षाचिन्नक्षणास्तीतिनमेवप
संज्ञपरिग्रहीतयागानार्य्याःतेषांचैषाःतेषांचदानांसमानलिंगाःचैषाःचैषसमाम्नायएवप
ठितास्तदर्थत्वेनैवसमानलिंगाःसमानदेवताइत्यर्थःतेनेतत्साधितंभवतिायदैवत्यःपशु
स्तदैवत्यःपशुपुरोडाशोभवतीतितेषामितिवचनंतेषामेवसंज्ञे
पत्वंनान्यभागयोरित्येवमर्थंचैषसमाम्नायस्यकृत्वर्थत्वान्नान्यभागयोःसंज्ञैवानुमानात्।
अंचैषावेवेतिमन्यमानस्तेषामित्युक्तवानाचार्य्यःयद्यध्वर्युःसंज्ञैवैकुर्युःहोतायक्षदग्निमा
ज्यस्यजुषतांहविर्होतर्यजहोतायक्षत्सोममाज्यस्यजुषतांहविर्होतर्यजेत्येतौचैषोभवतस्त
दान्यभागयोःतेषांवतातेषुवदानेषुवदानचैषेषुपश्चंतरेषतिदेशात्तेषुयासासुवि
कृतिषुदेवतास्तासामेकैकामेवाग्नीषोमस्थानेनिर्दिश्यएवंयानसर्वादेवताःसकृदेवनिर्देश्याःया

वत्यस्तत्रदेवतास्तावत्कृतःवैषोप्यसिनत्यरत्यर्थः।एतदर्थमेवयापापशुदेवतेतिवीप्सावचनमुक्त
मयमर्थोस्मिन्सूत्रेसम्यक्स्पष्टादितोग्नीषोमयोःस्थानरतिब्रुवताआचार्येणाग्नीषोमीयःपशु
र्नोपक्रमतिःपशुकेविध्यंतेगृह्यमाणरतिःछागस्था॰दर्शःगोमेषहयानामेकैकस्याजातेर्द्वौशब्दौनि
यम्येतेवैकस्मिकौ।एतदुक्तंभवति।गोजातिश्चेत्पशुःछागस्थानेगोशब्दंवाप्रयुंजीत।ए
वमितरयोरपिजात्योःवापिकोयंविधिःकृतः।अन्वादेशेयक्रचोदनो।औपदेशिकस्यमंत्रस्य
प्रकृतौप्रयोगःआदेशस्यैवातिदेशप्राप्तस्यविकृतौप्रयोगोन्वादेशः।व्यक्रचोदनाप्रकृतिप्राप्त
स्यमंत्रस्यविकृतौसंस्कृत्यपुनःपादःयथाप्रजापतयेश्वस्तत्परस्यगोमृगस्येत्येवमादितत्रतम
उसत्येवमंत्राःप्रयोक्तव्याः।एतदुक्तंभवति।आतिदेशिकमंत्रप्रयोगेयस्मिन्नन्नविकृत्युपदेशं
तत्रतमनुसृत्येवमंत्रःप्रयोक्तुंशक्यतेनान्यस्माद्विकृत्युपदेशेसतिसएवभवतिनदभावेगोशब्द
उसशब्दोवेत्येवंद्रष्टव्यं।एवंचसेषेयथाप्रधानवैवेषुदेवताशब्दस्यस्थानेपशुशब्दस्यचस्थानेएकै

कंदेवताशब्दंपशुशब्दंचकृत्वाप्रयोगउक्तःएवंवनस्पतिसिध्यकृत्वकृत्वाकवैषेषुप्रयोगःकर्तव्यः।
तत्रायंविशेषः।नानादेवतेष्वपिपशुयत्राग्नेरित्यादेर्विधानान्यंतस्यायानादेस्तंतस्यच
बधंत्रसुषाअसमित्यस्यचविशुवैषेष्वभ्यासोनसर्वस्यवैषस्येति।प्राजापाल्यशा।एकोवापि
त्यंतेनपानत्वात्।अयमभिप्रायः।प्रकृतावग्नीषोमीयेपशौसमानदेवतत्वात्पुरोळाशयागस्य
पशुदेवतापत्यभिज्ञानात्तत्संस्कारद्वारेणतदर्थतायुक्ता।अत्रपुनर्भिन्नदेवतत्वात्तदर्थतान
युक्ततत्स्वकवैषेषुरोडाशेनपशुदेवतावद्देवतमप्ययुक्तमित्याशंकानेवकर्तव्या।प्रा
जापत्येपिपशौप्राकृतकार्यार्थतयैवपुरोळाशयागोपिप्राप्तएवएवंपशुयागार्थतयाप्रा
प्तस्यदेवतांतरंविधीयमानंप्राकृतदेवताकार्यकरणत्वेनैवविधीयतेनत्वचशब्दभेदाद
प्यभिज्ञानमाशंक्यते।नदर्शनैवाशंकनीयंतदर्थएवायंशब्दःपशुरित्यवगम्यते।ऐंद्राग्ना
हपत्यमितिवद्विध्यतीतिनेनपशुदेवतावद्देवतरित्याचार्यपुरोळाशस्तत्वथानत्वादितिवदतःस्व

त्रकारस्येतिअयमेवार्थःश्रुतौचोद्योत्तरभंग्योपपादितःतदाहुर्यदन्यदेवत्यउतपशुर्भवतीति य
मादिनापवमानःपजापतिरित्येवमंतेनाप्रो॰होमःयस्मिन्नेनेकप शुसोमकेपशुनेत्रेपुरो
ळाँस्यस्थानेपुरोळाशचर्वाज्यधानाकरंभपरिवापपुरत्यादयोविहितास्तत्रस्विष्टकृतिसर्वेषास
मवदायपत्नीसंयाजेविहितश्चतत्रपशुपुरोळाशस्विष्टकृत्वेवेसूक्तवाकवैवेचपशुपुरोळाशेन
देवतावद्देनेकर्तव्येसतिपिष्टकृतोपुरोळाशस्यपुरोळाशत्वान्नैववद्देनंस्वतंरहतुनानारू
पत्वाद्विवक्षितेनसेनैवशब्देननिगमनेज्ञानेपुरोळाशशब्देनैववर्त्मादीनांनिगमनंविधी
यतेसवनीयानांस्विष्टकृत्वेवेसोमिकेसूक्तवाकवैवेचअस्यछन्दोन्यायस्यरूढत्वादेवसूक्तो
आज्यस्यतुनत्रभावादरूढयोगरूढितस्यस्वशब्देनैवनिगमनंभवतिआज्यस्यतुपुरोळा
शत्वासंभावनेवसंदिग्धायद्यसंभवस्तदासंभवस्तदाज्यवर्त्मेत्यस्यसंभावनावादः॥यदि
संभवतितदास्वशब्देनैवनिगमादाज्यपुरोळाशानामाज्यपुरोळाशाविति।मेधो॰थानेमेधोरभीयानि

त्येतेपदेपश्वभिधानेपदेइत्यर्थः।मेधस्यपदस्यविधानंयथासूक्तवाकस्मेएनमित्येवमादीनांघ
दर्शनार्थोरभीयानित्युपमार्थोयशंकानिरस्यर्थोपश्वभिधानेआदत्तघसत्करत्नुषतामघदग्धभीत्अर्हथनेतिदेवतानांए
तेषांपाठोद्विवचनांतानांआम्नायसिद्धत्वादेकवचनबहुवचनयोरितराकारपरियहार्थो
आदत्।आदत्।घसत्।घसत्।करत्।करत्।नुषतां।नुषतां।अघत्।अघत्।अग्नभीत्।अग्न
भीषुः।अवीहथतां।अवीहथतां॥४॥हुतायां॰रुणः।अस्मिन्नवसरेचात्रेमार्ज्जयंतेबहुवचने
नेवसर्वेषांमार्ज्जनेसिद्धेसत्रस्यवचनमस्मदीयाःसर्वेसहमार्ज्जयेयुःनरथगित्येवमर्थंद
र्शनंवचनंलोकानुवचनार्थमात्रस्यात्रेवनिधानंनजागित्येवमर्थोरदमा॰स्मरति।रदमा
पःपवस्वेत्यनयर्चायनुषाचोभाभ्यांमार्ज्जनंकर्त्तव्यंएना॰पशोएनावदेवमार्ज्जनंनातिदेशि
कंकर्त्तव्यमित्यर्थःपश्वधिकारेपुनःपशावितिवचनंपश्चंगमनायामिश्रीआतिदेशिकस्यमार्ज्जनस्य

घ इत्यर्थो नीर्थेन॰ पणा॰ अस्मिन्न वसरे नियमेनैव कर्तव्यं तेनु चरेयुः। चरित्वेति पक्वतेचरेयुरि
तिवचनं वधानस्य हविषो भेदप्रतिपत्त्यर्थो अतो न्याया त्यानो घवेशस्तितयो रेवमध्ये घवे
शः सिद्धो भवति। यदित्व॰ रेयुः। यद्यस्मिन्न वसरे आगंतवो यागाउत्पद्येरंतैः पशुपुरोळाशस्य
हविषो भवति। यदि पुरोळाशस्य हविषो येये
केचन यागेभ्यरेयुस्तान्य न्याया त्यानीति संज्ञा। एतद्ध्रुवं भवति। यदि पुरोळाशस्य हविषो येये
केचन यागेभ्यरेयुस्तान्य न्याया त्यानीति तेषामियं संज्ञा विधीयते। चरेयुरिति पुनर्वचनं चरण
मेवैषां कर्तव्यं। ननिगमनादीति सूत्रणार्थं। नरेणो नरेण सूत्रेण विस्पष्टयति। ननु नेह निः।
अन्याया स्त्वेतानो हविषां नाना हनादिषु निगमेषु नुहन्निर्नास्तीत्यर्थः। नान्ये॰ नानो। अन्याया ८८
त्यभ्यो न्येषामपि आनाहनकालाद्ध्वं हविरादि सर्वमुत्पद्यतेयेषां नेषामपि निगमेषु नुहन्नि
र्नास्ति। इच्छामाहुतः। पुरोळाशस्य पुरोळाशयोः पुरोळाशानामिति हविर्भेदप्रेषउह्यः। ऊर्ध्वा
मिळायाः॥५॥ मनोता॰ नाहा। अत्रेळासुपहूयमनोतामन्त्राहावेवेति वचनमनुक्रयोजनो हवि॰ चरंति।

तेषांसलिंगावेषा हविषेवउक्ः। नत्वेषे॰ यिणः। हविःवैवेकरनएवायंयोमावित्यास्नातंतस्यएवश
ब्दस्यस्थानेएवमित्येनरेयिणश्चाचार्यावकृत्यमित्याहुः। किमविशेषणेनेत्युच्यते। अन्यत्रा ते
त्र। अन्यत्रहिदेवतान्यपशोः एकदेवतेषुचबहुदेवतेचपशाविति अर्थः। हिदेवतेचमेत्रावरुण
देवतेएवमितिवदंति। मित्रावरुणौदेवतेयस्यपशोः समेत्रावरुणः पशुः। अत्रमैत्रावरुणश
ब्दस्यमुख्यया हत्यादेवतापतिपादनासंभवाल्लक्षणयापतिपादयति। अतस्तेनशब्देनव्यंज
नात्हिदेवत्यः पशुर्ग्रह्यते। तस्मिंश्चेत्यर्थः। एतल्लक्षणंग्रहणंशास्त्रांतरेदर्शना

ल्लभ्यतइत्युक्तंभाष्यकारेणात्रकारणमाह। तथाहिएकस्मिन्। येवेषेकदेवतेषुबहुदेवते
ष्वंगेनादिहिदेवतेचतथादर्शनान्नेमन्यंतइत्यर्थः। वक्ष्यतेगुणगारिः। तत्रहेतुमाह। उत्प॰
कारः। संप्रदायाविच्छेदेनाभ्यस्यमानआम्नायेदृश्यमानानांपदार्थानामर्थवशेनानूद्यानांसतांविका

रहत्येनं निःशयोजनमित्यर्थः।उपन्यासेनप्रयोजनंएवंविधानांसामान्यतोदृष्ट्याप्तिःकचिदपिनकर्त्तव्येति।याज्या।रेवतावसाहोमार्थंनत्रावसायोनरामादर्शनावसानस्यनदर्थत्वान्तस्मिन्कर्तेसमाप्तेनावनारंति।वैषंवाक्षे।वैषसमाम्नायेयोवनस्पतिवैषःनदभिनोद्येऽन्त्वाम्नायेनेतेवनस्पतेर्योन्यावाक्षेभवनः।वैषसमाम्नायपठितापियाज्येतिसमाख्यानत्वाद्वैवंकृत्याःयत्रा॰भागोयाज्यभागोक्रियेतेनतस्मिन्वैषेप्रधानदेवतावदेतोनिगमयेदित्यर्थः।एतान्।एतौ।एतान्।एतौ।एतेएताः।रभीयांसंरभीयांसौ।रभीयसः।रभीयसौ।रभीयस्यौ।रभीयसीः।अयाऽकृतिरिच्छारंतिरिच्छामुपकृषेतिवचनमानंतर्यार्थंनेनप्रकृतिषानंदक्षिणावतियहादितन्त्रास्तीतिगम्यतेनेषां॰सूक्तं।एकादशेहारहैकादशानुयाजाः।नत्रयः।घाग्नावेता।देवो।वेत्तिति।एकादशानुयाजारत्नुकृत्वादनयोरेवयाज्ययोःपाठात्साकृतीभ्योन्यावैश्वदेव्याआहर्त्तव्याः।अन॰व्यतिअनजति।पुनरनवानयहणमुत्तरसूत्रेवैषाधिकारनिवृत्त्यर्थंउक्तानमेयइक्षमनवानंयजतिप्रकृत्या

वेतिनयाज्यायाएवनवैषस्येत्येवमर्थंपूर्वसूत्रेपुनरनवानयहणमितिव्याख्यातं।सूक्तं।भागो।निगमहित्वात्सर्वस्मिन्नितिविशेषणमत्रेतिवचनंप्रधानदेवतावद्राज्यभागयोरपिनिगमनार्थंसूक्तन्निनिबध्नछंदस्यपत्याम्नायः।वध्नाश्वानागदेवतानानाजातीयपशुकेपशुनत्रेनपशुवदभ्यासार्थंपठितस्यापिपुनरभ्यासस्यपादः।देवताएकपशुकाः।एकपशुकाएकजातीयपशुकाइत्यर्थः।एकव्यक्तिपशुत्वेदेवोमारुतइत्यादिःपशुरस्तिसत्यमस्त्याश्रयभेदःनतुदेवताभेदएवनत्रियदः॥विश्वेदेवारेवतायस्यसवैश्वदेवइतिअतोजात्यभिप्रायएवैकशब्दःयत्रैकजातयःपशवोअनेकादेवतास्तत्रदेवताशब्देवाभ्यसेत्।नबध्नपशुशब्दोपशुशब्दस्यावद्यंविभक्तूहःकर्त्तव्यः।वैभन्नयंइंद्राग्निभ्यांछागमितिपशुं॰वनात्।अत्रपशुशब्देवावनीयेत्।नान्यो।यथाबध्नपञ्चपतयेश्वमंतूपरंगोमृगमितिभवति।उभयोरेकजातित्वेबध्नपञ्चपतयेछागमितिनकिंचिदभ्यसितव्यं।उन॰भागो।अमुष्णोक्षांपुरोडाशंपुरोडाशोपुरोडाशानात्

नो॥तान्॥नो॥ते॥ताः पुरोळाशेन॥पुरोळाशाभ्यां॥पुरोळाशैः॥सना॥भथेऽवभृथरहितेकर्मणिसूक्तवाकवै
षंसमाप्यानंतरमेवाहवनीयेदंडमनुप्रहरेत॥अवान्यत्र॥अन्यत्रेतिसावभृथेकर्मणीत्यर्थः॥तत्र
वभृथेनुप्रहरेदित्यर्थः॥ऋता॰रणा॥तीर्थे॰शोचेति॥संस्रावप्रभृत्याकृतीर्थेननिष्क्रम्याग्निपशुकेत
नानीतिवाक्यवयंतोहृदयशूलमुदस्यमानंक्षुगसीत्यनुमंत्रयेरन्॥सर्वेकर्तारः॥तस्योपरि॥नि
निक्ष्य॥वशाहः॥सुमित्र्या३इत्यवकृत्त्यग्रहणार्थः॥तस्योदस्यमानस्योपरिशाद्वपउपस्पृशंतिहो
पेराज्ञरत्वादिभिर्मंत्रैः॥अस्माकेकंअस्यहृदयशूलमनवेक्षमाणास्मैवासंस्पृशंतःपर
स्परंब्रूयुर्ब्रजेति॥ब्रूयुर्ब्रजंतः॥सर्वेतिस्त्रिस्त्रिः॥समिधोऽन्वीयुः॥एकैकइतिक्रमेणग्रहणार्थं ९॰
तेनसर्वेनसुगपन्नन्वीयुः॥अग्नेऽतीयो॥प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणादाधानेऽपिप्रथमग्र
हीतोप्रथममभ्यादध्यात्॥एवंद्वितीयतृतीया॥एत्येति॥ततः॥स्वाहेति॥ततइतिसर्वत्रानु
षंगेणपरिसमाप्तेपश्चादग्न्याधानारंभार्थंयथाग्रहीतमितियोयःपूर्वंग्रहीतात्तंपूर्वमभ्यादध्यात्तंस

ज

वैमृगपदभ्या दध्युः॥ततः॰जपः॥इतिपशुनंत्रंपशुमात्रस्यैवनंत्रेणपशुविशेषस्येत्यर्थः॥१॥प्रदा॰
त्रेषाः॥सर्वत्रप्रदानानामुक्तएवत्रैषाभवंतिनान्य इति॥अतिदेशप्राप्तानांपुनर्वचनंक्वचित्क
वित्पशुविशेषेतदर्थंतयाद्वैषाग्नेयाज्यानुवाक्याग्नेवास्तिनक्षायिपशुकेत
नानीतिवाक्यवयंतोहृदयशूलमुदस्यमानंक्षुगसीत्यनुमंत्रयेरन्॥सर्वेकर्तारः॥तस्योपरि॥नि
निक्ष्य॥वशाहः॥सुमित्र्या३इत्यवकृत्त्यग्रहणार्थः॥तस्योदस्यमानस्योपरिशाद्वपउपस्पृशंतिहो
पेराज्ञरत्वादिभिर्मंत्रैः॥अस्माकेकंअस्यहृदयशूलमनवेक्षमाणास्मैवासंस्पृशंतःपर
स्परंब्रूयुर्ब्रजेति॥ब्रूयुर्ब्रजंतः॥सर्वेतिस्त्रिस्त्रिः॥समिधोऽन्वीयुः॥एकैकइतिक्रमेणग्रहणार्थं ९॰
तेनसर्वेनसुगपन्नन्वीयुः॥अग्नेऽतीयो॥प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणादाधानेऽपिप्रथमग्र
हीतोप्रथममभ्यादध्यात्॥एवंद्वितीयतृतीया॥एत्येति॥ततः॥स्वाहेति॥ततइतिसर्वत्रानु
षंगेणपरिसमाप्तेपश्चादग्न्याधानारंभार्थंयथाग्रहीतमितियोयःपूर्वंग्रहीतात्तंपूर्वमभ्यादध्यात्तंस

हस्पतेयावाहुच्छ।५।अथ विश्वेषांदेवानांविश्वेअद्यामादिषण्यः।६।अथेंद्रस्येंद्रंनरोदेनः।७।अथ
मरुतांश्चीसंति।८।अथेंद्राग्न्योः।आहाहवेषु।९।अथसवितुः।आदेवोमितिद्वे।१०।अथवरु
णस्याभवसिंधूंकादशिनाअग्नेनयेत्यादयोलभ्याद्यामसुरोविश्ववेदाइत्येवमंताअग्न्यादिदेव
त्याएकादशषट्चाआम्नातास्तेरेकादशपशवोविहिताभवंति।तेषांसमाहारएकादशिन्युच्यते।तस्यांभवाएकादशिनाइत्युक्तं।अग्नीषोमाविमंसुमेहुवेमाअंत्याद्याद्शषट्चाआम्नातास्तेस्युराद्शपशवोविहिताभवंति।तत्रान्यलिंगत्वात्सूत्रेविधीयते।प्राजापत्यइत्युक्तं।पशवःस्युरित्येतद्योज्यानुवाक्यालिंगकस्मिन्देवतादेवत्याःपशवोस्मिन्सूत्रेविधीयंते।एकोनत्रिंशत्पशवः।निर्मितऐंद्राग्नइत्यस्मिंश्चैकोविधास्यतेतेनचसहत्रिंशत्पशवोस्मिन्नध्यायेविहिताः।तत्रैकादशिनीनांगणात्मकानामेकएवाम्नातोनैकैकःपशुस्तेषामेतदुक्तंभवति।एकादशिनीगणरूपेणाम्नाताअग्नीषोमादयश्चैकैकशआम्नाताग्निरूढाश्चाम्नाताः।अन्येचकेवनालिंगास्त्वेपरं

वआम्नातास्तेषुसर्वेषुपौर्णमास्यमेवतंत्रंसमाम्नातेयर्थात्कर्मनीयंतंत्रंसोम्याश्चनिर्मिताश्चा
सोम्यसोमगमूनाइत्यर्थः।निर्मिताःसुतंत्राइत्यर्थः।अस्मिन्खंडद्वयेपशवआम्नातास्तेषांकेचि
त्सोमगमूनाःकेचित्सुतंत्राइत्यर्थः।निर्मितऐंद्राग्नइत्यर्थः।ऐंद्राग्नोनिरूढोनामपशुःकर्तव्यः॥
अयमपिपशूनांप्रकृतिस्तेनांगभूतानामग्नीषोमीयप्रकृतिस्तंत्राणांनिरूढःप्रकृतिरिति।
तेषेवपशुविहितांगभूतेष्वेवमर्थेनिरूढप्रकृतिताम्नातेत्यर्थः।यस्मा॰सोवासोयंनिरूढःपशुप्रकृ
मातेषुकर्तव्यः।संवत्सरेसंवत्सरेवाअग्नीषोमावचनान्नित्योयंपशुरितिगम्यते।प्रजापतेः
पांतन्वोवस्यामः।एष्टिकेष्वेकोविकारःपशुकेषुतंत्रेधिरानीविकारउच्यतेयेषा॰स्थानेआ
गतेयत्स्वरस्थानमुच्चैर्वचनमनत्वेषादेरपिभवतिउच्चैरितिवक्ष्येआगतस्थानइतिवचनेन
मात्रपरिमाणोद्विपदएवयेषादिशब्दोवाच्यइतिज्ञापनार्थंआदनांशुएतानीतिवचन
मादादीनांसमानांग्रहणार्थंयथास्थानवचनंसर्वेषेवपरियहार्थंवशब्दोविकारसमुच्चयार्थः।

कस्यचिदुच्चैर्विधानात्कस्यचिदुपांशुविधानादन्यस्यानेनस्वरत्वंभवति।तेनयथानोपांशुयाग
दर्शादेरन्यदुच्चैर्भवतितंनोपांशुर्वेषादेरन्यदुपांशुर्भवतीतिसिद्धं॥८॥सौत्रामण्या॥सौत्रामण्या
णतिकर्मनामतस्यायंविधिर्वक्ष्यतइतिसंबंधः।आश्विनाःशस्याः।आश्विनसारस्वतैंद्राणांए
तेऐंद्रादयःपशवःपुरोडाशायथासंख्येनभवंति।बार्हस्पत्यस्यतुस्वदेवतएवान्यस्याविधानात्।
मार्जयतिायाज्यामार्ज्जनंवात्मानेमार्जनंतत्कृत्वायेःयजेरुत्तरेवाश्विनसारस्वतैंद्रान्तेषा
मेतानुवाक्यायाज्याऽऊहाःायाज्यारीतीविदेवनालिंगत्वानेःसहयजारःअग्नेवीहीतिच॥
नानासोमंसोमंअवेक्ष्येतियोवः।नानाहिनामितिकुंभीस्थांसुरामवेक्षेतनतोनाहूअधोसुरेवी
कृतायहणात्रस्थांसुरामवेक्षेतासोमएवइत्यनेनमंत्रेणाक्रयणंत्रिरात्रवसनंद्रवीकरण
पावनस्रवणोर्ध्वपात्रसंबंधात्तुरेवसोमशब्देनोक्ता।यदत्राजपाःभक्षयेदितिवक्ष्यतेभक्षज
पइतिवचनंपयोग्रहेघृतिअस्यमंत्रस्यघृतपणार्थंघृतभक्षोवाअत्रेतिवचनंसुरायग्रहेवघृतभ

क्षोभवतिापयोयइहघृतमक्षएवेतिवदर्शनार्थंअस्मिन्कर्मणिकेषांचित्पशुपुरोडाशानसंतिायहा
एवपशुपुरोडाशकार्यंभवंतीतिअस्मिन्कर्मणिकेषांचित्त्वेषांनसंतिानचापिमेवावरुणएवा
नुवाक्याब्रूयात्।यावद्वनमपोघनहतिनत्वरुतिषानमेवावनिष्ठेऽआदेशस्तूर्नेयएवं
षेवेसतिनत्वैषादेशस्यवरुतन्नायाज्यायामेवादेशवतिषेधःरुतःअसतिनत्वास्मिन्याज्यायां
मादेशःकर्त्तव्यःएकाकिन्यांतुसोत्रामण्यांघमाजारीनांषेषादयःकेचनतदर्थएवाम्नाताःानत
त्रापियावदेशमात्रंनतनतएवगृहीतव्यंइतरत्सर्वंवरुतिषानमेवेतिसिद्धं॥९॥विध्यायश्चित्तिः।
षायश्चित्तिरित्यधिकारोयमाध्यायपरिसमाप्तेःविधिशब्देनविहितमुच्यतेअपराधोन्यथाभा
वः।अभावोवाविहितस्याकरणेचअन्यथाकरणेचप्रायश्चित्तिःकर्त्तव्या।प्रायोविनाशःचित्तिः
संधानंविनष्टसंधानंप्रायश्चित्तिरित्युक्तंविध्यपराधेप्रायश्चित्तिरितिवचनात्।अपराधेन
तिनदर्थनयाविहितमस्तिचेन्नदेवकर्त्तव्यंतन्नास्तिचेद्याहतिहोमःकर्त्तव्यःतस्मादेषैवयज्ञेषाय

कर्तव्येतिवचनान्नाविध्यपराधइतिवचनाद्विधिसंपादनेपायश्चित्तिर्नास्तिायथापदिवास्याग्नि
होत्रउपसन्नइत्योरावंतरागमनेनिषेधावसरेयजमानस्यानरागमनंविहितंतस्मिन्नाग
नइत्यर्थःकालश्चप्रायश्चित्तानांनैमित्तिकत्वान्निमित्तानंतरंकर्तव्यानीत्युत्सर्गःशिष्टानिधिः ९३
शिष्टंविहितमित्यर्थःतस्याभावेप्रतिनिधिरूपादानंन्यायःअभावइत्येतावतैवसिद्धेशिष्टग्र
हणंयत्कार्योर्थिनयायश्चिंतनस्यस्वरूपसत्तायामपितत्कार्योशक्तौप्रतिनिधिरूपादानंन्याय एवे
त्येवमर्थंविरोधेअर्थइत्यविरोधेअर्थोबलीयानित्यायमविन्यायोर्थादन्यत्यादितोभवति
इदंचापरंकार्यसामर्थ्येसतिनगुणसंपादनार्थंउपादानंन्यइतिन्यायेनैकाक्ष्यतेअत्रापि ९३
न्यायांतरंन्युत्पादितंभवतिद्रव्यगुणविरोधेद्रव्यंबलीयइतिप्रतिनिधीयतइतिप्रतिनिधिः
एतदुक्तंभवतियत्कार्यार्थंनयायनविहितंनस्यतत्कार्योशक्तौप्रतिनिधिरूपंतत्कार्यकरणायो
पादानंयमितिअनेनप्रकारेणसदृशःप्रतिनिधिरुक्तोभवतिन्यायादेवायमर्थोलभ्यतेशिष्टाभावे

प्रतिनिधिरितिवचनस्येदंप्रयोजनंप्रतिनिधिप्रयोगेपिविहितस्वरूपापचारादिष्यपराधशंकानि
त्यर्थंअतस्तत्रप्रायश्चित्तिर्नकर्तव्याविधिशक्तिरेवतत्रैवंरूपाविपरिणमतेनातत्रविध्यप
राधोस्तिइत्येवमर्थंसूत्रषष्ठ्यनाअन्वाहार्यंयुःअन्वाहिताःअग्नयोयस्यसोयमन्वाहिताग्निः
इष्टिमध्यइत्यर्थःतस्यत्रयाग्नेयाग्नीन्पृथक्कुर्वंतियुःप्रत्यक्षंचपृथग्ग्रहणंअसंस
र्गार्थंउपपत्तिवचनमनात्माधीनगमनसूचनार्थंचोरव्याघ्रादिभयात्स्तोकमपित्रवरूक्ष्मश
कृमितियदिगमनमापद्यतेतदेष्टिमध्येयेनप्रकारेणाग्नीन्गृहीत्वागंतव्यंअन्यथाकु
र्ममध्येनगंतव्यमित्येवमर्थमुपपत्तिवचनंनुभ्यंतायेत्याएतामाहुतिंहुत्वासमारोप्यगं
तव्यमित्यर्थःप्रत्यक्षनयनेआहुतिहोमोनास्तिसमारोपणस्वरूपमाहअर्थानपेत्यइवे
एवहेअरण्योर्गार्हपत्येप्रतिनपेत्यानाग्नेयंनरेयदिदक्षिणाग्निर्भिन्नयोस्तिस्तदानस्मारण्यंनरे
तेनैवमंत्रेणसमारोपणंभवतिपाणीवायातेमानइतिद्वौपाणीगार्हपत्येसकृदेवप्रतिनपेत्यद्

योरपिसमारोपणंयजमानःकुर्यात्पूर्वमंत्रस्यत्यगाशीर्ष्णउत्तरस्यात्मानमितिलिंगात्क
र्त्तरविध्यभावाच्च एवंहुत्वासमारोप्यगमनवाग्नीगच्छेदितिशेषः।अतोनन्वाहिताग्नेःयत्स
क्षनयनंनास्तिप्रयाणकालेविहारदेशेपियत्रकापिसंचारयितव्येअनुच्छसतासंचारयितव्यं॥
अविहतस्यगार्हपत्यस्येवनियमोविहितानामपिसर्वेषांयुगपन्नयनेपिहिभवतिनैकैकस्य
नयनेअन्यथा नयनेकश्चिदप्यनुच्छासनियमोनास्तिनैववक्तारेणाग्नीत्सर्वदानयेत्।
अन्यथानयनेग्नीनांलौकिकत्वाशंकास्यात्।यदि॰थयेत्।अत्यवः॰योरितिअरण्योर्वास
मारोपणमुक्तंतत्रावरोहणकालेयजमानःप्रत्यवरोहन्नावेदित्येतंमंत्रमुक्त्वामंत्रांतेनयोर
रण्योरग्निंमंथयेत्स्वयंवामंथेत्।एवमरणीसमारोपणेयदिहस्तयोःसमारोपणंस्यान्नदेतेन
मंत्रेणारणीसंस्पृश्यमंथयेद्यजमानोमंथनकालेयावदग्निजन्मतावदरणीसंस्पृशन्नास्तेम
थ्यमानेत्योषधुत्पादेसमर्थःप्रयत्नोनिष्फलस्यान्नदुनरारंभावसरेमंत्रआवर्तयितव्यः।एवंव्यर्थं

पुनःपुनरावर्तयेत्।अथावरोहणार्थमरणीमंथयेदित्ये
कोर्थः।यदिपाण्योःसमारोपणंनदेवमवरोपयेत्।पाणिभ्यामरणीअनेनमंत्रेणसंस्पृश्य
मंथयेदित्यर्थः।आहव॰वेत्।आहवनीयस्यैकदेशःसमस्तोवायद्यायतनादुत्स्पार्यकृश
म्यापरास्तावेदेर्बहिर्गच्छेन्नतंद्रंतएकंपरऊतएकमित्यायतनेसंवेत्।ततःसमस्ता
मिर्व्याहृतिभिर्होतःकर्तव्यः।अग्नीनांसर्ववेदसंबंधित्वात्सर्वत्रविनियोगेद्विर्वचं।आय
तनात्परागतस्याग्नेःपुनःप्रक्षेपादिसंद्वियंसंधानंतत्रैवव्याहृतिभिर्होमादिअतोद्वियं।अ
तोयत्रयागोहोमोनास्तयोरानंदक्षिणारूपंनास्तिनत्रतेरेनांद्वियंसंधानंनःसिध्यति।य
त्रत्वेषामन्यतमन्नास्तिनत्रव्याहृतिहोमेनांद्वियंसंधानंकर्तव्यं।आहव येनीग्रहणाद
न्यंतरेणैतत्स्थायश्चिनंतत्रतल्पोवक्षिप्यव्याहृतिहोमःकर्तव्यः।तस्यचविध्यपराधत्वात्।दीय
मानवचनंयावत्स्थायश्चिनकालंजीवनएवैतत्स्थायश्चिनंभवेत्।न विद्युक्तिंगमावसेत्येवमर्थाय

दि. नेष्टिः। उक्तेशस्यापरासदेशमनतिक्रांतस्यातिक्रांतविषयमिदमुच्यते। यदित्तीयाछस्यापरा
सदेशमित्यर्थः। यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वास्तत्कालेऽकृत्वातीयाद्। अन्यस्याग्निषोमीयागंवाकु
र्यात्। अस्याग्निषोमीयस्यानंत्र्यो वाग्निर्यत्रेयात्। यद्यग्निहोत्रदर्व्येकुशेषूपसा
दितो दर्शपूर्णमासादिषु वाहविषि निरूढे चक्रीवत्। रथशकटादिभ्यापुरुषैर्वा मनुष्यजातीः
सर्वाग्नीनामध्येनातिक्रामेत्। यदिवायजमानोध्वनिष्ठमीयेतयस्मिन्ग्रामेऽग्नयआसतेतस्मा
त्ग्रामान्नरण्यियेतेत्यर्थः। एतेषुनिमित्तेष्वितिकुर्यात्। अग्निःपथिकृत्। तस्यामियंदेवताअग्नेः
पथिकृदुणः। वेत्थाक्षिणाशकटवहनसमर्थोबलीवर्दोनड्वान्दक्षिणाव्यवायेऽन्येत्। अग्नि
चक्रीवद्ब्राह्मणैर्व्यवायेऋषिरुक्तस्तत्राग्निवर्जितैरन्यैर्व्यवायेगवामतिक्रमणेभस्मराज्युदक
राजिभ्यांसंतानमनुगमयित्वाचत्वणयनमुपस्थानंविशेषः। नोश्वव्यवायेत्वग्रमयपरोविशेषः।
भस्मनाशुनःपदंवितपेदिति। एतेपदार्थनिमित्तानंतरमेवकर्तव्याः। ततोवर्तमानेकर्मसमाप्तेर्वि

ROYAL ASIATIC SOCIETY

कर्तव्याः। दर्विहोमेमध्येएषविधिः। इष्टिमध्येतुनरेवनंत्रमुपजीव्यतत्रैवपथिकृतीकार्याः। प्रागिष्टेरिति
वचनंश्वेकियाअपिरुद्रेःप्रागेवैतेपदार्थाःकार्यारुद्रेत्येवमर्थं। भस्मनरातिःशुनोपानिपरातिभ
स्मनाप्रतिवेतरुद्रयेदित्यर्थः। प्रतिपदंमंत्रावृत्तिः। गार्हपत्याहवनीययोरंतरंभस्म
राज्योरकृराज्याचसंतनुयान्नंतन्नवजसोभावन्विहीतिप्रतिराज्निमंत्रावृत्तिः। अनुगसीतिच।
राज्निभ्यांसंतानंकृत्वाहवनीयमनुगमयेन्नतः पणीयोपतिष्ठेतेयदग्नेपूर्वंत्वमग्नेसपथाअसी
तिवह्याभ्याचशब्दःपूर्वैर्दैवतिकाराभावात्तत्वमग्नेसपथाअसीत्यस्यचपूर्वमंत्रशेषाशंकानिह
त्यर्थः। रुद्रेरपिसएवविहारः। शायच्चिन्नउत्पन्नेपूर्वपरावृत्ताअग्नयोनापवर्ज्यंतइतिअस्यार्थस्य
साधनार्थमुत्तरंवक्ष्यति। अनुगमयित्वाचाहवनीयंपुनःपणयेदिति। अध्वानायात्। पथि
कृतंकृत्वातस्मिन्नेवविहारेनूछोधर्मकमग्निहोत्रनामकर्मांतरमनेनविधीयतेनत्सर्वमग्निहो
त्रवत्कर्तव्यं। सर्वंहुतंतुविशेषंनेनात्रभक्षोनास्तिकालश्चसायंप्रातरेवासांगंयथानेनूछोयथानै

वजापतिर्ध्यानं कर्तव्यं।अभिवान्यवत्सा वाअन्यवत्सेन दोहनीयाअभिवान्योवत्सोयस्याःसाअभि
वान्यवत्साअभिवान्योभजनीय इत्यर्थः।आसमवायादिति।आशरीरस्याग्निसंबंधात्इत्यर्थः।
यद्या॰रेयुः।यद्याहिताग्नेरपरपक्षेमरणशंकास्यान्नरातस्यपक्षस्यावशिष्टाआहुतीःपक्ष
होमन्यायेनहुत्वाग्नावास्यांचरुत्वाकर्मभिरेवमेनंपूर्वपक्षंनयेयुः।आहिताग्नियहणमन्या
ग्न्याहिताग्नेरपरपक्षाश्रितायानित्याहुतयस्याःसर्वाहोतव्याइत्येवमर्थंएषपूर्वाधिरु
तानांकालापकर्षंविधायतेतेनजीवतएवमरणशंकायामेतदितिगम्यते।मृतस्यानधि
कारात्।अतएवपूर्वसूत्रे।अग्निहोत्रनामकंकर्मेतरमित्युक्तं।हविरिज्याआवाहनादूर्ध्वं
वधानयागादर्वाग्यद्धविर्व्यापद्येतनस्यप्रधानयागादिसर्वमाज्येनसमापयेत्।अव्यापन्ना
निचयथापूर्वंसमापयेत्।एवंसमाप्याततोव्यापन्नहविर्मात्रस्यैवाज्यतावधानादिपुनर्यागःक
र्तव्यः।एवंहयोर्बहूनांव्यापन्नोकर्तव्यंहविषामितिबहुवचनमविवक्षितंब्राह्मणेचसर्वशोयश्च

यश्चिनस्यसर्वंहविष्प्रापणार्थोनैकस्मिन्हुतोवीप्तिनिषेधार्थः।इष्टियहणंप्रधानयागेकृतेदोषका
र्यंचाकृतेहविषिव्यापन्नेऽाज्येनसमापनेकुर्यादित्येवमर्थंपुनर्यागोनभवति।व्याप॰भक्षेः।
अन्येवाबीभत्सेरितिवचनात्केशादिभिरपिबीभत्सेरेवेतिगम्यते।तेनाच्युतकेशनखसंसर्गो
नदोषायभवति।तथाकीटपतंगैर्मेध्यवासिभिःसंसर्गः।अन्येवाबीभत्सेरित्यनेनवमनादीन्नु
च्यंते।एतैःसंसर्गेहवींषिव्यापन्नानिभवंतीत्यर्थः।बीभत्सेरित्येतावतैवात्रार्थेसिद्धेकेश
दीनांस्थग्रहणंकेशादिसंसर्गस्यत्रुक्रुःस्रुग्घृतादीनांयःसहविषिनभवतीत्येवमर्थंमित्राणि
चामित्राणिचेसिक्तानिचहवींषिदुष्टानिभवंतिकठिनेषुभेदनंदुर्वेषुक्षरणमितिअधो॰रेयुः।
दुष्टानिहवींष्यसुक्षिपेदित्यर्थः।एषैतेषांवृतिपत्तिः।पत्नाजुहुयात्।सान्नाय्यंदुष्टंमध्येनपत्रा
शपर्णेनपत्नाप्तइत्यनयासाहाकारांतयावल्मीकद्वारेप्रसिंचेत्।अमुनादृष्टोऽमितिविकल्पः।म
ध्यमग्रहणंद्विपर्णस्यमाभूदित्येवमर्थं।विष्वांचेयुः।द्विविधंविषंदनसिक्रमसिक्रंचासिक्रंदुर्भूतस्य

न्यदुद्रुवद्दिष्पदमानं कुंभीमतीत्याग्निष्ठथिवीवाग्नुयात्तत्सिक्तमवतिदुद्रुवत्तदेवायत्कुंभ्यांव
हिर्गमनमात्रेणविष्पंदनेनदसिक्तमदुद्रुवायद्दिष्पंदनेनदुद्रुवत्तदेवंवतिपादयेत्तामहीघोरित्य
नयर्चातःपरिधिदेशेनिषिंचेत्तादेशग्रहणंपरिध्यभावेपितस्मिन्देशेनियमार्थंअन्यारयः।
अदुद्रुवानद्दोहेएतद्भवतितत्रानद्दोह्योसिच्यद्दयोःपात्रयोःकृत्वातयोरन्यतरत्पदधिभागया
नेच्यताभ्यांदधिपयोभ्यांपचरेदितिस्थितिः।अतएवादुद्रुवानद्दोहेहेत्युक्तंपुरोऽनुवाक्यायांपय्यसिदुद्रु
एतदेवभवतिश्रोक्तस्यासंभवात्तेनन्यवस्थितविभाषेयंउभयदनंसामान्याद्दयेदुद्रुवंपंचशरावंप रा
रिमितान्त्रीहीन्निर्वपेत्तादंद्राग्निदेवत्योदनसिध्यर्थंतयोःचर्य्यातयोरिंद्राय्योर्हविरुत्पत्तौसहो ९७
दिष्टयोरविपचारकालेनतस्मादेवहविषस्तयोःस्थालेवयागःकर्तव्यइत्यर्थः।तत्राग्नेरेवतावत्प
थमंयजेदितिश्रुतेरग्निमिद्धंइंद्रायजेत्।इंद्रमेवेत्येकेएकेऐंद्रमेवपंचशरावमुत्पाद्यपचारेंद्रा
य्योःस्थकृथकृपचारमाहुः।तत्रापग्निरेवप्रथमंयष्टव्यःअस्यपक्षस्येयंश्रुतिर्मूलंयस्योभयंहवि

रग्निमार्छतिऐंद्रंपंचशरावमोदनंनिर्वपेत्।अग्निदेवतानांस्थालीपाकंप्रथमंयजेदितिअस्यांश्रुतावाग्नियाग
स्यानुवादत्वेनापिसंभवादैंद्रमेवनिरूप्यंद्रायेवप्रथम्यमितिकेचित्सूत्रार्थंवर्णयंतिावत्सा॰वा
र्यंसान्नाय्यार्थमपाकृतानांवत्सानांपानेवायुदेवत्यायवागूंनिरूपतयायष्टव्यमित्यर्थः।सर्वपा
नेऽएतत्सायंहोत्रंपीतशिष्टेहविषःपर्याप्तंचेत्व्याहुतिहोमएवनयवागूःयवाग्वायागंकृत्वापुन
र्यागःकर्तव्यः।अग्नि॰स्थालीतिअधिश्रयतमग्निहोत्रदुग्धंस्थालीमूलेनयदिस्रवतितदानेनाभिमंत्र
येतांगर्भमितिा२॰।यस्या॰इतिाउपानस्तृणादुह्यमानेत्युभयविशेषणंवत्ससंसर्गाद्दोहनपरि
समाप्तेरेनस्यापणार्थंअस्येतिब्राह्मणानुवादः।अथैवेतिाअथेतिसंबंधार्थोभिमंत्रयतेस
एवोत्पवनमपिकुर्यान्नायनमानएवोभयंकुर्यात्होमकर्त्रीचेत्येवमर्थंअथ॰रंगाऊधस्यनव
देशःअग्निहोत्र्यूधसिसुस्रुवेचसमीपेउदपात्रमुदूह्यतत्स्थांडुग्ध्यात्तयोब्राह्मणंपाययेत्।
यस्यान्नंपाचन्नीवंनभोक्ष्यमाणोभवेन्यएतत्पयःपिबतिनस्यान्नंपाचन्नीवंनाश्नीयादित्यर्थः।संवत्स

रंवानाश्रीयात्।अत्रकालानानात्वाद्यावज्जीवमकरणानाचार्यःसंवत्सरंवृतंनाम्नेतीतिसामान्यानुवादा
त्संवत्सरवचनंअथशब्दःपूर्ववत्।वाक्य·यादितिएतदपुनरवसर्गादिदोहनपर्यंतमेवावा
क्यमानायेशब्दायंत्येवयवसोभक्ष्यंशोणि·हुयात्।संस्कारेतियोव नक्तिरवशेषम
वतिनावद्दोहयित्वान्येनदुग्धेणजुहुयात्।अन्यवचनात्पूर्ववतोअथ वापुनर्दुग्ध्वापयसेव वा
जुहुयात्।तत्रैवंबालणंअथैनंबालणायदद्यादितिनदानंस्त्रीक्तेनपयःपानेनविकल्पितो
दानपक्षेन्यमेवदुग्ध्वाजुहुयात्।भिन्न·तावितिस्थालीभेदनविक्षिप्तंदुग्धंभिन्नमित्युच्यतेविक्षे
पानदुग्धंभवतिसिक्तमितिस्कन्नमुच्यते।स्कंदनेचयोत्कृन्तनावन्मात्रेदुग्धंभवतिनपात्रगतं। व५८
भिन्नसिक्तानिचेतिवचनात्।तद्भिन्नसिक्तंसंदुहमित्यनेनाभिमंत्रयते।ततःअपोभ्यवहरेयुः
अपोभ्यवहरेयुरित्यस्यवचनस्यप्रकरणविशेषाभावाद्यापन्नहविर्मात्रमेवास्यविषयइतिभे
दनेदमेवास्मिन्प्रकरणेसर्वावस्थेपयसिअन्येषुदुग्धेषुचस्कंदनेषुनःपयसिभक्ष्यमाणत्वाद्दद.

मभिमंत्रणंदुग्धांतरेखेवेतिस्थितोयस्यापीतिशेषनावस्थांपयसिस्कन्नेयदद्येत्यनेनस्कन्नमभि
मृशन्नेवस्कन्नमभिमंत्रयेतासमुद्रंवइत्यनेनास्यानुकल्पकार्यत्वादनएवसमुद्रंवइत्यत्रापि
व मर्शनमेकर्तव्यंस्कन्नमभिमंत्रयेतनशेषनावस्थांस्कंदनमेतद्भवतीतिए तावदत्रविवक्षितं।
इतरेब्राह्मणानुवादःपयोलिंगत्वात्पयस्येवेदंभवतिनत्र·हुयात्।अथशब्दस्यविधानंशेषक्रा
र्यस्यापपर्योग्नावपितेनैवहोमःकर्तव्यःशेषकार्यस्यभक्षादेर्लोपएवस्यात्अपयोजकत्वाद्दध्य
स्तिनिअन्येनायाजुहुयादितिशेषःहोमापपर्योग्नाविदंभवतिएतत्।रणात्।मर्यादायामाकारः।
उत्तरत्रतत्रेतिवचनाद्धोहनवचनंपूर्वत्रस्कन्नतिभिन्नविशेषस्याविवक्षितार्थत्वसूचना
र्थंआदित्यहणमधिश्रितेषुपयसिस्कन्नएनदेवग्रायश्चित्तंनब्राह्मणोक्तमधिश्रितंस्कंदति
नाविष्यंदनेतिइदंतुदुग्धांतरेषुभवतिविष्यंदनेतुपयस्यपीदमेवभवतिविष्यंदनेअधिश्रि
तेअन्यस्यानाम्नातत्वेतत्परिशिष्टमित्यादिदुग्धांतरेषपिसाधारणंअन्यत्राम्नानात्।उन्नीयाहवनी

यंप्रतिहरणंप्राचीनहरणमित्युच्यतेप्रजा॰शीर्नाद्दमपिपयस्येवपूर्वेणसंबंधित्वात्रेतिप्राची
नहरणाइत्यर्थः।शेषे॰हुयात्।अंतरेणापिवचनंसर्वस्यप्रधानमात्रस्यैवयापर्याग्नेशेषेणेवहो
मोयुक्तः।उक्त्वाद्रव्यस्यवचनमिदानींकिमर्थंअयमभिप्रायः।अस्तिचेछेषःसचहोमद्रव्यस्या
पर्याप्तथापिशेषेणैवमात्राहीनेनापिजुहुयादितिवचनंपुनःशेषेस्कन्नस्यशेषेपुनरुन्नी
यजुहुयात्पुनरुन्नयनेअयंविशेषः।प्राचीनहरणेयावतिगतेस्कन्नंभवतितावत्येवाध्न्युप
विश्यस्रोलामन्येनप्राचीनीत्वानत्रैवोपविश्योन्नयेत्।नस्वयंस्कन्दत्यग्छेत्।आज्यमशेषे।
स्रोत्यामपियदानास्तिनदाज्यंगृहीत्वानस्रुवथासंभवंसंस्कारंकृत्वाउन्नीयतेनजुहुयात्।एतदा ६६
होमात्।द्रव्यंरपिहोमयोःप्रधानत्वात्।होमद्रव्यपर्य्यंतमेनदेवप्रायश्चित्तंभवति।वारुण्याजपि
त्वावारुण्याजुहुयात्।विशेषाभावाद्येकेचनवारुण्योभवन्तःपूर्वहोमेप्राकृतस्यमंत्रस्यापवादोवारु
णीअनुक्रान्तायजमानस्येदंनहोमकर्तुःवारुणाजपोवारुणीहोमोनशनमितिएतत्रयंशेषेणजु

हुयादित्यत्रमात्रापदारहोमेपुनरुन्नीयहोमेआज्यहोमेचभवतिपुनरुपगारिः।एतेषुत्रिषुपक्षेषु
गापगारिःपुनर्होमंचेच्छतिआचार्यप्रदर्शनार्थंपुनर्होमंपूर्वंसमाप्यपुनर्विहरणादिस
र्वक्रियतेनिमित्तेषुयोगाद्विधानात्।अग्निहुत्रेत्।अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यंपदिश्यायेत्।
नदानद्रव्यंसमीक्षामुमितिअमिमंत्रयेत्।अमुमित्यस्यस्थानेयजमानदेवत्रमनिर्देशनं।अ
धिश्रितविशेषणंतत्रैवास्यसंभवाच्छास्त्रोनरदर्शनाच्चविष्यान्नयेत्।उद्वासितेविष्यंदितएत
द्भवति।अधिश्रिते

तुवाद्यूणोक्रमेवासान्नोभस्तोवजापतद्रत्यनयामध्यमेनपलाशपर्णेनव
ल्मीकेहूयतद्रत्यर्थः।अभि॰धानं।अधिकेयंसमिद्वद्रत्यर्थस्यापिवर्षणसंभवात्।अतः
पूर्वाहुत्योःप्रागप्यस्मिन्निमित्तेसतिनिमित्तोनरंसमिदंतरमाधेयमेवायत्र॰दनं।समिदाधा
नमितिशेषः॥१९॥पशो॰कामः।पशोषोनामरात्रेःपूर्वश्चतुर्थोभागःपशोषस्यानःपशोषोत्रविवक्षितः॥

प्रदोषांतोऽंतोयस्यअसौप्रदोषांतः।प्रदोषांतोनरत्यर्थः।ससायंहोमस्यकालः।केषांचित्पंचमीषष्ठ्योर्नाडिकेप्रदोषशब्देनोच्येतेतदंतःसायंहोमकालइतिकेचित्।संग॰प्रातः।यस्मिन्कालेगवोवत्सैःसहासतेससंगवःकालः।तावत्यर्यंतंप्रातर्होमकालः।केचिदङ्गुल्यादीयोभागइत्याहुस्तदंतःसंगवांतःदशनाडिकाइत्यर्थः।अस्मिन्नुदितेचविहितोहोमएतावतिकालेक्रियमाणोऽतीतकालोनभवतीतिपुनःकालविधिः।तम॰हुयात्।कस्मिन्कालेकेनमंत्रेणेत्यतआहयदि॰हितिअग्नि॰हुयात्।उपसादनवत्नंक्रमार्थंउपसाद्यंपंचरात्रंचकृत्वासमिदाधानादिसर्ववद्रात्रंयाजमानंवरंशब्देनोक्त्वेतेवरंदत्वाजुहुयादितिसर्वकालतामंत्रविधेर्नाव्यवधानंकर्त्तुंक्वचिदृष्टिरूणाकर्तव्येत्यर्थः।समानेग्निहोत्रहोमेतेषांवाग्निहोत्रियस्यविहितःकार्योऽन्यत्रात्रानुगमनविधानात्।हुत्वा॰दानंशांतःकालातिपत्तौविशेषोवक्ष्यतेतोहोमोनरकालंदृष्ट्वेतेवरदानेकर्तव्यंअत्र॰मितिसमानेग्निहोत्रहोमेआहवनीयस्यानुगमनं

कृत्वाऽनस्तमेगोदूरेदिहेवक्षेम्यइतिमंत्रेणसायंहासीस्संमासुष्यायणमितिपाठःकर्तव्यः।अमुमित्यस्यस्थानेयजमाननामद्वितीययानिर्दिशेत्।आसुष्यायणशब्दस्यस्थानेगोत्रनामसायंहासीर्दूवदनंमाभारद्वाजमितिपित्रादीनांवतिभारद्वाजायनमितिवदेत्।दक्षिणाग्निश्चाग्निहोत्रिकएव।आहवनीयसेवानुगमनविधानादृद्मनुगमनंकस्याहवनीयस्येतिनविद्मः।आग्निहोत्रिकस्येतिचेत्।नासमानेग्निहोत्रेतस्यलौकिकत्वादनाहवनीयत्वात्।होमेकृतेअसमानेचयोगेअनुगमनमितिनथासतिपुनःघणयनमर्थस्यात्।अयमभिप्रायः।दृश्यर्थविहितस्येतिनदापुनःघणयेत्।ननदृश्यिरितिसमन्वयोनोपपद्यते।अथायमभिप्रायः।समानेग्निहोत्रेलौकिकस्यसतोनुगमनंमेवकर्तव्यंनापतनाद्बहिस्त्यागइतिनदाहवनीयमितिशब्दोनोपपद्यते।अतएवंवदनःसूत्रकारस्यायमभिप्रायइतिवर्णनीयंयस्यविकर्मणोर्थायविहितेषग्निषुयत्किंचिदग्निसाध्यंमित्रिकमुत्पद्यतेतस्यैमित्रिकसहितस्यतएवाग्नयोभवे

युःनुपनःपुनर्विहर्न्याद्दतनदहिर्मित्रःसूर्यः।एतेदेवतेअभिनितिसंस्थितासमाप्तायामिष्टौपत्नीयजमानोयजमानवाचोभूत्वाजानेवाग्नीन्वलयंतावनश्चंतावहःशेषउपासीयातांउपासीनपत्न्यासहैवंकुर्वन्नग्नीनांसमीपेआसीतेत्यर्थः।द्वयोः॰हुयातांवासोरात्रेःपूर्वश्चतुर्थोभागः।द्वयोर्गोदुग्धेनपयसासायमग्निहोत्रंस्वकालेजुहुयात्इत्यर्थः।अग्नि॰नयेनु।अयमत्रविशेषः।एकस्यागोर्दुग्धंपयोविश्चित्यनस्मिन्नेवपयसिहितीयंगोर्दुग्धमवनयेत्।तेनपयसाहोमस्ततोन्योरुपवर्ग्यः॥प्रातरग्निहोत्रंनःश्वोभूतेदर्शोहविरहःकार्यःइयमपिप्रातःकालानिपत्तिनिमित्तेवप्रातरितिकालविधानात्पूर्वयोगभेदस्तुतोविहरणभेदोपराभ्यांरपिभवति।अग्नि॰वत्न भूतान्नत्रहुणोग्निर्देवतात्वमावेदयतिएतत्वायश्चित्तंस्वकालएवपत्नीतेष्वग्निषु भवतिनापत्नीतेषुअपत्नीतेषुउक्तकालातिपत्तावत्यंतापदिअनुष्ठानायश्चित्तंकृत्वाहोमं कुर्यात्।अनापदिमनस्तिहोमेनानुद्धृतायश्चित्तेनचसहितोहोमःकार्यःविहतेषेवहुतेषुहोमोत

रकालउपस्थितमेवहोमंकालातिपत्तिप्रायश्चित्तसहितंकृत्वावर्तमानकालीनमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितंकुर्यात्।अविहतेषुकालोत्तरप्राप्तोमनस्तिहोमंकृत्वातिपन्नस्यतिहोमंचकृत्वाअनुद्धृतप्रायश्चित्तादिपूर्ववत्एवमनेककालातिपत्तावपिद्रष्टव्यं।विहतेष्वविहतेषुवानेककालातिपन्नोमनस्तिहोमंप्रतिहोमंवाचरंस्कुर्यात्।विहतेषुनेष्वाग्निषुअविहतेषुतुअग्नीन्विहत्यमनस्त्यादिकृत्वाप्राप्तकालस्यविहरणादिक्रियेत।एवमत्रविचार्यंयदुक्तंतत्कर्त्तव्यंविचारस्यास्यदर्शनंलिखितमितिमंतव्यं।एवं॰पानेआर्त्याश्चपानेदुःखेनाश्चपानेनघृतादिनेत्यर्थः।एतद्दर्शपूर्णमासयोस्तत्रनिषुभवतिब्राह्मणउपवसथेश्चकुर्वंतेतिदर्शनात्।यद्यामाणेअग्निहोत्रार्थंविधिनाहवनीयंयद्यभ्यस्तमियात्ततोदाग्नेयानेनुशक्नोषुब्राह्मणेषुयोनहुवेत्तिनमाशयतेनोद्धरणादिविधानंनमाहवनीयस्यकारयेत्।अग्नेःपरिणीयमानस्यायतोहिरण्यंदर्भैरेवनयेत्।ब्राह्मणग्रहणंबहुविद्यत्वेपिजात्यंतरनिरासार्थं।अभ्यु॰

रेयुः।अनुहुतमभ्युद्दिनेसनिवहुविदग्निंपणयेत्।तस्याग्नयश्चतुर्गृहीतमाज्येनेत्यौरजतंच।
यदिहिरण्यंवदत्तंरजतस्याग्नयोहरणंप्रायेणतदादर्भैर्हरणमविज्ञायात्।आज्यस्याय
ोहरणंचनप्रायुयात्। अतोदर्भनिहत्यर्थमाज्यस्यप्रापणा
र्थंप्रायणनिवचनं।एवंचेद्धिरण्यवचनेश्वेवैकस्यबहुविद्वाल्लणाभ्युद्धरणस्यप्रापणार्थाअर्थे
हेति।हिरण्यरजतयोरग्नयोहरणमेककार्यंआज्यस्यकार्यांतरमुच्यते।निहितेग्नावाहवनीय
स्यपुरस्तात्पत्न्युखउपविश्योषाःकेतुनेतिनराज्यंजुहुयात्।कालशेषः।उभयोःकालयोर
नुहुतप्रायश्चित्तशेषःकालात्ययप्रायश्चित्ताभ्यामेवैकः।स्वेनस्वेनकालात्ययप्रायश्चित्तेना
ग्निहोत्रमुपसादयेत्सादितेरुणीद्यौर्नसायंकालेभवतिप्रातःकालेपितदायेवप्रातःप्रभवतीद्यौर्न
भवतिनान्तिःगम्यःप्रातःकालेयंविशेषःअनुगमयितव्याहवनीयमित्येतन्नभवतितेनाग्नि
होत्रार्थेषेगग्निषुसायंहोमांतेभवतिआहुतरोविद्यमानआहवनीयेगार्हपत्योयद्यनुगछेत्तदा

सेभ्योऽवक्षामेभ्यएनंगार्हपत्यंमंथेयुःतत्तरमनुगमयेत्।आहवनीयमित्यर्थः।गार्हपत्यश
ब्देवगार्हपत्यवत्यर्थेसिद्धेतत्पत्यर्थमेनमितिवचनंसर्वावस्थस्यगार्हपत्यस्यानुगमने
मंथनमेवोत्पत्तिः।एवंरूपावसेतिज्ञापनार्थंअनुशब्दस्यायमर्थोद्योतनेगार्हपत्यमनुगतंमं
थनेनैवोत्पादयेत्।म्रियमाणआहवनीयेयंविशेषः।तंवानुगमयेदितिअवक्षामाणिमंथन
समर्थकाष्ठानिअक्षामाणिमंथनसमर्थकाष्ठाभावेभस्मनारणीसंस्पृश्यालेपयित्वाततो
मंथयेत्।इतोजातइतिमंत्रेणमंथयेदितिलिङ्गयोगात्ऋत्विक्कर्मणियःकर्त्तासएवमंत्रंब्रू
यात्।येकेचनसमर्थामंथयेयुरित्येवमवगम्यते।अरणीमंथनएवायंमंत्रोनावक्षामंथने।
यद्युभयोरग्नयेतस्मादरणीभ्यांवैवमंत्रंब्रूयात्।अनुगमयेदितरग्नितिवचनंतथाचनऋत्वि
नदूर्वाग्निमंथनेमंथनमंत्रोनास्तीतिसिद्धं।अवरोहणमंत्रस्तूभयोरग्निभवति।अरणीगता
वरोहणस्यापितस्मिन्नेवसूत्रेविधानुमिष्टत्वात्।मथि।इतिमथितेतिवचनमितोजातइत्यस्यप

सू·५·१·३ यनमंत्रशंक्रानिवृत्त्यर्थंअतःक्षिणंअग्नेवविषयेअयंद्वितीयःकल्पः।म्रियमाणआहवनीयेगार्ह
१·३ त्यानुगमनेसतिअतएवाहवनीयाद्गार्हपत्यंप्रणयेदित्येके।तथासतिदक्षिणाग्निरप्यनुह
र्तव्यःसहध्वरेत्।इदमपिकल्पांतरमाहवनीयमुद्धरेदित्येनावनेवसिद्धेवाक्यंवाचमितिवच
नमाहवनीयात्त्वेवंगार्हपत्यंप्रणीयापिविहारसिद्धिरितीदमपिकल्पांतरमितिज्ञापनार्थं।
एतेचत्वारःकल्पाःब्राह्मणेसमुद्दिष्टास्तत्रनिंदाविध्यंतरस्कृत्यर्थाअतःसर्वेषांकचित्कचिच्छाखां
तरेविधानमस्तीतितान्सर्वान्कर्तव्यतयासूचितवानाचार्यः।सहभस्मानमित्यस्मिन्पक्षेदक्षिणे
नविहारंनीत्वागार्हपत्यायतनेविधानांतरतश्चिंअग्निःप्रवक्ष्यन्।एकात्रदेवतासवाग्निस्त्रि १·३
भिर्गुणैर्युक्तः।आयान्वरितिप्रणीन्दिशिःअग्निहोत्रार्थंप्रणीतआहवनीयेनुगतेपायश्चित्तत्वेने
यमिष्टिःकर्तव्याप्रकृत्यर्थाहुतिपक्षेपदेवेदिष्टायश्चित्तिर्भवतिउत्पत्तिसंब्राह्मणोक्तोभवति।
तस्माद्यस्याग्निमन्वहंतमादित्योभ्युदियादित्यादिहिरण्यंप्रस्तुत्यसायमुद्धरेदंतमंतर्हायधानरुद्ध

रेदित्यनोक्तंयमेनोक्तन्यायेनास्मिन्नवसरेप्रणीतोवाग्घोमादुपशाम्येदितिवचनादाहवनुगमनंतरा
हुतीरनिवक्ष्यतिउत्तराहुत्यामहुतायामभ्युत्पन्नेःपयोजनंनास्तिएवमग्निहोत्रेनिर्वाइत्यत्र
स्मिन्सूत्रानुसारेणन्यायमहेअग्निःप्रणःइदंदेवेज्योतिष्मानित्यग्नेर्गुणःउदस्थादितिसर्वा
यंवायदिसर्वेषुग्निषुनुगतेषुआदित्योस्तमुदयंवागच्छेत्तदाग्न्याधेयंप्रनराधेयंवायश्चित्तं
भवेत्।अनयोरेवकालयोःशास्त्रांतरेगार्हपत्याहवनीययोरेवानुगतावेतत्प्रायश्चित्तमुक्तं
स्मिंछास्त्रेदक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिःअतएवविनिवेशएकयोनित्वेसर्वानुगमनेभवति।भिन्नयो
नित्वेतयोरेवानुगमनइतिअग्न्याधेयप्रनराधेयशब्दाभ्यांसेष्टिकेतरहोते।अभ्युत्पन्नस्य
सामान्यात्।एतदर्थमेवोथानात्प्राग्दशरात्रमित्यत्रसेष्टिकेन्याधानेआधानप्रयोगःसं
व्यवहारार्थंकृतःअस्मिन्कालेसर्वदासर्वत्रयोविहितएवाग्नेयेणासतीतत्रकेवलगार्हपत्या
नुगमनेमंथनेनोत्पादनप्रस्तुतीकार्येत्युक्तंदक्षिणाग्न्यनुगमनेपिस्वयोनितोविहृत्यसेष्टिकः

यो आहवनीयानुगमनेनायश्चित्तविशेषउक्तः। द्वयोर्द्वयोरप्यनुगमनेनान्येवयथासंभवकर्तव्या
नि। अतःसर्वानुगमनरूपमवशिष्यते। अतःसर्वशाखाविवक्षायामपिनैमित्तिकस्यस्वभावप
र्यालोचनयासर्वानुगनावैवैनइवनीतिमंतव्यं। एकयोनिमिन्नयोनित्वउक्तोविनिवेशः। उ
भयोरनुगमनेपिविधीयमानस्याग्न्याधेयस्यसर्वोत्पादकस्वभावत्वान्नद्विधानसामर्थ्यादेवा
नष्टोपिदक्षिणाग्निर्नष्टइतिगम्यतेविहतेषुवभवति। अविहतेषुकिंगार्हपत्यानुगमनेसर्वा
नुगमोस्ति। अस्तीत्याह्यात्। तत्रहिसर्वेग्नयःसमवेताइतिगम्यते। ननोविहरणदर्शनात्कथं
तत्समवायः। अंगारसमवायस्तावन्नास्ति। कुतार्थइत्थङ्भूतांगकर्मसमाप्तौतत्रैवानुगमनद
र्शनात्। अथायमभिप्रायः। अंगाराश्चयोयोदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यःशास्त्रगम्यःसकर्मसमाप्तौ
गार्हपत्यांगाराननुशेरतिति। अन्यथातनउद्धरणवचनंनोपपद्यते। ततःसंसर्गोसंसर्गदोष
श्चनास्तिअंगारसंसर्गेहिसः। तथाचशास्त्रांतरेवचनंयदिपूर्वोनुगतःसचपश्चाद्विसनहिंगनइतिए

वमपिनयुज्यते। अविहतावस्थांगार्हपत्येगार्हपत्यंपुनर्न्येतिसूत्रयोगात्। यथाचशास्त्रांतरेसूत्रका
रस्ययोगंसंचक्ष्वर्णश्चरथ्यतेगार्हपत्यमभिमंत्रयतेसुगार्हपत्याइतिनेनावगम्यतेतत्रानु
पवेशोन्यतरस्यनास्तीतियत्तेनःपश्चात्तत्तहिंगनइतियदप्यपरंयदिसर्वदानुगतस्यास्या
हवनीयस्यगार्हपत्यात्प्रणयनेनोत्पत्तिःस्यात्। तदेवलिंगमनुपवेशस्यतत्रहिशास्त्रंमंथना
दयुत्पत्तिरुक्ताअतोन्यायमर्थः। यस्मिन्ननुगमनेगार्हपत्यात्प्रणयेनोत्पत्तिरुक्तातदानुगतं
तरासंचरणमविरुद्धंमंथनेनोत्पाद्येनुगतेयंतरेनसंचरितव्यमितिअतोन्यपरत्वादेवास्य
नाक्रयस्यानुपवेशोलिंगंनभवितुमर्हतिअतस्तत्रसमवायः। यत्तक्षेणशास्त्रेणवालक्षयितुं
नशक्यतेकथंतर्हितदुद्धृत्याहवनीयादिर्भवतिवचनगम्योहिसः। वचनमेवंभवतिगार्ह
त्यंपचन्त्यस्ततोदक्षिणाग्निमुद्धृत्यगार्हपत्यादाहवनीयंचेत्तमुद्धरेदितिनेनाधिकृतेनानुग
तेनाग्निरोत्राद्यर्थंसकालेयथोक्तेनविधिनाप्रउद्धियतेसएवाहवनीयादिर्भवति।

नान्यथाऽन्यथा चेद्वह्नियतेनदासमोयतमग्निविक्षेपत्रायश्चित्तंकर्त्तव्यंनान्यथास्याभ्युदितेशेतु
वचनान्मिथ्योपहूतोपा हवनीयादिर्भवति।एवंनहिकर्मानरालकालेकासौनिष्ठतिनजानीमः
कासौनिष्ठतीति।एवंमावदावर्गंतुशक्यतेसर्वकर्मार्थमन्वयआरिताः।अवगाहपत्योयावज्जी
वंधार्यतेवचनान्नान्यदोवर्गंतुशक्यते।
एवंसतिकर्म्माङ्गर्वनिष्ठतिायथायागादिजनितानिअङ्गानियावत्फलभोगसंबंधंतिष्ठंति।
तथाहवनीयादिभिरपिअतोनुहूतेषुगार्हपत्यानुगमनेसर्वानुगमनंनास्तीतित्रात्र्याधेयंपु
नराधेयंवानकर्त्तव्यमितिसिद्धंसमानशोऽग्निद्वरण्योःसमारूढेद्वरण्योर्नाशेत्र्याधेयंपुन
राधेयंवाकर्त्तव्यंअन्यतरारणीनाशेपिभवत्येतत्त्रायश्चित्तं।एतयोरेकैकस्याएककार्यविशे
षेनियमानज्जायापत्यौसंस्कृतत्वाद्यानन्व रणीनाशइतिशरएकस्यामनष्टायांनवर्वर्तइति।
सत्यमसौ राद्धोनवर्वर्तेतथापिमंथनप्रयोगेनैकयासंपादयितुंशक्यतइतिअनष्टायिनेष्टेवेति

कृत्वेतीकंयदिपरमनष्टामेवद्वियाकृत्वामंथनसिद्धिरितितथापिनैवकुंशक्यतेउमारानका
लेअरणीआहरेदितिह्योरुपारानमरणार्थस्यादितिमुक्तंकार्यभेददर्शनादिति।एवंनित्या
वंशपुरूरवःसंस्कृतिरथरोनरयोरग्न्योःश्रूयमाणोपपन्नाभवतीतिमुक्तं॥२॥अथाऽ
ष्टयःअथोनरंयावस्थंतेनाग्निदेवनाऽष्टयऽइतिवेदितव्यमित्यस्यसूत्रस्यार्थः।यान्यत्रचनु
र्थ्यंतानिपदानिनान्यत्रैर्गुणंवाचकानिकथ्यंतेनेनावगम्यतेसर्वत्रचोदितैर्वदेवनाचोदना
यांसत्यांसत्यांचोदनायांयाज्यानुवाक्यालिंगादवगंतव्यादेवतागुणस्तुचोदनातएवावगं
तव्यःकथंतर्हिवैश्वानरपर्ज्जन्यावैश्वानरशब्दौत्रैर्गुण्यंयोरेवयाज्यानुवाक्ययोरत्रवै
श्वानरशब्दस्याग्निगुणत्वंचोदितमेवेति।अत्रनन्वयेयस्मिन्कर्मणियानिचोद्यंतेत्र
तच्छब्दैर्धर्मशब्दैर्वातेषामतिपत्तावेवेष्टिःकार्या॥सामान्यतोनिर्दनकर्मणाअनिरूढपशुकर्मणावाग्नि
नासहितआहवनीयायतनेयद्यग्नीग्निराहवनीयार्थउद्धृतेनाग्निमनिधायेवस्मरतिचेदायतनस्थ

सुरहारदानीमुहूर्तं निरध्यानात्तथासतीष्टिर्न भवति। एतस्मिन्नपि पक्षेयद्यनपरत्नकर्मेष्टौ
ननदीयाहुतिहोमः कर्तव्यः। अपरत्नकर्मा चेन्न किंचिदपि प्रायश्चित्तं विद्यते यदस्मत्वेवेतस्मि
न्पूर्वपक्षेनिरध्यानात्तदारभ्यमपीष्टिः कार्या। क्षामा॰ दादे। शुच॰ न्येनाअन्यदिनेवाभिरुच्यते।
मिथः। चये। गार्हपत्यादयः सर्वेद्यौहोत्रापरस्मरंयदिसंसज्येरन्ननदाविविचयेष्टिः कार्या। गार्ह
पत्ना॰ नये। इष्ट्वायमपवादः। याम्ये॰ र्गयायाम्यः पचनाग्निः। वैयु॰ मते। वैश्वा॰ जने। विमनाविम
नस्काः शत्ववरत्यर्थः। द्विपदन्नायियद्याहिताग्निर्भुंजीतननदावैश्वानरायेष्टिः कार्या। एवै॰ सिते।
केषांचिदध्वर्यूणांपुरोडाशश्रपणानंतरंकपालेदासनंविहितंकेषांचित्कर्मसमाप्तौकेषां
चिदनुद्दासनमेवानन्तरपूर्वयोःपक्षयोरनुद्दासितेनेष्टेरेवेष्टिर्भवति। अनुद्दासनपक्षेपिप्रयो
गमध्येभवति। प्रयोगसम्पत्तौनभवतिविध्यपराधाभावात्। अभ्या॰ तेच। येषांश्रपणानंतरमु
द्दासनंतेषामनुद्दासितेकपालेसत्याश्रावणेकृतेयेष्टिः कर्तव्या। सुर॰ शब्दः। यस्मिन्नाहिताग्नौजीवत्ये

वंसतरुतियदिशब्दःसंज्ञायेतनदेयमिष्टिः कर्तव्या। एवशब्दोगुणनियमार्थः। सुरमयएवनसुर
मिश्रनदितिनेत्यन्यत्रगुणेनरसंबंधोप्यभ्युपगतोभवति। यथाक्षामायक्षामवतेरित्येवमा
दित्वम॰ घेति। यस्य॰ ऋष्टिः। मरुतः। मरुतोयस्यामिष्टेदेवताः। सान्ना॰ विष्टः। सान्नाय्यशब्देनामा
वास्याकर्मोच्यते। तस्मिन्नारब्धेसतिचंद्रमायदिवरस्मादभ्युदियान्ननदासतामिष्टिंकुर्यात्। अ
स्याः मावास्या विकारत्वान्नायस्मिन्नेष्टीनां
योधर्मउपांशुत्वंनार्द्धाज्यभागतात्रनभवति। एकदेशविकृतेमन्यबद्भवतिइतिह्यधन्वंना
रयोमावास्याधर्मभिवंति। एतइत्कंभवति। अकालेअमावास्याकर्मण्यारब्धेःसत्यकालोयमि
तिज्ञानेनामेवामावास्यांदेवताभिर्विकृतांसमापयेत्। अत्रकालेपाप्मेवनर्योगोस्तिनास्त्य
त्राध्वर्युभिःसहनिश्चयःकार्यः। नत्वरातान्नेर्गुणःवदातेद्रस्यशिपिविशोविष्णोः। अग्ने॰ मेति। अ
पि॰ यने। यस्मिन्नपकरणेयाऽश्रयःऽष्टिशब्देनैवचोद्यते। यास्त्वाग्नेयोऽष्टाकपालःपौर्णमासीकेयं

विधिरुच्यते। यास्तासामिष्टीर्देवतास्तासामेकस्यै देवतायै यत्काम्यं पूर्णाहुतिं जुहुयात्। तादृक्शं गृहीते
नस्रुचं प्रस्थितायां हूयते सा पूर्णाहुतिरित्युच्यते। अयं पुनरनुपक्रान्तदर्शपूर्णमासस्य भवति दर्
विहोमयोर्मध्ये चान्यत्र भवति। हविर्देतिर्देवां जनयतीत्यादिना स्रुक्देत्यंतेन स्रुक्संहविरभि
मृशेत्। आहुर्हुयात्। यदि हूयमानाआहुतिर्वह्निष्यदिति स्रुक्देत्यनेन स्रुक्संभिमर्शने
कृतेआग्नीध्रस्तामादायतूष्णीमेव जुहुयात्। हुतंदद्यात्। होमकृतवतेआग्नीध्रायतदानी
मेवयेनकेनचिद्धान्यादिनारसादिनावा पूर्णपात्रं दद्यात्।

देवंदद्यात्।
देवताविपर्यासआग्नाह्नादिषु क्रमः। अनुवाक्याविपर्यासोन्यदीयमन्यस्यानुब्रूयात्। एवं
याज्याविपर्यासः। आज्यविपर्यासोजोहवीपभृतयोरित्यादि। अवदानविपर्यासः पूर्णाहुतिपूर्वमित्यादि।

हविर्विपर्यासोनिर्वापणादिषु क्रमः। यागेवान्यदीयेवान्यस्ययागः। एतेषु सर्वेषुयद्देवंरत्नाहुति
र्हुत्वास्रुग्हेयमभिमृशेत्तद्भ्यंतरहोमकर्त्रेब्रह्मणेदद्याद्यजमानः। हुतेत्यत्रसमानकर्तृकत्व
मविवक्षितं। याज्यानुवाक्ययोस्तत्रिकर्मण्यविहितयोस्तद्देवत्ययोरन्यदेवत्ययोर्वाविप
र्यासेसतियागात्यागेवश्चेत्तत्रानेसतिप्रायश्चित्तंकृत्वापुनर्विहितेएवानूच्यतेऽन्यथाकृतेतु
यागेतुयाज्यानुवाक्याविपर्यासेतत्रानेप्रायश्चित्तमेवनपुनर्यागाभ्यासः। याज्यान्यामप्यविहितायांतद्दे
वत्यायांविहितदेवतादेशंकृत्वाविहितामेवदेवतांध्यायेदिवषट्कुर्यात्तदापिनाभ्यासः। न्य५
अन्यदेवत्यायामप्यादेशध्यानेविहितविषयेस्यातां चेत्तदापिनाभ्यासः। अतोन्यथाचेद्या
गात्रिःकार्यः। यागविषयेपिहविर्विपर्यासेयागात्रिरंशंकृत्वैवकर्तव्या। हुतंतायागस्यात्र
तद्विलक्षणंयागस्य। देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागोयागस्तिरोदेवतातावद्विहितैवास्मिन्कर्मणिद्र
व्यमपिस्वमेव। अथायमभिप्रायः। अन्यस्यैसंकल्पितंतत्स्वतमवगच्छतीति। एवंचेत्तस्याअपिदे

वनायैवयज्ञनशक्नोत्स्वनाभावात्।अथसंकल्पनकालएवयागःक्रियतइति।सुतरांविपर्यासेयागोनानर्थितव्यः।यागस्यावैगुण्यात्।तस्मादयथासंकल्पंकरणमेवान्यापराधोनयागासिद्धिरितियद्विघनराक्षेयेनाग्नीषोमीययागेकृतेमेषोजायतेनदाग्नीषोमीयेणाग्नेययागःकर्तव्यःसन्निहितत्वान्नस्यद्रव्यस्यकार्यानरस्यचाभावःतस्मिन्नेनिहितेसतिस्वद्रव्येद्रव्यांतरोपादानमशक्यमितितस्मादेवंकृत्वापायश्चित्तमेवकुर्यात्।अत्रव्याहतिहोमश्चकार्यः।एतद्धिपर्यासेनरिनेरित्यत्रैवोक्तंस्थानि॰हयेनायदिकस्मिंश्चित्कर्मणियष्ट्यादेवतामनावाहयेद्वोक्तंउन्नरंकर्मकुर्यान्नदायवनिगतेस्मरतितदेवोपोत्थायावाहयेत्। १०८
वर्तमानावधिस्वरेणानमंडूकेणयदिमंडूकेवस्माद्वोत्थानेनविध्यात्।तस्यापावाहनंकर्मत्वात्।तस्माद्वोत्थानस्यनियमेनविधानान्नमंडूनियमः।अवधिस्वरएवेतिसिद्धंभवति॰
त्येकेआज्ये॰यजेत्यायद्यस्थानिनीषमाणावाहयेत्।तदाअस्मिन्नेवक्रमेणतंयजेत्निगमेकृतनिग

मयेत्यजेदितिवचनंनदेवत्योयागएवायंनाहुतिहोमइत्येवंमर्थं॥१॥हवि॰येत्यादाहविरपक्वंभवतिनरातेनैवहविषातत्कर्मसमाप्यचतुःशरावपरिमितंजीहिभिरोदनंपक्त्वाचतुरोब्राह्मणान्भोजयेत्।क्षामे॰जेत्।एकदेशक्षामस्याशक्यपरिहारत्वात्प्रायश्चित्तंनभवति।यदापुनरदग्धंकिंचिदस्मिंश्चरावादानेभ्योनपर्याप्तंचनदेवत्वात्प्रायश्चित्तंभवति।अशे॰इतिहविषःशेषदग्धेपुनराहुतिःकार्यानपुनर्यागःपुनर्यागपुनराहुत्योरयंविशेषः।वर्तमानंपुयोगंसमाप्यपुनरप्यादितएवारभ्यांतनःक्रियापुनर्यागः।पुनराहुतिस्तुवर्तमानएवपूर्वयोगेनशेषस्यहविषःपुनरुत्पादनमितिपुनराहुतौतुपुनरुत्पादितेनहविषासएवपूर्वयोगःसमापयितव्यः।अयमनयोर्विशेषः।प्रागा॰नात्।दोषेपुनराहुतिप्रसंगात्तत्रेदमारब्धं।आवाहनकालात्प्राग्विद्यमानेसतिपुनराहुतिरेवाअपत्य॰नांगुणभूतानामप्येतमपिपुनराहुतिरेवाअन्यंतमित्याकर्मपरिसमाप्तेरित्यर्थः।प्राक्ति॰नांयस्तुनहविषाव्याप्तावित्यु

कृतत्वयानहविषामेवास्विष्टकृतंचयागेवेतिचोभयमनेननियम्यतेनेनात्रयंगानांपुनराहृ
तिरेवाअवघातः।

पसक्तानवसक्तमिदंमध्यात्पूर्वार्द्धात्गृहीतस्यावदानस्यदोषेसतितस्यहविषोम
ध्यपूर्वार्द्धमिगात्तदप्यसदीतिमन्यमानःपधानहविश्चेत्यनेदिमित्यादिकर्तव्यमंगहविश्चे
त्यनराहृतिरेवामध्यपूर्वार्द्धयोरेवसाधुत्वोपसंहारादितियोव्यवतिष्ठतेनस्योत्तरमिदंसूत्रंअ
वदानदोषेपुनरप्यवदानायतनंमध्यपूर्वार्द्धादेवावदातव्यंआपेक्षिकत्वात्तयोःशब्दयोरिति।
चतुर्मुष्ट्यादिभिस्त्रीहिभिःसंपादितंहविःसर्वयागार्थमेवात्तच्चावदानेनयागसिद्धौसत्यांना
दर्थंतत्तेनोपसंहृतंभवेन्नान्यथायावत्कार्यार्थंयदुपादीयतेतत्स्यात्कार्यकरणेतत्परिना
दर्थंनापेक्षतिअतस्मादर्थात्तपायात्तेनैवहविषायज्यमितिसिद्धंद्वेद्वेदर्शात्प्रकृतमनुसृत्य
श्यामशिरेनेद्वेत्येतस्मिन्योगेयादक्षिणासाद्वेदातव्यानक्रत्विग्भ्यइत्यर्थःदक्षिणादर्शात्सर्वा

र्थमिदंसूत्रंसर्वेषुकर्मसुविहितदक्षिणादानेउर्वरंदर्शात्सस्यसंपन्नाभूमिरुर्वरेत्युच्यतेकपाले
वानितिअनपहृत्यकर्मवत्रनासुरोडाशश्रपणाद्ध्वंनश्रायश्चित्तमितिगम्यतेएवंप्रेषाअं
वलीकृत्यनिश्चादिभिरक्षिभिन्नानितद्दशनादिभिःअन्यस्यचाशुचिसंबंधीनिकपालान्यभिन्ना
न्यथैवंकुर्यात्तेरभावात्तेथानमर्थलुप्तंतेनाभिन्नरित्यादिनाअपोभ्यवहरेयुःअप्रमिति।
कपालेभ्योन्यानिमृन्मयानिभिन्नान्यभिन्नानिचाभ्रिभ्रमिमितिमंत्रेणापएवाभ्यवहरेन्नसं
दध्यादित्यर्थःयदिघानिस्फुटेत्तामित्यादित्यर्थःउन्नेतेउद्धरेदित्यर्थःपूर्वोनियानमंत्रः।
उन्नयोमिमंत्रणार्थःआनेनर्यायोगात्अग्निहुवःअग्निहोत्रहोमार्थंवणयनकाले समा
स्टौग्निर्मथ्यमानोयदिनजायेतनदान्यंलौकिकमग्निमानीयवणीयतत्रैवहोमःकार्यःए
तदनुगतेनभवतिअनुगतेतुमंथनादिनपस्तुतीस्यंतंतत्रजायश्चिंनात्राग्निसंधानमेव
मंथनवहनोनिमित्तंनाग्निहोत्रहोमःसमास्टेतुनैमित्तिकस्याभावादग्निहोत्राद्येवमंथनमस्यनि

मिनेऽनःसमारूदएवेतियुक्तुक्तेनानुगमारब्धायमानेपियावन्नन्तावन्मथितमेवातनस
पस्तीष्टंतेनवशायश्चिनंगान्यनातनोग्निहोत्रहोमेनुहुतशायश्चिनेनसहायदिहोमकालो
तिपन्नस्तरामनस्तनीहोमश्चकार्य्यःअथन्यमितिअन्यशब्दोलौकिकमग्निमानीयनुहुयः।
अपिशब्दाब्राह्मणपाण्यादिवक्ष्माणमपिगम्यते।पूर्वोनरोऽग्न्यादीनांश्रियंनानांपूर्वलाभे
उनरोनरंगृह्णीयुःअर्थलाभस्यलाभवचनादलाभेदुर्योनरविधिरयंनघतिनिधिनिय
मदृत्यध्यवसीयतेनेनरशब्दार्थानामंगानांमध्येयुस्यकार्यमस्तितदेवकार्यंनान्यत्।ब्रास्त-कासु
कोष्ठेषुश्रथिलोऽग्नौसवधिर्मसंभवानस्यश्रथस्योगभावात्पाण्यादीनांचतुर्णांश्रथनाविश्रय
णादिवर्ज्जयित्वान्यत्सर्वंसंभवतीतिश्रथग्भावःकाष्ठानामवभावेविधानादुदकुक्कार्य्याण्यपि ११०
कोष्ठेषुनस्युरितिनेष्टश्रथग्भावःपाण्यादिषुपंचसुआहुतिधारणार्थासमिद्भवतिइंधनार्था
स्कनभवत्येवसमिधःश्रथिल्यंतुधारणार्थाविसमिन्नभवतिकाष्ठाभावेनस्याविधानात्एवमन्यद्

पिविचार्यकर्त्तव्यंहुत्वाथनोहोमंकृत्वानंतरमेवमंथनंभवतिअपिशब्दात्कालोनरेपिभवति।
अत्रविनिवेशःयदाह्यपाणकालेह्यपाणंपरिसमाप्यतदाहोमानंतरमेवमंथनंभ
वतियदात्वपरिसमाप्यंह्यपाणंतदापुनरपिहोमकालएवमंथनमितितुशब्दोऽवधारणा
र्थःहुत्वामंथनमेवभवतिनपुनर्होमइतिपाणेरवरोधःयदिपाणेर्नुहुयात्ततोब्राह्मण
स्वयमार्त्विजीनावरोधःकार्यःकर्णेजनेऽजामांसवर्ज्जनंभवतिस्नेहोयोनाअत्रदर्भा
णामनधिशयनेऽस्तुवेकःअत्राविवेकोपामिमाभोजनीयाःसमाअभोजनीयाःत्येवंरूपं
एतद्व्रतंयावत्कंचाहुर्वाविद्वत्कस्यचनिभासहेतुर्द्रष्टव्यःअग्न्याहुत्योरंतराग्ना
वनुगतेसतिहिरण्यंनिधायतस्मिन्हितीयामाहुतिंजुहुयात्।हिरण्यंवयथासंभवंशेष
कार्यालिकुर्यात्नपुनरग्निसंदर्तव्यः॥१४॥ ॥इत्याश्वलायनसूत्रेहरिहरनारायणीयायां
न्तीयोध्यायः॥ ॥दर्शपूर्णमासाऊकाहविर्यज्ञास्तेषुचयागेषुचिनमुक्तं॥इदानींसर्वेषांयज्ञानांप्रकृतिभूतं

ज्योतिष्टोमेनकुकामस्यधिकारिविशेषणार्थंकेषांचित्कर्म्मणामनुष्ठानक्रमउक्तानाचार्य
दृष्टिरात्रयणेष्टिःपशुर्निरूढःआधानानंतरंदर्शपूर्णमासयोरारंभउक्तःतदारंभोनरक
लेमिष्टिपशुचातुर्मास्येष्वेष्टासोमेनयक्ष्यंअथशब्दःसोमेनसंबध्यतेसचाधिकारार्थः
सोमगुणकंकर्म्मसोमइत्युच्यतेतच्चज्योतिष्टोमाख्यंएतदुक्तंभवति।अग्न्याधेयानंतरम
नेनक्रमेणदर्शपूर्णमासादिभिरिष्ट्वाज्योतिष्टोमाख्येनसोमेनयक्ष्यंइतउत्तरमाषड्भ्या
यपरिसमाप्तेस्तमेवाधिकृत्यसर्वमुच्यतइतिऊर्ध्वंत्येके।प्रागग्नेरेके।सोमेनयक्ष्यमाणइत्य
स्मिन्सूत्रेवर्तमानादिकालेभ्यःकालांतरविशिष्टाधानविधिपरेवाक्येसोमाधानयोरानंतर्य
मप्युक्तंभवति।तस्यार्थस्यवक्ष्यमाणादिदमन्यदानंतर्यमित्यवगम्यते।तच्चाधानंकृत्वाद्वि
तीयेमंक्रतेनःप्रागेवदर्शपूर्णमासयोरारंभात्सोमेनयक्ष्यमाणोपपद्यतेतदातस्मिन्नपिकाले
यक्ष्यमितिसूत्रार्थःतस्यनिर्ज्ञःवक्ष्यतइतिशेषःकर्तानिर्ज्ञःकर्तारइत्यर्थःतएवंरूपाइत्याह।

चत्वारःऋषयःत्रयःपुरुषायेषांतेत्रिपुरुषाःतेष्वृत्विक्षुवक्ष्यमाणेषुचत्वारःपुरुषवंतःतेभ्यश्च
तुर्भ्योयेतेषांचतुर्णांमितेपुरुषाइतिवेदितव्याःअनेनधकारेणचतुर्णांमुख्यत्वमितरेषा
मप्रमुख्यत्वमित्यवगंतंभवतिएतेप्रमुख्याएतेषांपुरुषाइत्याहातस्यत्रयःअस्मिन्नृत्विजा
मनुक्रमणेयस्ययस्मोन्नेत्रयस्त्रयःसंभवंतिसप्रमुख्यःउन्नेत्रेचयेत्रयस्त्रयस्तेतस्यपुरुषा
इतिवक्तव्याःहोतापोतानेष्टाउन्नेतरकर्तृनिर्देशःसर्वपुरुषव्यापिपदार्थनिष्ठानेभयमेव
क्रमइतिज्ञापनार्थंएतेयंतिएतेयाजयंतीतिवचनादहीनैकाहेषोडशैवपुरुषायाजय
तिनसदस्यशमित्वमसाध्वर्यवइतिज्ञापितंभवतिअतःसत्यपिवरणेतेषामृत्विक्त्वंन
भवतिअहीनैकाहेरितिवचनंसत्रेघेतेषामपिवरणनिवृत्त्यर्थंयाजयंतीतिवचनंस्वर्ग्य
त्यागात्मकत्वात्यागपदार्थस्यकर्त्रभिःसकर्तृनशक्यइतिज्ञापनार्थंअतःस्वामिकर्तृक
एवयागपदार्थोभवतीतिसिद्धंएतेसतोएतेएवेत्यवधारणात्सदस्यादिवर्ज्जिताःइत्येकाएवषो

ऊश्पदार्थसंबंधिनःपुरुषाअग्नीनाधायप्रथमयज्ञेनचेष्ट्वागृहपतिसंज्ञकेनकेवलेनयाजमान
परार्थकारिणासमदर्शेनपुरुषेणसहिताःसंतःसान्वाहानग्नीन्सर्वान्मिश्रयित्वासर्वेचदीक्षि
त्वागृहपतिमुखाःसत्राण्यासतेसत्रैर्यजंतइत्यर्थः।इष्ट्वाथमयज्ञादित्याहिताग्निविशेषणं।
यद्याहिताग्नयस्तदेष्ट्वाथमयज्ञाभवेयुरितिनेनाहिताग्नीनामपिसत्रासनमस्तीतिगम्य
तेतन्मुखागृहपतिप्रधानागृहपत्यभिधेनवैकस्मिकपदार्थकारिणःतथाविरुद्धधर्मसम
वायेचगृहपतेरविरोधेनकर्तव्यमित्यर्थः।तेषां-तत्रेतेषामितिसत्रिणःपुरुषाउच्यंते।समा
वापइतियस्मिन्कर्मण्यग्नयःसमोप्यंतेतत्कर्मसमावाप शब्देनोच्यते।साग्नीनामनग्नीनांचसत्रा ११२
सनमुक्तंतत्रसाग्नीनांसत्रिणांसमावापादियथार्थमूहःकार्यः।ऐष्टिकेतंत्रेनानेष्टिकेनपशु
कर्त्यर्थः।तंत्रग्रहणमैष्टिकसंबद्धेपितंत्रशब्दवाच्यएवभवतिनान्यत्रेत्येवमर्थंतेनचथा
ग्नाध्यायविहितेषायश्चित्तेपिभवतितस्मिन्न्यायेतंत्राधिकारान्नतनीयाध्यायविहितइतितंत्रवचनं।

३ तत्रदीक्षणात्प्राक्तनेषुएकश्चेत्साग्निरेकवचनेनद्वौचेद्द्विवचनेनबहवश्चेद्बहुवचनेनदर्शेवंभवति।+२ ला

दीक्षनग्नीनांसमावापप्रभृतियथार्थमभिधानमुक्तमिदानींअनग्नीनांदीक्ष यावप्रभृत्येवय
थार्थमभिधानमैष्टिकेतंत्रइत्युच्यते।सत्राणामग्निसाध्यत्वादनग्नीनांसाग्निभिःसहैवसत्रा
सनंभवतिसत्रेचाग्निबहुत्वेयजमानबहुत्वेचसतिसर्वेषयज्ञनिगदेषुनियथार्थमूहेना
तेतेषांसमावापादीत्यनेनसूत्रेणयजमानाभिधायिनामेवेतिनियम्यतेऐष्टिकेतंत्रइत्य
पिचानतउत्तरसूत्रेणतावेवनियमानग्नीनांदीक्षणायद्येवनाकृभाविस्रुवासंभरणा
दाविनिधीयतेअग्निःक्रयोःऋक्कादशानऊहोविधीयते।दंडदाने।अनैष्टिकत्वाद
स्यमंत्रस्योहविधानमस्मिन्मंत्रेयजमानविषयस्यपदस्याभावेप्यूहविधानसामर्थ्याद्दंडवि
षयस्येवायमूहविधिरितिकल्पनीयं।

अत्र बहवोसंति दीक्षितबहुत्वात् दंडः२

दीक्षितदंडस्यचयज्ञोमैत्रावरुणदंडत्वमवगंतंअत्रचनेबहवःसंतिदीक्षितास्तेषांसर्वेषांस

हवदानंप्राप्तं।एवंप्राप्तऋत्वोर्यविधीयतेमैत्रावरुणश्चसर्वान्दंडान्गृहीत्वाएकेनदंडेनदंडितंत
सिद्धेःतेषामेकेनाभिमंत्रणेनसहितःस्वपदार्थान्कुर्यादित्येवमत्रकल्पयितव्यं।प्रैषेषु॰निविस्तु।
अप्राप्तौविधीयतेघृतयाज्यायांअनेषिकृत्वाहुत्काच्चाप्राप्तविधिः।कुर्कोच।ऋत्कारप्राप्तिः।
अछा॰वेचानिगदश्चउपहवश्चघृत्युपहवश्चनिगदोपहवयत्युपहवमितिद्वेकवड्डाःप
नश्चाछावाकशब्देनषष्ठीसमासः।अछावाकस्यनिगदेयजमानहोतरित्यत्रउपहवघृत्युपह
वेइत्येतावन्त्रित्यत्रआर्षेखल्वनांआर्षेयवरणेगृहपतेःप्रथमंचरित्वात्मादीनांसुख्यानां
प्रवृणीतेगृहपतेःप्रथकृवचनंयावंतोनंतर्हितास्त्यत्रापिप्रथकृवरणार्थंआत्मादीनांवच
नंदीक्षाक्रमनिवृत्त्यर्थंतेनसहकृवाकारोनामादेशेदीक्षाक्रमस्यास्यचविकल्पःसर्वत्रसिद्धो
भवति।एवंद्वितीय॰र्थानांसर्वेषात्मवर्गादित्वमस्मत्सूत्रोक्तक्रमश्चायावंकृत्वासमानगोत्राः
समानार्षेयाःइत्यर्थःसगोत्राणामपिभिन्नार्षेयत्वसंभवात्समानार्षेयत्वमेवनंत्रसिद्धोनिमित्तमिति

लक्षणार्थत्वमाश्रित्यसमानगोत्रशब्दस्यार्षेयवरणस्याहवनीयसंस्कारत्वेसतिआहवनीयभे
देसत्यार्षेयस्यैकाहरणकालेक्याच्चवरणेचारणेविशेषाग्रहणंनेत्यवधानसुक्रमाणांचा
र्थः।आहवनीयसंस्काराःचाराहःपक्षंव्यावर्तयतिआहवनीयेवाहुर्नेत्याहुत्या न्वयःसंस्कारायतः।
हुत्येअन्वयोयेषांतेहुत्यान्वयाःसंस्काराणांहुत्यवशवर्तित्वादित्यर्थः।पतिपथानेयुणआव
र्तनेइतिपसिद्धोन्यायःयस्मान्विशेषाग्रहणादाहवनीयइतितदपिनाएकवचनोनस्यार्षेय
स्यबहुवचनाभिधानादिति।एवंचेत्वचनोहःकिमितिनक्रियतेनेषांसमोवापादित्यत्रय
जमानवाचिनामेवोहनियमारनआहवनीयेवाचयुक्तासाग्नि॰मेकोअग्निचयनमग्निचित्यान
यासहवर्तनंतदग्निसाग्निचित्याः।ऋतवःनेष्टुरवासंभरणीयानामेष्टिमेकशास्त्रिनआमनंति।
उरवासंभरणयोजनाउरवासंभरणीयाअग्निर्ब्राह्मणभृत्वाब्रह्मण्वान्क्षत्रवान्क्षत्रभृद्वाह्य
अग्नेर्गुणास्त्रिस्रोदेवताएने॰गितिवदंतरंहरंवभृतियेषांतानीरंवभृतीनिहरंवभृतीनिचतानि

कर्माणि चेतीदं वक्ष्यति कर्माणि नेषामुन्नरोन्नरं शनैस्तरां भवति। एतामासात एतदप्युक्त्वा संभरणीयौ र्णमासाछनैस्तरां भवति। अत एतर्हि इदं भवति। मंद्रादिषु त्रिषु स्थानेषु षष्ठेनयमेन दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्राणां प्रयोगः। सप्तमेन वषट्कारइति। एवं पंचमचतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमैरुक्त्वा संभरणीयाप्राजापत्यदीक्षणीयाप्रायणीयानिष्ट्याः प्रयोक्तव्याः। तस्मात्तस्मादुत्तरेण वषट्कारः। प्राय.त्तणं मंद्रस्य द्वितीयेनयमेनेत्यर्थः। ऊर्ध्वोयमः। ओपवसथ्येयदग्निप्रणयनं तत्र प्रथमायामूर्ध्वस्वरेषनियमोभवति। मंद्रोमध्यमोवोत्तमोवा सर्वप्रयोगपक्षेमंद्रादीनुत्तमपर्यंतान्नारोहिणएवप्रयुंजीत। एकस्वरप्रयोगेपियमानेवारोहयेत्। मध्य.घर्मोघर्ममध्यमोत्तमयोरेवानियमोनमंद्रस्यनत्रवेशइत्यर्थः। अत्रापिस्वरयोर्यमानोवारोहित्वमेवस्यात्॥१॥दाक्षि.राजो। दीक्षाप्रयोक्तव्याइष्टिर्दीक्षणीयासाकर्तव्यातस्यांयाग्येविराजौभवतः। अग्ना.विष्णू। अस्यामियंदेवता। अग्नि.त्तमिति। साग्नि.ष्यानिहवींषीतिशेषः। वै

श्वा.निर्वा। अंत्ययोर्विकल्पः। त्रीण्यन्यानीत्युभयविशेषणादाग्नावैष्णवादधिकानित्रीणिगम्यंते। धार.इतिद्वे। एते.भ्योवा। एतेएवर्त्वादित्येभ्योभुवद्वध्यः आदित्येभ्योभुवनपतिभ्यश्चयाज्यानुवाक्येभवतः। भुवनपतिलिंगयोरेवभुवनपतीनांविधानादेतद्भ्यते। सप्तमेअग्निर्गृणायविहितेवचनादेतेसप्तमायास्तेनभुवनइति। नेदायायाः। इदमादिषुकर्मसुप्रायणीयायानमार्जनंभवति। द्विविधंचेहमार्जनंगृह्यते। चोदितंलैंगिकंच। परिस्तरणेरंजलिमंत्रेणापआसेचयते। सव्यस्त्रुक्श्वात्मानमार्ज्जयंतइतिचोदितं। प्राच्यांदिशिदेवाकृत्विजोमार्जयंतामित्यादिलैंगिकं। तद्भयंप्रतिषिध्यते। शास्त्रांतरेचसएवंवचनमस्ति। दीक्षणीयादिषुयोक्तविमोकादिनभवतीतितेनोभयप्रतिषेधोवगम्यते। एवंसतिदर्शनादग्नीषोमीयसवनीययोश्चात्मानमार्ज्जनंनप्रतिषिध्यते। कुतःचात्मानमार्ज्जयित्वाअध्वर्युपथउपनिष्क्रमतइतिसवनीयेदर्शनात्। अग्नीषोमीयेणचात्मानमार्ज्जनादितिसिद्धवदनुवादादग्नीषोमीये प्यस्तीतिगम्यते।

एवंसत्यनयोर्नपुंसकयोरनिसिद्धंस्त्रीलिङ्गेऽर्द्धर्चास्रुक्सामेत्यामाशिषस्त्रासास्त्रीलिङ्गेआर्
नामन्त्रःप्रयोक्तव्यःआगरंप्रक्षिप्याशिषउद्दित्ययथानोपयज्ञेनेऽर्द्धास्रुक्सामेतथापाठे
नैवदर्शयतिउप॰हूतःएवमिलानिगदइत्यर्थःउपहूतोयंयजमानइत्यस्मादुपरिष्टान्नस्मि
न्नुपहूतइत्यस्मात्पुरस्ताद्यःपदसमुदायःतोआशिषइत्युच्यतेतत्स्त्रीलिङ्गेयःपदसमुदायइदानी
पद्यतेअसावागूरित्युच्यतेएवमिलानिगदःआशा॰शास्तेऽर्त्येवंसत्रुक्सामेत्यर्थःआशा
स्तेयंयजमानइत्यस्मादुपरिष्टादाशास्तेयदनेनहविषेतिअस्मात्पुरस्ताद्यःपदसमुदायस्
तोआशिषःतत्स्त्रीलिङ्गेयःपदसमुदायःइदानींपद्यतेअसावागूःएवंसत्रुक्सामेतिनिगदःअस्य
यज्ञस्यायुरउदचशीयेतिउभयत्रागूःअस्यायमर्थःअस्ययज्ञस्यद्राघ्नस्यसमाप्तिंद्राघुया
मितिनस्मिन्नुपहूतइतीडायांद्राघुयामित्याशास्तइतिसत्रुक्सामेअतरयमथाशीरेवआगू
रित्यस्यउद्गाशासनरूपत्वादागूरित्युच्यतेनत्वादेशःपाठादेवनामादेशाभावेसतिद्वेवनःप्रतिषेध

वचनमन्यत्संवत्सरंप्रकृतिवदेवेतिस्तावनार्थंप्रकृतावाः।सवनीयपशिलाग्रहणेनछन्दोदितना
नाअंत्यइतिवचनात्।अदर्शणेचत्येहतिपशिलाग्रहणे।एकाहेखनदेवायमंत्यंचभवतिदी
क्षियनात्।संवत्सरशब्दआसनशयनादीनांवदर्शनार्थः।तेनास्मिन्नवधौतयोरेवाग्र्योर्मध्ये
समीवेयजमानावसेरन्।अग्निवणयनोत्तरकालंसंवत्सरदेशःशास्त्रांतरादवगंतव्यः।दीक्ष
मिताः।प्रकृतेरिदंदीक्षाविधानंयस्मिन्नहोरात्रेदीक्षणंक्रियतेतदहरभ्यरात्रीरेवसंख्या
यापरिमिताहीक्षाःकर्तव्यास्तस्माद्दीक्षितोद्वादशाहंभवतीतिप्रकृतोनित्यवदाम्नाते।
तथामासंसंवत्सरंयद्वाप्रकृशास्यादितिपरिमितापरिमितास्वदीक्षाप्रत्याशास्त्रांतरआ
म्नाताःतेषांपदर्शनार्थमपरिमितवचनं।अध्वर्युप्रत्ययत्वादीक्षानियतेस्तत्प्रचनमात्रम
त्रोक्तानाचार्यः।सत्राणांदीक्षाविधानप्रचनमुच्यते।एका॰सरात्रःसंवत्॰प्रतः।महाव्रतसहि
तेसत्रेयंविशेषःसंवत्सरमेवेतिद्वाद॰सदःद्वादशहतापश्चिमेसत्रेयथासुत्योपसदस्तथादी

क्षाअपिकर्त्तव्याः।उपसत्संख्यायाअप्यत्रविहितत्वादत्रैवविधिःकस्मात्।यत्संख्यासुत्याउप
सदश्चतत्संख्याएवेतिएतदुक्तंभवति।द्वादशाहनापञ्चिनेषुयत्संख्याःसुत्यास्तत्संख्याएवोप
सदश्चदीक्षाश्चभवंतीति।कर्मा॰हानौ।आचर्यतेस्मिन्नित्याचारः।कालःकर्मणआचारःकर्मीचा
रः।एकाहानांप्रयोगकालोवक्ष्यतइत्यर्थः।एकादशेनात्रविरुत्येकाहाउच्यंते।बहुवचनसंबं
धात्प्रकृतौदीक्षाणांविहितत्वाच्च॥तुः शब्दोविशेषविध्यर्थः।अस्मिन्पक्षेदीक्षाकालएववि
धानव्येदीक्षोपसत्सहितानामेकाहानांप्रयोगकालोविधीयतइतिविशेषः।एका॰तमं।उत्तम
ग्रहणंज्ञातरत्नाकाद्यर्थवत्सानीयांतमेकमेवाहःस्यात्।तंसुत्यशब्देनोच्यतइत्येवमर्थं।दी ११६
क्षाकालेविधानव्येउपसत्सुत्यानामपिविधानेत्रिवृत्काराणामेवसौमिकत्वसिध्यर्थं।नेतरदीक्षणी
यायाःप्राग्ग्निष्टुतोसंभरणीयादेःसौमिकधर्मउपांशुत्वादिनभवतीतिसिद्धादीक्षा॰क्रयःदी
क्षाहःसुपरिसमाप्तेषुअनंतरंयदहस्तस्मिन्नहनिराजक्रयःकर्त्तव्यःसोमःक्रेतव्यइत्यर्थः॥२॥तद॰

येष्टिःयस्मिन्नहनिसोमःक्रेष्यतेतदहःप्रायणीयाज्ञामेष्टिःकार्यादीक्षांतेराजक्रयइत्युक्त्वा
तदहरितिवचनाद्दीक्षांतेयदहस्तस्यराजक्रयइतिसंज्ञाअर्थान्नुताभवतीतिगम्यते।ते
नायमर्थःतदहरितियद्राजक्रयसंज्ञंअहस्तस्मिन्नित्यर्थः।पथ्या॰दितिःस्वस्ति॥नां॰सेदाया
ज्योःशंसंतेयाइयमितिवचनादियमेवरश्यंतानोदयनीयेत्यर्थः।अनाज्यभागावश्याध्याहर्त
व्यः।अनाज्यभागावेयमेवभवतिनोदयनीयासंस्थितायां॥३॥राजा॰णिःसंस्थितायामितिव
चनंप्रायणीययाराजक्रयस्यसंबंधार्थं।तेनाहर्गणेषुप्रायणीयाद्राजक्रयोनाभ्यावर्त्तयितव्यः।
सकृदेवकर्त्तव्यइत्यर्थः।क्रीणंतीतिवचनंसोमएवहणेयदस्माकंकर्मविहितंनक्रयोनरकाल
वर्त्तिन्येवएवहणेभवति।नान्यकालीनइत्येवमर्थं।तंएव॰तिवचनंक्रीतंसोमंराजानंप्राग्वंश
समीपंनेष्यत्स्वध्वर्युरुपश्रोदनसस्त्रिपदमाचेतीतेनक्रयोर्यवर्त्मनोनयोश्चमध्यदेशस्यार्जवेन
योदेशस्तस्मिन्नवस्थायवेदितःसन्नभिहिंकारात्साक्रगत्वीमचाउयस्यपदेनदक्षिणस्यांदिशिपांसू

सू·पू·वृ·४ ११७

स्विरुहषेनावंविशंतिमंत्रेणनत स्मिन्नेवसामान्येनस्तिलाभिर्हिरुत्साभद्रादभिश्रेयइत्य
नुब्रूतानिष्टन्निनिवचनेव्रजत्स्पध्वंषुपथमाप्रसमाप्यनव्रजेदित्येवमर्थोअनुःत्मनोअं
तरेणैववर्त्मनोअनेनपथानुव्रजन्नुनराअनुब्रूयादित्यर्थःव्रजन्नेवानुब्रूयात्नव्रजनविक्षेप
इत्येवमर्थंव्रजन्निनियहणोसोमपाःआरभेतांअवःस्थतोअनस्यवस्तिनेतस्य दक्षिणपार्श्वेनराज
समीपंगत्वातमीक्षमाणस्त्रैवतिहेतांत्रया·व्रजेनअ नुव्रजन्नुनराइतिसर्वास्वक्ष्वनुव्रजनोनु
वचनसिद्धौसत्यामनु व्रजेदितिवचनंसम्यग्यागोनंतरमेवानुव्रजेन्नव्यवायभेवंकुर्यादित्ये
वमर्थोअनोयेणाहवनीयंगतस्यानुव्रजनंरुतंभवतियानेवेतिनिहिंस्रशानिहितइतिव्रज
नपरिसमाप्तिदर्शनान्निष्टन्नेवपरिस्थातावस·खुवाउपस्पर्शनेशास्त्रविरोधःनत्रान्यतरस्यउ
क्षणाश्रयणेसतिउपस्पर्शनस्येवउक्षणाश्रयणंयुक्तंबंधनोत्तरकालेविहितत्वादितिवसनइ
त्युक्तंवचनाद्वृद्धस्यवचनादेवविस्रंसनेनदोषइतिमत्वाअंशुवेत्युक्तंवाशब्दःपक्षव्यावृत्यर्थःव

३ स्यविषयविकल्पोयंमंत्रेणबृहस्यविस्रंसनेबंधनशास्त्रविरोधः॥वसनोपस्पर्शनेचराज्ञोपस्पर्शना॥३

११७

द्धोवसनीतिवचनात् नृणनरपिबंधनंकर्तव्यं॥४॥अथा·ज्योताआतिथ्या
नामेष्टिरनंतरंकर्तव्याःतस्याथनोतस्याइतिवचनंतरंगतासित्यर्थोनेनास्मिन्नग्निमंथने
मंडूस्यंवथमोयमःसाधितोभवतिधायेअतिथिमनोःसमानइतिविष्टुरिंद्रअर्यमाहोता
याज्येसंस्थिताइतिसंस्थितइतिवचनमहर्गणेषुतानूनत्रस्यानाइत्यर्थोतानूनत्रमित्यर्ति
ज्युविशेषस्यनामाकरिष्यतइत्यार्तिज्यंकरिष्यतःकरिष्यतयइणसर्वंस्वयमेवाभिमृशेर
न्नान्योन्यस्यपाणिनिध्येनेत्येवमर्थोस्रष्टोयंतिआप्यायनस्वरूपमृक्मडिःसंस्पर्शनाधिक्या
दितिरदंसत्युइतःप्रभृत्युपसत्सुयद्रक्मस्पर्शनंकियतेनत्रमरंतीरेवएल्लीयानामदं
त्योनामनामआपःउपस्पर्शनसंनिधावृक्तांउपस्पर्शनएवायंनियमोनाचमनादावपीति
गम्यतेअर्थयहणमर्थवानेष्युपस्पर्शनेभवतीत्येवमर्थोअंशुायेतिआप्यायनमंत्रोयास्र
ष्टोव्याइतिनिरुक्तोनामनमस्कारःद्यावापृथिवीभ्यामेवनत्रमस्कुर्वंतीतिदर्शनात्तेनपाणिनि

धानेनमस्कारोऽजलिरूपेणकर्त्तव्यं॥४॥स्तुतो॰वानेएतान्युरुस्पर्शनान्युत्तराणिआप्तायतन
निरूपणपरत्वात्तेषांगानीत्यर्थः।पूर्वत्रशब्दःकर्मविशेषवचनः।तेनचरिष्यन्तिनिवचनंहो
तुरभिष्टवनकालविधानार्थंतेनकालांतरेयद्यध्वर्यवश्चरंतिनदाप्यभिष्टुयादेवंखरो
नामयत्रमहावीरःसंसाधनेसदेशःएतदुक्तंभवतिअध्वर्युादिषुपूर्वत्रचरिष्यत्सुहोता
नार्थेनपठ्यत्वरस्वरेणपरिव्रज्यतत्पश्चादुपविश्यवेषितःसन्नभिष्टुयादृगानं॥
ऋगानलक्षणमाहाऋक्॰वसेनाअस्यविधानस्यऋगानमितिसंज्ञेतिनिदर्शनार्थंपूर्व
सूत्रेऋगानशब्दप्रयोगः।अवसानसूत्राभ्यांसार्थमित्युक्तंतेनार्द्धर्चीसहितयावृक्त्याः।तत्रा
र्द्धर्चसंतानेभाषिकेवसंहितास्यात्रछोदसीतिमंत्रव्यंत्रस्य॰टलोपएतावत्पूर्वमभिष्टवनं।
अत्रमध्येयद्याख्येयंवचनंतदेवव्याख्यायतेऽरूपा॰तिगाऋगवयवमूर्त्तयोऽरूपात्मकाश
ब्दयोःप्रयोगविकल्पोयंसंसी॰मानेसम्यक्साद्यमानइत्यर्थः।अंज॰मानेअभिपूर्यमाणेवाउत्तरा

स्यामिरूपंयथाराशिसंपाद्यपठनीयंअभ्य॰क्षतेऽहिती॰पत्नीऽतती॰आत्मानंऽगा॰येत्।उत्त॰क्षे
तेअत्रक्रियांतरसंबद्धायाऋक्त्वसामप्यभिष्टवनमेवकार्यंअभिष्टवनंनामयर्मस्यसं
स्कारोभिधानरूपः।एतच्चधर्म्ममभिष्टुहीतिसंप्रेषादवगंतंनत्रयक्रियांतरमीक्षणादिनि
रनुषंगिकंनदर्शितवंतमेवांतत्रक्रियमाणमेवंक्रियेतयजमानादीनीक्षमाण
एतामिरभिष्टयादितिअरूरुचदित्यस्यामृच्युत्तरमेवार्द्धमीक्षमाणोब्रूयात्।उत्तरेणेति
वचनात्।अस्मादेववचनात्पूर्वस्मिन्याद्यारंभोवगतः।उत्त॰यंतिापरिधानानंतरमध्वर्युभि
र्यदुक्तंतदस्मदीयैरविकर्त्तव्यमित्यर्थः।उत्थापयत्रायंतीतिअध्वर्युणास्तोक्तस्यहोत्रादिभि
रनुष्ठेयत्वंसूत्रयति।इति॰दंब्रह्मजज्ञानमित्यादियदिदमृक्तंतत्पूर्वमभिष्टवनमित्य
र्थः।रतिकारःसमाप्तिसूचनःानुशब्दउत्तरविवक्षासूचनार्थः॥९॥अथोनरः॥अथशब्दःसंब
धार्थः।पूर्वोत्तरयोःपटलयोःसंबंधप्रयोजनमुत्तरेपिपटलेऋगावाद्यादिधर्मशापणार्थोऽत्तरमि

तिवचनंयाज्याव्यधानेसत्यपेक्षामिष्टवनत्वसूचनार्थंउप॰ उन्नरस्याउपविष्टेषुहोत्रादिषुयद्ध्वर्युर्घर्मंदुघामाक्राहयत्यसावेहीतिनदेवोनरस्यारंभेनिमित्तमित्यर्थः।उपविष्टेष्वितिवचनंयद्ध्वर्योनोत्थापयंतिनरास्थायस्वयमेकुर्युरित्यर्थस्यसूचनार्थं।अनः॰कृत्याउन्नरमभिष्ट्यादितिशेषः।उप॰दध्यानएनावुन्नरंपरलेनमध्यगतानिव्याख्येयानिव्याख्यायंतेउभि॰ष्टनेउद्घोषायामित्युन्नरादानंनिमित्तंरशनादेवावस्थानेसिद्धेवनिष्टनइतिवचनंमंत्रेवावनिष्टनेनप्रत्यक्षंसुलिंगापेक्षाकर्त्तव्येत्येवमर्थंउद्घा॰मितिआङ्गिरितिआसि॰गत्यादौआसु॰त्यागेआसिच्यमानइत्यनुषज्यतेगत्यआनइतिवचनात्पयोविपर्यासेकृन्विपर्यासः।आसि॰रपइति।इयोःपयसोरासेचनपर्यवसानेसतिसमुत्थेमहतीरपइतिब्रूयात्।महा॰निष्टनाएनयाभिष्टवनेकृतानंतरमुन्निष्टनावेनु॰वजेत्।निष्टनेगोक्रांवजेत्।गंध॰हर्णंखरावेक्षणंनस्यपश्चात्प्रत्यंचमुन्निष्टनःपुनःसमुन्निकृष्यानुवजेत्।उन्निताश्रोणिदेशंवाथनाकेसुपर्णमित्यस्यर्क्षःषण्णांशीर

णेनसहनत्वेवोपविशेत्वागोन्यत्रव्याहृतात्।निरसनोपवेशनमंत्रोच्चारणंनसंभवतिघतिषेधस्तुनिरसनक्रियाघतिषेधार्थः।वेषितो॰वानेअत्वेगंवसरेयजेतिवेषितएताभ्यांयजतिऋचोरेवाग्रहित्वंनयाज्यायाः।तेनसहरेवाग्र्वषट्कारोकर्त्तव्यो।अग्ने॰क्रत्वेतिवर्म॰तिवा।ब्रह्मा॰नेतिवतिवषट्कारंजपतिः।एव॰ह्यैके।आपराह्णिकपक्षेवर्म्यएवमेवसर्वंभवति।तत्रविशेषमाहायदु॰तिवाएतेऋचोयाज्याभवंति।अग्ने॰क्रतोउन्नराज्यादितिशेषः।अग्नेषितवचनंवत्सवेषितोयजतीत्यस्यानुवृत्तिसूचनार्थंतेनयदुस्त्रियासोहुतमस्यविवनमित्येताभ्यांमापराह्णिकेवेषितोयजतीतिगम्यते।होत्रयाणंब्रह्माधिकारनिवृत्त्यर्थंतेनापराह्णिकेपिवर्म्येवषट्कारानुवषट्कारयोर्ब्रह्मजपोस्तीतिविज्ञायते।तंघोर्वाह्णिकाप्वी।राह्णेअन्यात्यंते।अनयोरन्यतरमेववासर्वेषुवर्म्येषुब्रूयादित्यर्थः।काप्वीतमेअन्यतरपक्षेयंविशेषः।उन्नमेववर्म्येकाप्वीमेवब्रूयादिति।अनयोः ऋचोर्विशिष्टकालनिर्देशादन्यत्सर्वसाधारणमितिगम्य

तोपवक॰कांक्षेत्राएनामृचमुल्काभक्षार्थमाकांक्षेनाअत्रावस्थायभक्षणंकर्त्तव्यमित्यर्थः।वाजि॰पायः
उक्तरतिशेषः।उपायवचनमिलामिवप्रतिगृह्येत्येवमादेर्दर्भस्यशापणार्थंहुतंजपंयन्नेरेनर्
त्यस्यापवादः।अत्रापिशाणभक्षरवयजमानेवर्जयित्वाकृमि॰येयुः।वाजिनस्यैभ्यदेव्यासुस्य
न्तानवचनंस्तोतुरभावादत्रवप्रस्तोतुरुपहवयावचनार्थंकृमिणांभक्षणविधानेकृम
ल्लारूणपद्यासिकृएवतस्यन्यायलभ्यत्वात्सर्वे॰क्षिनाभक्षयेयुरितिशेषः।यजमानत्वादे
वंसर्वेषांभक्षणेशानेवचनमिदंमैत्रावरुणादीनामस्मदीयानामस्माकंस्वविहितोपायेनेवम
क्षणंभवतीत्येवमर्थं।सर्वे॰भक्षौ।सर्वाधिकारवनःसर्वसंग्रहार्थं।सर्वेषुदीक्षितेष्वितिवचन
मसत्वेष्वपियजमानोगृहपतिशब्देनोच्यतइतिज्ञापनार्थं।तेनहोताध्वर्युगृहपतिस्वामित्या
दौयजमानसंप्रत्ययःसिद्धोभवति।गृहपतेस्तुतोयज्ञभक्षविधानमुपरवेकृमविधानार्थं
तेनहोत्रादिशब्दैरवेतरेषामुपहवयावचनंभवतिगृहपतिशब्देनयजमानशब्देनागृहपतेःएवंस

त्यस्यसूत्रस्यार्थवत्ताभवतीति।संवेक्षितः।तिथिरुत्तरेद्युरितिशेषः।सूयव॰दयान्।परिदध्या
दितिवचनंविस्पष्टार्थंउत्तमे॰पेनाउत्तमेवत्वर्थइत्यर्थः॥७॥अथोपसन्नाअथशब्दःसंबंधार्थः।
पवर्ग्योपसदोःतेनसपवर्ग्यायाश्चोपसदिस्तानाचमनप्रपदनानिनभवंति।पवर्ग्यार्थेप्रपन्न
एवोपसदमपिकुर्यान्नान्योःपवर्ग्यार्थोउपसदिस्तानाचमनादीनिभवंत्येवंनस्यान्।जपाःउक्तो
इतिशेषः।लुप्तंनइत्यर्थः।शादे॰नेचापिशब्देयेवव्याख्यानेनेहशादेशाःईक्षितःसीदहोतरिति
वोक्तउपविशेदितिएवंव्याख्यानेइत्यर्थः।पक्व॰होपस्थाःपिशब्दोपवेशनातिदेशात्सभ्योग्नर्यु
पस्थानाच्चसक्तोदक्षिणोग्नर्युपस्थानाच्चविधीयतेउपाधेन्यःउपसद्यामीक्षवइत्येनासांति
सृणामृचांमध्येएकैकामेवर्चंविरचनानमनुब्रूयान्।नाएवंनवर्चःसामिधेन्योभवंति।एकैका
मितिवचनान्निसृणांनपरस्परंसंतानः।कार्यःस्वहोतुपरस्परंसंतनोत्येवंसुसर्वंचणवान्नि
मानाएवंअवसानविध्यभावान्।प्रदानावसानदर्शनाच्चार्थज्ञानंसवार्थएकैकामितिष्ठथक्क

रणंनस्यादवचनुर्मीनोनास्तीतिसिद्धंनवसप्तप्तवणवोस्तिनवसामिधेनीरन्वाहेतिसर्वासांसामिधे
नीनांनासां॰विशेषःप्रकृतावुक्तमेनवणवेनविगृह्यसंतानमुक्तं।अत्रतुनेत्याद्यादिदेवनावाह
नस्यसंतानविधानादयंमहानित्यादेराज्यभागदेवनावाहनपर्यंतस्यमंत्रस्यलोपोभवतिनादे
वनाआवाह्योपविशेदेवनिगदशेषत्वादित्येवमर्थं।आवाह्योपविशेदित्युक्तं।आज्यस्थि
करावाहनमर्थलुप्तमेवेतिनावा॰सेकं।अनावा॰वनाः।आवाहनंनामप्रयुज्यानोदेवतानोसंय
क्तरूपःसंस्कारःतन्नावाहनप्रतिषेधेसतिदेवनाभावोप्याशंक्येतानराशंकानिरस्यार्थवचनं।
अग्नि॰मरुतां॰स्विष्ट॰कृतेप्रयाजा॰आज्यभागौचालुप्तंनरत्यर्थः।नित्य॰यजंनिरूपश्च।उक्तर
त्यर्थः।एवा॰राद्धं।एवोपसदपराद्धंपिकर्तव्यानस्यांविशेषमाह।रमां॰धेन्यः।विप॰प्राणां।
पाण्योंऽवेरत्युपसदः।इत्थमुपसदःपौर्वाह्णिकं आपराह्णिकस्यकर्तव्याः।बहुवचनंब
हुत्वापेक्षं।सुश्॰हेत्वाद्यापौर्वाह्णिकस्यासुश्रीहेकर्तव्या आपराह्णिकस्याःस्वपराद्धं

तिराज॰तिस्रः।यस्मिन्नहनिराजकयःक्रतोःतदाद्यहान्येवसंख्यायएकाहानांतिस्रउपसदोभ
वंतिपौर्वाह्णिकापराह्णिकावेकीकृत्यएकोपसद्यवहारःसेवंविधोपसत्रिष्वहःसुकर्तव्येस
थः।नान्यहान्युपसदइत्युच्यंतइत्यर्थः।अत्रैकाहःशब्दःप्रकृतिविकृत्योःसाधारणःबहुवच
नसंबंधात्प्रकृत्यर्थत्वेनविध्यंतराभावाच्चविकृत्येकार्यत्वेनवाऽत्रैवविहितानांप्रयोगकालु
परिज्ञानार्थंकर्मणारभ्यैकाहानामित्यत्रसंकीर्तनं।वाऽथवाअध्वर्युप्रणीतव्यवस्थानिश्चयः।
अहीं॰दृशान्वत्॰णांइतिकारःपदर्शनार्थः।तेनाध्वर्युप्रत्ययाद्युपसन्निश्चयइत्युक्तंभवतिप
थ॰घर्म्माज्योतिरोमस्यपथमप्रयोगेघर्मंमेकेशाखिनोनेच्छंतिद्वितीयादावभ्यासेरुच्छंत्येव।
अभ्यासरूपंसंनेवंसंनेज्योतिरोमइत्यतोवचनाल्लभ्यते।अभ्यासतएवपथमयज्ञत्वेन
सरूपंइतिन्यायसिद्धोयमर्थः।ओप॰र्वाह्णं।ओपवसथ्येइतियेउपसदोनेइर्वाह्णएवकर्त
व्येउपसदंकर्वेपवर्ग्यावपइत्येतेपथमाश्चेत्ओपवसथ्येइतियाःपथमोपसत्तस्यासमा

गार्यायेषिनः पुरीष्यचित्यर्थमन्वाहहोनादक्षिनश्चेन्नायज॰क्षिनेऽदक्षिनेहोनरियजमान
एवानुब्रूयान्नायजमानोऽदक्षिनरत्येनावनेवसिद्देयद्धोनादक्षिनश्चेदिनियवनेनन्नापय
त्यन्यदपिदक्षिनहोनुर्विहितमदक्षिनेनयजमानेनकर्तव्यमितिवक्ष्या॰णांसवणांसमानवणांसर्वेषिमान्नाः वणवारित्यर्थः अपिमंद्रासुमंद्रशब्देनमंद्रस्यायोदिनोयोगायमउच्यनेनेनैवान्वाहनोपांश्चिनिब्रन्नाब्रजेनान्नाब्रजन्स्वध्वर्युश्चअनुक्रवन्ननुब्रजेनतिष्ठन्ब्रूयान्नेषुनिषत्स्वनुवचनारंभस्थानेस्थिताभूर्भवःस्वरितिवाचंविसृज्यनतःवणयनेतिसंप्रेषंब्रूयान्नाअथ॰शंसेनाअथेतिशब्देनाप्यसंबंधार्थः नेनशब्देनस्थिनहोनादक्षिनश्चेत्येषधर्मोऽनापिभवनि संचिनमग्निंप्रस्तोत्रानुगानमनुशंसेनाशंसनिरप्ययंसंस्कारकर्मैवअग्निमिति
द्वितीयानिर्देशान्नापश्चाद्वाचाद्वायहणंस्वरस्यहनेश्चमध्यमनसिध्यर्थंएतस्मिन्जनिापश्चा
दग्निंगुह्यस्येत्यत्रत्रयमेनन्तामग्निंचित्येपुरीष्यचितिरनुशंसनंवैश्वानरीयमित्येनत्रयंसाग्निंचि

त्येषुकर्तुभवनिापुरीष्यचितिरितिनामधेयान्तर्हुस्याग्निमनुशंसतीतिवचनान्मध्यमस्यो
त्तरस्यवैनस्यिन्नेवासनरतिप्रछसंबंधारेवास्यार्थस्यसिद्धेःसत्यांसत्रयोजनमप्रछाअ
प्यग्नयःसंतिनेधयेतत्रयंकर्तव्यमितिज्ञापनार्थंब्रह्मा॰वनान्नाब्रह्मणोयंनियमउच्यते
यउक्तोग्निवणयनेवतिरथजपसंसमाप्योपविशेन्नाचित्यस्याग्नेरक्षिणतोबहिर्वेद्यास्ते
आओडुंबर्याभिरवनान्नाओडुंबर्याआभिहवनमोडुंबर्याभिहवनमाआभीत्येवोपसर्गो
उक्॰यनांयदुक्॰मग्निवणयनेनदिरानींकर्तव्यांदीक्षि॰सर्वेन्नायदिदीक्षितोब्रह्मानदावसो
र्द्वारिहोमकालेतोवतिगछेन्नानुशशेदीक्षितस्यब्रह्मणोयंविशेषइतिदर्शयतिानेनेदंसूत्रं
ब्रह्मावतिरथमित्यस्मात्सूत्रार्थतोनंतरंद्रष्टव्यं ब्रह्मावतिरथमित्यस्यसूत्रस्यत्रयमेनदि
त्यस्मादनंतरंवचनंसाग्निचित्यएवबहिर्वेद्यासनेइतिज्ञापनार्थंतेनान्यत्रवेद्यांबहिर्वेदि
नानावतियमः।एतदुक्॰भवनि।सर्वत्रसोमिकेग्निवणयनेवतिरथंसमाप्यदक्षिणतउपविश्या

स्तओदुंबर्यामिहवना स्तान्निधित्येतबहिर्वेद्युपविश्यास्तेवसोर्हारंचोपगछेदिति॥८॥हविर्यंति।
हविर्द्धानेशकटेतेअस्मिन्काले॥वर्तयंत्यध्वर्यवः॥तइ॰एनान्तत्रयत्कर्तव्यंतत्सोमप्रवहणेनो
क्तोदक्षि॰दयोः॥तत्रैकंशकटंअत्रतुद्वेअत्रविशेषविध्यर्थस्तुशब्दः॥अयमत्रविशेषः॥दक्षिण
स्यशकटस्ययुगरंधकंतस्यमध्यंतत्पादयोर्मध्येयथाभवतितथापथापश्चादनसन्निपद्
यात्रेतीतियोदेशस्तत्रस्थित्वापूर्ववत्रुत्वातुब्रूयादित्यर्थः॥मुने॰राटीयदिरराटीअध्यवस्याऽव
द्यामवेत्तदाधिद्योरित्यस्याअर्द्धर्चेभारभेत्॥विश्वा॰स्तोमोव्यावस्तोतृस्तानामीक्षमाणोवि
श्वारूपाणीत्यनुब्रूयात्॥अतस्तस्यअध्वर्द्धर्चेभारभे यदिमेथ्योनिहनेस्यात्॥मेथ्यो॰ १२३
दश्यात्॥मेथ्योरूपनिहनयोरेनयापरिदध्यात्॥अत्रकेचिदध्वर्यवःपूर्वमेथीनिहनंरुत्वाततोर
राटीबंधनंतनुतःपरिश्रपणंकुर्वंति॥तन्नयदिमेथ्योरूपनिहनयोरितिभूतकालविशिष्टत्वेनतयोःश्र
पणान्नात्रकश्चिद्दोषः॥ऋग्विपर्यासंकृत्वानकर्तव्यामथासूत्रमेवेदमनुवदनंनऋग्यमितिसिद्धं॥९॥

अग्नी॰सोमीनः॥तीर्थेनवपरनवनंवपन्नस्यावनियमेनवपरनार्थंपश्चादस्योपविश्ये
तिशालामुखीयस्येत्यर्थः॥उपविश्यैवासीनइतिवचनंव्रजन्त्स्वध्वर्युरुपथमासमाप्यन
व्रजनार्थमितिद्रष्टव्यमेवमर्थंअत्र॰नराः॥अत्रब्रूयादितिशेषः॥प्रैतु॰रमेत्॥प्रणवेनोपरमेदित्य
धिकेनप्रणवेनेत्याशंक्यनाभथसमाप्योपरमेदित्युच्यतेचेत्प्रणवनिषेधाशंकास्यात्॥त
स्माद्व्ययविशेषणंकृतं॥उन्नरेरमेत्॥आग्नीध्रीयमतिव्रजन्त्स्वध्वर्युरुन्नरेणनमतिव्रज्यसोमो
जिगातिगात्वितेनाअनूच्यानमस्यराजेत्यस्याअध्वर्यआरभेत्॥यावाचेनाअंनः॥दध्यात्॥उन्नो
वारेक्षेमायआवारःक्षेमोवारः॥आवरणमावारः॥वाशब्दोवधारणार्थः॥अस्यामवस्थायांक्षेमा
र्थंभयवर्तीकारेकर्तव्येसतिउन्नरयेवपरिदध्यात्॥एवंव्याख्यायमानेव्यक्ष्रुतिरनुसृ
ताभवति॥व्रजे॰शेत्॥उन्नरेणशालामुखीयंव्रज्येत्येवमेनंसमानंतनोपरेण-वेदिदेशमति
व्रज्यदक्षिणतःशालामुखीयस्योपविशेत्॥सहोता॰णयेत्॥सव्रत्याहोतारमुत्तिष्ठमनूत्तायययथेतं

यत्येत्यायतोगच्छेत्यदिवैस्याराजानंवृणयेत्यदिशब्दसंबंधात्ब्रह्मणःसोमवृणयनंपाक्षिकमिति
गम्यतेवृणयनएवंभवतिऽऊंयतःयदुऊंदक्षिणतोब्रह्मन्नाशःशिशानइतिसूऊंजपित्वात
तोयेणाहवनीयंपरीत्यतस्यदक्षिणतोनिरसनोपवेशनेकृत्वातत्रैवासीनेतिनदृवृणयतोब्र
ह्मणोभवतिवृणयनस्त्विदानीमुच्यमानंभवतितच्चवृणयनमग्रेगमनंगृहपतयेवदायतनो
हविर्द्धानेभयेणपरेणवानिष्क्रम्यदक्षिणतआहवनीयस्यनिरस्योपविशेत्ययद्येणपत्न्या
स्नानरावपाद्यमानेराजनिपुनरपरेणवानिष्क्रम्यश्वोभसेएनोपविशेदित्येवमुभयोःपक्षयो
रनुज्ञानविशेषःशाद्यविशेत्राहविर्द्धानेवाद्यगृहपतयेराजानंवृणायहविर्द्धानेसोमंवायेणा
परेणवानिष्क्रम्यदक्षिणतआहवनीयस्योपविशेत्राअसन्निहितीयहविर्द्धानंद्यहणोराजन्एवायं
णापरेणवानिष्क्रमेत्तिनुतस्मिंस्तयोरप्येणापरेणवागमनंभवतीतिपुनस्तद्धवनंअग्नि
त्यागंसाग्निचित्यायंसोमयागक्रियायामग्निषुडस्यदक्षिणतउपविशेत्राएतत्सवृणयनोवृणयनञ्च

साधारणमुपवेशनस्थानंएतद्वशोएतद्रासनंब्रह्मणोग्रीवोमीयेपशोभवतिदृष्टिमेवैष्टि
कमेवदृष्टिपशुभ्यामन्यद्यद्यधर्मादितत्रतस्यैवदक्षिणतआसनंआहवनीयस्येतिसिद्धंवा
नच्चाहोमात्राऽसौत्येवाहविषाहोमपर्यंतमाहवनीयस्यदक्षिणतआसीनाःसदश्वेशोनरका
ऊसदस्येवासीनावचनादन्यत्रेतियदिमानेगृहपतयेराजानंवृणायपदिहविर्द्धानेवायेण
दक्षिणतोगतःस्यान्नराजपाद्यमानेराजन्यसादनार्थंपुनःपत्न्येयाद्यवायपरिहारार्थंनत्रेतानी
मेवप्रत्यन्येसतिकिमित्यग्नेणापरेणाश्वमतिव्रज्यगच्छेन्नानुगमनेप्रयोजनमस्तिवै
सर्ज्जनहोमोनामत्रिषुक्रियतेनवाहवनीयेहूयमानेनस्यदक्षिणतआसनार्थंनदादक्षि
णतोगतःस्यान्नानुत्रयराजापरेणराजानंहविर्द्धानेनगतःस्यान्नदानत्रैवासीननपत्येयान्नाप्य
वायाभावात्॥२॥अथाग्नीध्रंतिपशुनेतिशेषःउत्तरःदानात्दंडंवहायेत्युत्तरस्त्रेदंडवहा
नोत्तरकालमेवसरःवशेषविधानादेनानेनःपरार्थाउत्तरवेदिसमीपेकर्त्तव्याइतिवानेवचनमिद्

मग्नीषोमीयानिरिष्वर्मिकायामनूबंध्यायांसदसिकर्तव्यायामपिएतावंतःपदार्थाउन्नरवेदिसमी
पेकर्तव्यास्त्येवमर्थं।दंडं.होतावन्नरेणधिष्ण्यावनिष्क्रम्येत्युच्यमानेदावन्नरेणेत्याशंकास्यात्।त
न्निवृत्त्यर्थंयथास्वमित्युच्यते।योयस्यस्वःसयथास्वं।स्वंस्वंधिष्ण्यंउन्नरेणानिष्क्रम्यनहावन्नरेणेत्य
र्थः।पश्चात्त्वसेत्येतावतैवसिद्धेधिष्ण्यस्येतिवचनमागंतुकाअपीध्मोत्तिन्नवसरेअंतेवो प
विशंतीकर्तव्या।नवेदिश्रोण्यामित्येवमर्थं।अवानपः।स्वंस्वंधिष्ण्यस्यपश्चादवनिष्ठतेमेक्षावरु
णइत्यर्थः।यदिदे.पत्नीवा।यदिशब्दसंयोगादनित्यत्वमेषामवगम्यते।तत्राध्वर्युवशाद्धिरोषज्ञा
नंदेवस्तनूहवींषीत्येषांसंज्ञा।अशावत्रदेवतासर्वाःसगुणाएवपशुमानपशुपतिरितिरुद्रस्य
गुणविकल्पः।त्वमग्नेरमितिहे॥१॥यज्ञवै.मितिउवेदनिनिपातो।पक्षांतरविवक्षार्थाभवतः
सर्वइष्टानीति।वक्ष्यमाणानांहविषांसंज्ञाएतानिवानायानानि।अन्नायात्मनोदेवतोपदेशोध्या
नार्थः।अशावत्रदेवताःतन्नाहिनःपश्वंगमंत्रादीनांएकस्याएववचनात्सगुणशब्दानतोऽदितेर्विच्छु

पत्नीत्येकः।तत्तस्यावमितिःसमिद्धोषदितिवेश्यावमांकायांशमंतवमदशमशब्दावेतयोरपि
सर्वइष्टानर्थक्यायकोआनिद्देओपारत्नाउपयज्ञोमार्थओपयजाः।तैरंगारैर्व्यायपरिहा
रियत्नःकर्तव्यइत्यर्थः।आग्नी.नारंतेषामाग्नीध्रीयादाहरणेक्रियमाणेउन्नरेणहोतारंपश्चा
त्रीत्वातमेवदक्षिणेनहत्वाहोत्रीयेनिधानेकर्तव्यं।शमि.रुणंशमित्रादाहरणेअंतरायूपमा
हवनीयंवदक्षिणातिहत्यदक्षिणेनविहारंपश्चान्नीत्वामैत्रावरुणंचतस्योत्तरतोहत्वाहोत्रि
यएवनिधानंभवति।उपांशोपदेशादेवास्मिन्नर्थेसिद्धेपूर्वस्तूत्पत्त्यवायपरिहारार्थमेवायं
उपायउपदिश्यते।नाहशार्थमितिज्ञापनार्थं।तेनयत्रैवंरुतेव्यवायोनास्तितत्रैवंकर्तव्यं।य
त्रपुनरेवंरुतेव्यवायएवस्यात्तत्रैवंनकर्तव्यं।यथासवनीयादोनवहुन्नरेणाग्नीध्रीयंप
रिव्रज्यसदःवसन्नमितिउपो.ह्यानं।निष्क्रम्यवेदंहविर्धानादित्येनावनेवसिद्धेउपोत्थानवच
नंपरार्थत्वात्सासेपिशब्दतमेवेदमुत्थानमितिज्ञापनार्थं।तेनासमंत्रत्वंसाधितंभवति।अयत्न

इति वचनमन्यत्रापि पूर्वकाले क्रियमाणेनोपोत्थानेन पूर्वं संयाजार्थं गमनसिद्धौ तस्मिन्नेवो-
पोत्थानमंत्रस्यापणार्थंनेनयथा वसन्तमित्यत्रोरायुवेत्युक्तेन वेदग्रहणेनसस्य-
सर्गोनरकालमेवेतिसिद्धेनेदंध्यायाःहृदयभूमेरासनमित्यर्थः।संस्थिते॰रिति।दीक्षि॰ये
रन्वावसनीवरीणांपरिहारेक्रियमाणेदक्षिणाअंतर्भवेयुःअदक्षिणाबहिःस्युरित्येवमर्थंव
चनं॥२॥अथैन॰हेति।एतस्मात्रावेरितिवचनाद्वाग्वेनायंपशुःसमापनीयइतिगम्यतेयस्मा
त्रावोपशोःसमाप्तिस्तस्मादेतस्मात्रिवासकालेत्यचतुर्थभागेपाकपक्षिणांवदन्नात्रानरनु
वाक्यार्थमामंत्रितोवाग्यतस्तीर्थेनपपद्याग्नीध्रीयेजानाच्याहुतिंजुहुयात्।आसन्नामंत्रादित्यनेन न्याय १२६
वाग्यतस्तीर्थेनेतिवचनंचपदनकालारभ्यवाग्यमनसिद्ध्यर्थंआहुतिमितिवचनमाग्नीध्रीये
जानाच्येकामाहुतिंजुहुयादाहवनीयेहेतिस्तापनार्थंनेनोत्तरोरयाहुत्योर्जानाच्येतिसिद्धेम
वतिघानरनुवाक्यायामंत्रितस्यविधानादस्यसर्वस्यविधेःघानरनुवाकंगतंभवति।अतस्तस्यरना

वाहुतिर्भवतिं।आह॰नीयो।द्वितीयाग्रहणमाहुतिमित्येकवचनस्यबहुत्वादन्यायेकैवाहुतिर्मा
भूदित्येवमर्थं।आत॰णश्चाचशब्दोहोतुरनुकर्षणार्थः।ब्रह्मणश्चहोतुश्चायेविधिःसमानइ
त्यर्थः।होतुरर्थतयाविहितस्यानुकर्षणात्सायेणास्येदंवयोजनं।ब्रह्मणःप्रथमंप्रपदनं।पश्चा
द्धोतुरिति।प्राप्याहीति।हविर्द्धानशब्देनहविर्द्धानसमीपमुच्यते।यस्माच्छालायांहविर्द्धानेनि
षत्तःतस्माच्छालायाःपूर्वद्वारेत्रायेत्यर्थः।द्वार्य॰नमिति।द्वारिभवेद्वार्यंदक्षिणेनपाणिना
पर्यायेणाभिमर्शनंमंत्रस्यलक्षणकरणेवचनलिंगत्वात्।पयामंडेनाहविर्द्धानयोर्मध्यदे
शंपद्यपुगधुरा वंतरेणोपविशेत्।तत्रोपविश्यप्रेषितःसन्नानरनुवाकमनुब्रूयान्मंडे
णस्वरेणप्रेषितवचनमन्यत्रव्याप्तेसतिहोतर्यन्योपिप्रेषितोनुब्रूयात्तानरनुवाकमित्येव
मर्थं।अप्राप्तोयंमंडस्वरोविधीयतेनेनज्ञायतेकार्यसंबंधानामेवानिदेशेनप्राप्तिर्नाविधिसंबं

×इर्वल्लिद्वारेरराटीनामरज्जुर्वेद्वारामभिमृशतिं।प्राप्यहविर्द्धानेहविर्द्धानयोःसमीपवर्त्तिशालायां ×५

थानामिति।आग्ने॰इति पो॰क्रा॰।एतदाम्नातेषातरत्वाकार्थेअत्रविछंदसांविदेवनाशोद्धारोविधी
यते।अनुष्टुप्सुपंक्तीनांविछंदस्त्वाद्द्वारोनामीष्टः।अनउन्नमासुन्नमांचादिनइत्यत्रनछंदसए
वादिरित्यवगंतव्यं।इत्या॰क्रतुएतावानसमाम्नायोग्निदेवत्यइत्यर्थः।तेनोर्ध्वऋषणऊनयइत्य
स्यर्षेरूर्ध्वगाथस्यसूक्तस्याग्नेयमध्यवर्जित्वाश्लिंगाविरोधाच्चाग्नेयतंसा
धितंभवति।अस्यक्रतुरितिसंज्ञाभवति॥२३॥अथोषस्यः।क्रतुरितिशेषः।आग्नेयः क्रतुरुक्तः।
अथेदानीमुषस्यः क्रतुरुच्यतइत्यर्थः।घृतिः॰पाङ्क्तं।इत्यु॰क्तंउभयशोषस्यवचनमयंक्रतुः
कुत्सःत्रयोऋच्यइत्येवमर्थं॥२४॥अथाश्विनः।क्रतुरितिशेषः।एषोपांक्तं।इत्येतावाकः।कर्त
व्यइतिशेषः।यान्येतानिविंशक्रतुषुसप्तसप्तछंदांस्यनुक्रांतानितेषांसर्वेषांपृथक्सूक्तानि
गृह्णीयात्।नकिंचिदपिछंदःपरिवर्जयेत्।सर्वेषांछंदसामेकैकंसूक्तंगृह्णीयादित्यर्थः।सूक्त्य
र्हणंसूक्तानामखंडनार्थं।एवंक्रियमाणेयावान्कृत्स्नःसंपद्यतेसशातरत्रावाकोभवतीत्यर्थः।शत

मितः।इत्येकादन्योयंशातरत्रावाकः।शतत्वंमृत्यपरिमितइतिशतादधिकोदिशतादर्वागनियत
संख्इत्यर्थः।अतएवास्मिन्शातरत्रावाकेर्थात्सूक्तखंडनंभवतिएवमादीनांलुप्तानांसाध्यक्रमसं
बंधश्चोभवतिनत्वंतरायाश्चिकार्षितत्वादितिनाप्येषांअन्यैःछंदोभिरग्नेयंगायत्रंछं
दोनात्यावपेत्।अन्यैरितिबहुवचनस्यविशेषचरितार्थत्वात्त्रिभिरत्यावापोनकर्तव्यः।त्रिभ्योधि
कैरत्यावापेनदोषः।एवनियमोवास्यसूक्तस्यानन्यैरन्यस्यानंगतंवैरूपस्याग्नेयमित्यनुवर्ततेअ
त्यावपेदितिवाअध्यर्धाःउपसमस्यसूक्तस्यादित्यर्थः।उपसमासोनामर्चस्याऋचोनेषूनव
मऋत्वाऋगक्षरवशेनैकपदद्विपदाःसंधायतासामंनेषूनंकुर्यात्।अनतासांबहुत्वासंभवा
त्बहुवचनोपदेशसामर्थ्यादन्यत्रायंविधिर्भवति।यावत्योनेयमुपसमासएकपादिन्या
एवद्विपदायाःअनेकद्विपदासंहतोपउएववक्तव्याः।पंक्तोद्विपदात्रिरित्यनुवचनेपिनथार्श
नात्।यथावीरितिःयथास्थानमितियस्मिन्क्रमएतानिविहितानितस्मिन्नेवक्रमेनुवक्तव्यानीत्यर्थः।अ

वाणीनिवचनाऽनर्थक्ये षेषांखंडनंमाभूदितिगम्यते।सांगलानीतिचैषांसंज्ञाभवतिविध्यंतरहित
त्वात्खंडरसेधिक्कान्येतानीतिगम्यते।संज्ञा॰क्रामः।यःपुनर्यत्रमानोमरिष्यदवस्तोवर्त्तनेसयत्रैव
क्रामयेतयदिमरिष्यामिस्वर्गमनुयामितिनस्येतदपिमांगलंभवतीत्यर्थः।ईछे॰द्यातानादशा
तंशतरत्नाकल्पदेवईछेद्यावीयस्यावर्त्तनं।यदाअपरिमितशतरत्नाकल्पतादईछेद्यावीयस्यावर्त्त
नंनकर्त्तव्यंशतरत्नाकमेववर्धयेत्।एवमाश्विनेपिसहस्रपक्षेएवईछेद्यावीयस्यावर्त्तनं।अ
परिमिताश्विनपक्षेतुईछेद्यावीयस्यावर्त्तनंनभवति।आश्विनमेवसूर्योदयपर्यंतंवर्धयेदिति
देवज्ञानः।यदाईछेद्यावीयपर्यंतेनोक्तेनतमसोपघातोनजायेतनतदातेदेवस्तत्क्रमावर्त्तयेत्।या १२८
वत्तमसोपगछेत्।क्रा॰नुयात्।कालेतमस्यपहतइत्यर्थः।ईछेद्यावीयस्योत्तमयर्ज्जावतिक्रियत
मितिसत्क्रमुपसंहरेत्।यावत्पूर्वसमाइत्यत्रेतत्कर्त्तव्यंएतदुक्तंभवति।शतरत्नाकस्यादि
तआरभ्यईछेद्यावीयपर्यंतेसंइस्यारोहक्रमेणसर्वःपयोक्रमः।ईछेद्यावीयस्योत्तमंगतेनसंइस्यो

नमेनयमेनवतिक्रियतमितित्रेतन्मध्यमस्यपथंयममारभते।अस्मिन्सत्क्रमेउत्तमायाःपागे
वारोहिक्रमेणैवमध्यमस्वरंसर्वत्रगुंजीत।ततोमध्यस्योत्तमेनयमेनोत्तमगंतमुत्तमस्यपथ
मंयममारब्दीत।आदायारोहिक्रमेणैवोत्तमंस्वरंतस्यामेवर्च्चिसमर्वत्रगुंजीतएवस्वरसंक्रम
णेनाभ्याहतंभवति।उत्सर्पणंचपूर्ववोत्तमायाःसमाक्षिप्तेउत्तरवोपोत्तमायाःसमाक्षिप्तेत्र
तिपुनःत्रिचाउत्सर्पणस्वरूपमत्रैवंभवति।वह्यासनएवपूर्वस्थानात्स्थानांतरेउत्पतनंयुगपुरा
वंतरेणोपविष्टःसन्पथमसुत्क्षिप्यपूर्वासनात्पुरतःसन्त्रतिक्रियतमित्यशब्दाहाततःपुन
रुत्सर्पणेनहार्यस्थूणेअंतरेणसन्नुत्तमयापरिदध्यात्।आश्रावणस्यसिद्धवदुपदेशात्तस्यैवंस्व
रोभवतीतिनिश्चीयते।एतदुक्तंभवतिमंद्रारीनांमध्येयस्मिन्नाश्रावणेपयुज्यतेतस्यस्वरस्यस
र्वत्रयमाआश्रावणेपयोक्तव्याःपत्याश्रावणेष्वेवंप्रयोगसिद्ध्यर्थमाश्रावणं

दृष्टांतःकृतःरदमनुवचनंप्रधानकर्मशंसनीतिवत्ननुसर्वाण्यनुवचना

न्यग्निमंथनादीनि संस्कारकर्माणीति सिद्धं। सत्यं यसि इंतत्र संस्कार्यस्य समन्वयोस्त्यादेः। तत्र
नापि मानर्थक्यं वणमध्ये ऽग्नेरिनासमन्वयो दृश्यते। संप्रैषतो मंत्रलिंगाच्चेति सत्यं समन्वयोस्ति।
तस्य संस्कार्यत्वे प्रमाणं नास्ति। लोतिशंसत्यादावर्थाभिधेयतया समन्वयस्य दृष्टत्वात्। यत्तु संप्रै
षतइतितत्र पातर्यावदेवतासंबंधिगुणसंकीर्तनार्थमनुब्रूहीत्येवमादिभविष्यति। एवं कार्यं
तरार्थानामन्नाभिधानमित्यनवगमात्। उषःसंबंधितु कर्मज्योतिषोमेक्वचिदपि न दृश्यते। अ
ग्न्यग्निसंबंधितु अस्त्येव तथापि तत्कर्मसंबंधिनारूपमन्वक्कीर्तितमित्यवगमात्। घ्यानकर्मे
वेतदिति निश्चितुमः। यदि खलु कर्मांतरसंबंधिद्रव्यसंबंधमात्रादेव संस्कारत्वमुपगतं स्यात्, १२९
तत्र सर्वेषांस्तोतिशंसतीनां संस्कारकर्मत्वमेव स्यात्। अत्र च अनुवचनवैधर्म्यलिंगं तथात्वस्य
सन्निधौ विश्वरूपानामस्कृतिर्वाग्देवत्या वाक्यविकियते तस्माच्च घ्यानकर्मत्वमवगंतुं तत्साह
चर्यात्च घ्यानकर्मेति सिद्धं। विनापयोजनं स्तावसरेतदतिक्रियामामासोमपयोगपरिसमाप्तेर्विपर्या

मस्ति। मनसातेवाचं प्रतिगृणामीतिप्रातरनुवाकमनुब्रुवंतंहोतारमध्वर्युराहेति अत्रप्रतिगरः शंसतिलिंगं॥३

सज्ञायश्चिनंकृत्वापुनस्तदपिकर्तव्यमेवघ्यानकर्मत्वेसतिसंस्कार्येशायश्चिनमे
वनपुनःप्रयोगइतीति॥१५॥ ॥इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौनारायणीयायांचतुर्थोध्यायः॥७॥
परिधायाःपरिधानविध्युत्तरकालमेतास्वनुवचनस्यविधानात्परिहितइत्यस्मिन्नर्थेसिद्धेयत्प
रिहितवचनंतत्परिधानीयायोनश्चीययोःसंबंधकरणार्थंतेनानयोःकर्तृस्थानोपवेशनानामेक
साधिनंभवति। अवधित्वंहिशब्देभ्यस्यपरिधानीयायाएवेतिसाधिनंभवति। संप्रैषपाठेनु
वचनादिपरिज्ञानसाधनयोःसंप्रैषस्वशास्त्रचोदनयोर्विप्रतिषेधेनयोरन्यतरेणापितरनु
वचनादिसिध्यतीत्येवमर्थः। ईषत्कृत्वसित्यर्थः। शनैस्तरांशनैस्तरामित्यर्थः। परिहितवचना
देवपरिधानीयायाअवधित्वेसिद्धेपुनःपरिधानीयावचनंपरिधानीयायाअंत्यावस्थासंग्रहा
र्थं। परिधानीयायामपिपरिधानीयायाइत्येवमर्थंतत्रपरिधानीयायासुत्तमस्वरोयमारोहि
क्रमेणकृत्वःपशुकामःतन्नीत्याद्यमाभ्यांनैस्तरांभवतीत्यर्थः। तत्रानंतरैकांतरयोर्यमयोरुच्चनीचतो

सू·५·व·५ पलंभनाशक्रोर्ध्वतरादिषुसर्वेषुयमेषुपानेषुईषच्छब्देनद्यूतरएवयमोनियम्यते।तेनोत्तम
स्वचतुर्थेनयमेनानुवर्त्यमितिसिद्धंनासां·र्पणात्पसर्पणशब्देनोत्तमयानुपपद्ये
तेत्येतत्पदंनेष्टव्यंनेएतेनासामित्यस्यसर्पणविशेषणत्वाल्लभ्यते।नाभ्यइतिनिगदात्
प्राप्तावित्यक्रोष्टुर्मतंनेएतदुक्तंभवति।अपोनप्त्रीयाणांयत्सर्पणंआतस्मात्तन्निगदादिश
नैस्तरांभवतीति।अत्रैषड्भागादंतरादयोयमापरिष्टव्यंनेतेनात्रमध्यमस्वरोवेदितव्यः।
परंमंद्रेणात्पदनादियत्परमपोनप्त्रीयंतन्मंद्रेणप्रयोक्तव्यं।तदपोनप्त्रीयाधिकारात्लभ्यते।
शानः·नंचाशनःसवनंचमंद्रस्वरेणप्रयोक्तव्यंतत्रोपांशुग्रहायछावाकशस्त्रंतंसर्वंत्रमंद्र
स्वरोभवतीत्यर्थः।अध्य·थर्वाक्रंगा·नराअध्वर्यईकारस्योत्तरमयासंतानाविरोधात्क्रंगा
वानतायाश्चपूर्वयासंतानविरोधादत्रहितीयेआरंभेनंचार्द्धर्चोत्तृचसंतानवक्तव्याः।इष्टि·त्या
वाउत्तरार्द्धत्यनुवर्तनेसामिधेनीन्यायेनेत्यर्थः।वक्रु·क्रोक्षेत्।वक्रुत्वावेत्येतस्मिन्पक्षेलिंगाक्रोक्षेव

भवतिायस्याक्रुचोयदपेक्षणीयंलिंगंतंतस्याःपूर्वस्याक्रुचोर्द्वेस्तिलालिंगमाक्रोक्षेत्।प्रदे·नवा।
हिनो·दशमीदशमीग्रहणंब्राह्मणवादः।आवः·नासु।अत्रद्विविधाआपोवसतीवर्येएक
धनाश्चानुवर्तंतेपूर्वेष्वेववसतीवर्योगृहीताएकधनाइदानींगृह्यंते।अतोगृहीतायहणदेशा
त्तद्देवयजनदेशंप्रतियदाआवर्त्तनेतदेयमृगनुवर्त्या।प्रति·नासु।अत्रै

वासानस्यदृष्टिपू

र्थंगतासुआधे·र्म्यर्थाः।इत्युपायतोद्विजातिब्राह्मणेनोक्तांशेषःसमीपमागतास्वित्यर्थःसमन्वा·
इतिःसमायतोद्वित्यनुविशेषः।वसतीवरीःसमागतास्वित्यर्थः।इतिशब्दोब्राह्मणोक्तकार्य
स्मरणार्थः।तीर्थ·रमेतात्रकृतिभावपक्षेप्यनेपरमोनित्योविधानसामर्थ्यात्।आग·ङतिाउ
नेाक्तमेतात्रनिवचनपाठःप्रतिवचनार्थप्रतिपादनेविस्मृतार्थतात्।अयमसौचेतनिगदइ
त्थंवक्तव्यइत्याहानास·क्तेतइत्यनेनवचनाद्यसेंइदित्यादिरथस्यैवनिगदस्यैकदेशइत्यवगम्यते।।

आसामेकथनानामगच्छंतीनांसंमुखतोगतानांअपरेणानीत्यनइत्तरेणनिवेदित्यर्थः।उपा॰नेना
नाम्नइरेणात्मनोनीनासत्रावर्जनायस्येंतिसः।अथाइत्यस्येंइरित्यादिषुवन्नवजेनाकृगा ननो२
नानपक्षेयेनेनवणवेनसंतानःकर्त्तव्यःपादसामर्थ्यात्।उत्त॰येनातिसृणासुत्तमयेत्यर्थः।एसा
तिहासन्नानृणांसन्नास्वेकथनास्तित्यर्थः।तासामेवाधिकारात्आगन्नापइत्यनयापरिधाय
ननोनिष्क्रम्यइनःइर्वयाद्वारादिहिनंशविश्यतस्यामेवद्वारियाउत्तरास्कूणातस्याःपार्श्वसमी
पेराजानमभिमुखउपविशेदकृत्वैवनिरसनमुपवेशनमंत्रउक्तेव॥९॥उपन्नाप्यात्।उपांशु
र्नामायहः।नेहयमानमभिमुखोभूत्वानेनमंत्रेणानुमंत्र्यानुलोम्येनपाणनंकुर्यात्।अंतःशरी
रस्थंवायुंनासिकाद्वारेणबहिर्निर्गमयेदित्यर्थः।अंत॰पान्यात्।आभिमुख्येनबहिस्थंवासंनासि
काद्वारेणांतःप्रवेशयेत्।प्राणापानयोःस्वरूपेणनिदर्शनंपदार्थसंशयनिरित्यर्थोचकारोवास्
योक्तविद्यानुकर्षणार्थःसोयंविधिःप्राणंयछस्माद्वांमुखसूर्यायेत्युपांशुमनुमंत्रयेतनमभिप्राणेइ

नरेणभागेनाएवमंतर्यामस्यमंत्रस्यइरेणभागेनानुमंत्र्यउत्तरेणभागेनास्यपानेदिति।एवं
वायवोक्त्यमितिचशरः।उपांशु॰जेनाउपांशुयरार्थःसोमउपांशुरित्युच्यते।सोमिष्टयजनेये
नयाग्यासउपांशुसवनःतंव्याख्यायतेत्यभिमृश्यापोनशीयारंभस्थानंउपविश्यभूर्भुवःस्वरि
तिवाचंविसृजेत्।प्राणरश्मीकामंत्रणकालएवनियतवाक्संबंधादेतापोनशीयास्वपितदव
स्थएवस्थितः।तासुचानुक्तवन्नवजनमस्तीतिनदंतेविसृज्यमानामंत्रवदेवविसृशभवेन्ना
मंत्रवदेवविसृजतेसेवाक्तस्मान्नाहुतयोरुपांशुंतर्यामयोरित्युल्लृष्यविसृज्यतइत्यवगंत
व्यंनात्रविचारणीयमन्यदस्तिपक्तित्योःपवमानायेतिवचनंपवमानार्थमुद्गात्रर्थयत
आरभ्यसर्वंतिष्ठतएवारभ्यएनावपिसर्पतःनविप्रकृष्टोमोनरकालमेवेत्येवमर्थंअन्वक्कृष्ट
नरत्यर्थः।नित्यवचनमनिरुद्धादीमुख्यंकर्महितीयःकुर्यात्।द्वितीयंकर्मतृतीयःकुर्यादित्यत्रा
विसर्पणेतयोर्नित्ययोरेवफलार्थंनतत्कार्य्यंकुर्वतस्तदर्थमुत्तरयोःप्राप्तिरित्येवमर्थोनावं॰नाश्वेन।

नावित्रिब्रह्ममैत्रावरुणावित्यर्थः।इतरइतिताभ्यामन्येहोतृब्रह्मवर्गयोः पुरुषाइत्यर्थः।दीक्षिता इतिवचनादीक्षितानामेतेषांसर्पणंनास्तीतिगम्यते।दीक्षितानांयजमानत्वादेवसर्पणेसिद्धे पुनर्वचनमेतेषामस्मञ्जास्त्रोक्तविधिज्ञापणार्थमंतरेणेतिमध्येइत्यर्थः।ऋग्॰शान्ति॰विधु दो मइतिकर्मनामानोहुतासर्वेतीतिवचनात्सर्पणंगोहोमइतिगम्यते।तेनयेयेसर्पतिगैतेनेत्यु कंतीतिगम्यते।अध्वर्युमुखाः।अध्वर्युकारिणइत्यर्थः।समन्त्रंब्राह्मणेछेदनपरस्परंस्पर्शं नइत्यर्थः।आनीर्थदेशादितिवचनाद्देवाध्वर्युज्ञाधान्यांनीर्थदेशंज्ञाप्योपवेशनादिस्वा धीनाएवेत्येवमर्थं।तत्तोत्रियायोपविशंत्सुह्मातारमभिमुखाः।तत्रसमंचकेनिरसनोक्तोपवेश नेकर्तव्येइतिएतेनिरसनोपवेशनेसर्वासनेषुअस्मिन्सूत्रेसिद्धेभाष्यकारः।तस्यवह्निष्य वमानस्यस्तोत्रंतत्स्तोत्रंस्तुतिरित्यर्थः।बर्हिष्यवमानस्तुत्यर्थंसुह्मातारमभिमुखाउपविशेयुः। दक्षिणतोब्रह्मोदङ्मुखःपश्चान्मैत्रावरुणःप्राङ्मुखःबहुवचनंसत्रापेक्षं।नान्होता॰समिति।नान्बहि

ष्यवमानार्थंसुपविशानित्यर्थः।अन्वेवासीनइतियत्रोपविश्यवाग्विसर्गंकरोतितत्रैवेत्यर्थः।होत्र यहणंहोत्रैवात्रैवासीनोनुमंत्रयतेनयजमानइत्येवमर्थंयदियजमानएवहोत्रंकरोति तदायजमानःतयासर्पणंकृत्वातत्रस्थएवानुमंत्रणमपिकुर्यात्।तथाचवचनमस्तिायद्येवंस्व यंयजमानोहोतास्यात्सर्पेदेवेति।दीक्षि॰शयायदिहोतादीक्षितस्तदानुमंत्रणंकृत्वापुनस्तत्र गत्वेयाजमानंकर्मेतियाजमानंइर्वस्त्रेहोत्रयहणायजमानस्यहोतृत्वेगत्वानुमंत्रणमुक्तंअ थवहोतुर्यजमानत्वेनुमंत्रणंकृत्वापश्चाद्याजमानंकर्मेत्रजेदित्युक्तंतेनेदमुक्तंभवति।एकाहा हानेषुयजमानस्यहोतृत्वेसत्रेषुग्रहणेहोतृत्वेचगत्वानुमंत्रणंभवति।सत्रेषुवहोतानुमं त्रणंकृत्वागत्वेयाजमानकरणायअन्यत्रानुमंत्रणंकृत्वापिगंतव्यमित्यर्थः।सर्वे॰नयोः।य दिहोतादीक्षितस्तदोत्तरयोःसवनयोःसर्पणमपिकुर्यात्।बर्हिष्यवमानेत्रैवासीनोनुमंत्र्यपु नर्गत्वोत्तरयोस्तृसवनयोःसर्पणादिसर्वंयाजमानंकुर्यादित्यर्थः।ब्रह्मन्॰जनः।ब्रह्मैत्रावरु

णयोरयं विधिस्तयोरेवात्र वत्यनिसर्जनविधिदर्शनात्।अनिसर्जनवाक्यपोऽनि सर्जनंवाक्येप
रस्मैपदप्रयोगेसत्यपिवत्सनिसर्जनवाक्यआत्मनेपदप्रयोगलाभार्थं।भूरि॰वने।घानः स
वनयहणंमाध्यंदिनसवनादिस्तोत्रनिवृत्त्यर्थं।भुव॰दिने।स्तरि।वने।भूसुं॰रुतात्।इंद्रवंत
इत्यादौऋर्वदधिकारेसिद्धेपुनर्वचनव्याहृतित्रयविशिष्टचतुर्थ्यंयेमंत्रउर्ङमाग्निमारु
ताइवतिनइर्वत्रयोमंत्राःसंहत्यभवंतीत्येवमर्थंउक्त्वादिष्विनिवक्ष्यऊर्ङमाग्निमारुता
दिनिवचनंमानसात्यग्निष्टोमस्तोत्रसंग्रहार्थं।स्कन॰त्यृचैः।जपितोऽग्नेरित्युभयवचनमस्ये
वमेवभवतीत्येवमर्थं।तेनबह्वृणोक्तार्धर्चावृणादित्ययमपिविधिर्भवतीतिगम्यते॥२॥ १३३
अथ॰रंति।सवनेषुभवःसवनीयःपशुरात्तःसवनेचरंति।पुरोऽनुवाक्यायांमाध्यंदिने।अंगेस्त
नीयसवनइत्येवंयइत्यर्थः।परिप्लवणायुक्तमित्येवमादिभिर्लिंगैःपशुनेतिवचनंपु
रोऽनुवाक्यानामपिसवनीयसंज्ञापणार्थंयेभवंतीत्यस्यपशोर्यायाइवताविहिताःशास्त्रांतरेण

पितइवत्योपिपशुःकर्तव्यः।एतदुक्तंभवति।सवनीयेपशोरेवनानरयाग्नावप्यसमाम्नातत्वंना
स्तीति।आग्ने॰ऐंद्रा॰तीयः।ऐंद्रो॰तृतीयः।सार॰तृथ्यः।अत्रचशब्दयोगादेवसमुच्चयेसं
भवेसत्यपियद्दिनीयादिभिःशब्दैःसमुच्चयंविदधानोतिनत्रापयतिवापिक्रोयंसमुच्चय
इतिवक्ष्यतेवंजातीयमानर्थक॰शब्दःइतिशब्दःएतेचत्वारःक्रतुपशुसंज्ञाभवंति।परि॰वर्ज्यो
परिप्लवणादियज्ञानालमार्जनपर्यंतंअग्नीषोमीयेपशोर्विहितंनदत्रापिभवति।अयमेवा
र्थोत्रविधातुमिष्टः।एवंव्याख्यायमानेत्रभयत्रचात्रालमार्जनस्यनेदमादिष्वमार्ज्जनमिति
प्रतिषिद्धस्यप्रतिषवःकृतोभवति।अग्नीषोमीयसंबंधितयासिद्धवदुपदिश्यतस्यसवनी
यसंबंधितयापुनर्विधानान्नदवप्यंतभावेदंश्रवणमंत्रःप्रतिषिध्यते।तेनावभृथमन्नमेवामं
त्रकृत्वादायश्वविद्योतारंपरिहृत्यतस्मायतोगमनादिसर्वंभवतिउप॰यांत्रिःउपविश्यैतिव
चनमुपविश्यपरिप्लवणीयामेवब्रूयान्नश्वस्रोत्तराईर्ङमपीत्येवमर्थं।आव॰मेणाआवाहनादि

सुन्वंछ्रोअग्नेयजमानशाद्रित्येवंलक्षणसिद्धस्यसुन्वछ्रस्यसुन्वतेयजमानायेतिषाढोयज
मानशाद्देवायेसुन्वंछ्रः कर्तव्योनतत्पतीयाज्ञयज्ञपतिशाद्रित्येवमर्थोयजमानशब्द्स
मानविभक्तिश्रवणायचेति।आवाहनादियहणमस्मिन्नहनिवदायदाऐष्टिकंतंत्वंपवस्वनेत
दानदास्यविधेःशापणार्थंऐष्टिकयहणमनैष्टिकनिवृत्त्यर्थं।नोत्याद्ध्वं।अहर्गणेत्यमनंत्य
वास्तीतिविशेषणं।एकाहेचैकतादङ्गत्वंदेवायंतवइतिं।अंत्येहनियद्वोर्योजनंतस्माद्
र्ध्वमयंविधिर्नभवतीत्यर्थः।नशा॰तिवा।अनयोरपिविशेषयोरयंविधिर्नभवति।जागा॰हे
तिं।सवनदेवताअतिदिष्टदेवतानांसोमानांसवनेसवनेदेवतास्तेचसवनसुखेसवनसु
खेयेहोतुर्वषट्कारेहूयंतइत्यर्थः।अश्वत्वात्सोमस्यावाहनपक्षरणमाद्योयमयाप्नवात्मतः।
तांःसूर्त्तयेत्।अयमप्यप्राप्तविधिरश्वत्वादेवा।एवकारोविप्रलाभार्थः।पवस्व॰वाक्यात्येस्मिन्नह
निवषट्कारसंबंधिनस्तेस्मिन्काले।पवस्वाङ्गुलीर्दक्षयन्नाङ्गुलीर्दक्षयंश्छागंवर्ज्जयित्वा।अस्मादेवाछागाक्रमतिवे

धादवगम्यते।पवस्वाहुतयोनवरणनिमित्ताइति।अछावाकस्यवरणभावात्।वेनाद्गीषोमीयेह
निवरणेकृतेपिहोतुरन्येनजुहुतिं।होतुस्कृपशुकोषिकृत्यःसिद्धएवाचात्वा।धिष्ण्यात्।चात्वा
लमार्जनांतंपशुकंकर्मोपदिशंतश्चात्वालमार्जनेकृतेसोमिकमुपस्थानादिकर्मकुर्मोदित्य
र्थः।तेनपशुकर्त्तारएवमार्जनंकुर्युः।अध्वर्युपथइत्यध्वर्युपथेतिवृतइत्यर्थः।आदित्यप्रभृ
तीनवक्ष्यमाणाधिष्ण्यानुपतिष्ठंतेआदित्यप्रभृतिवचनमादित्यस्याधिष्ण्यत्वप्रतिपादनार्थं।
तेनोपस्थितौचेत्यादावादित्यस्यापियहणंभवति।आदिःयेतिउपतिष्ठंतइतिवर्त्ततेऽयंवच
नमादित्यप्रभृतीधिष्ण्यानुपतिष्ठंतइतिवचनात्पत्युपस्थानेआदित्यप्रभृतिदेवानेनन्नि
त्यर्थं।तेनसकृदेवायउपस्थानन्यायेनयावदुपस्थानमितिं।यूपा॰देतिं।अत्रापादित्यउपस्थि
तोयूपादिभिःसहतस्यापिनिर्देशात्।निर्मथ्योनामयत्राग्निर्मथ्यतेसदेशः।सप्या॰मेवाशामि
त्रंपशुश्चपणार्थेग्निःउवध्यगोहाओवध्यादनस्थानेआलब्धोयत्रबहिष्पवमानस्तूयते।एव॰

मिति।एवमेवेत्युभयत्रापि संबध्यते।तेनायमर्थः।सगरादित्ययमेवोभयत्रभवति।दक्षिणाद्र॰मिति।
आग्नीध्रीयोऽग्निविशेषोयउत्तरतोनिहितः।अछावाकस्थवादःयस्मिन्देशेआसीनोऽछावाकवद्
स्येत्युक्तोवद्तिसदेशः।दक्षिणेनमार्जालीयमितिमार्जालीयएवोच्यतेतेनोत्तरोपिमार्जालीयो
ऽतिगम्यते।खरोनामयस्मिन्देशेयद्दवमसाःसाध्यतेसदेशः।विशेषणविशेष्यभावभो
निवृत्त्यर्थंसमासाकरणंनोपस्थानसिद्ध्यर्थंतेनैतांश्चनुरःसक्तदेशोपविष्टरनूउत्त॰हीति।आ
ग्नीध्रीयउत्तरेणपरिव्रज्यसदसोद्वारद्वदेशंप्राप्यसदसोमिमृशंतिमंत्रेणवाप्येतिवचनंवा
क्केष्टनिवृत्त्यर्थं।वाप्यामिमृशंतिनान्यंतंपादनीयमित्यर्थः।द्वार्यंवंतेद्वार्यंइतिद्वर्स्य
द्वारस्यस्कूणेत्यर्थः।वाप्यसदइतिप्रकृतत्वाद्दवनीयवद्देशाद्गच्छतोसदःप्राप्तिपूर्व
भागइतिगम्यते।तत्रचशाप्यानंनरंद्वार्यामिमर्शनविधानात्शालाप्रिअसदसोद्वारद्वदेशस्यै
वेतिगम्यते।अभिमृशंतीतिवर्तमानेसंस्त्यइतिवचनंवैलक्षण्यज्ञापनार्थंतच्चवैलक्षण्यम्

सन्निहितेनमंत्रेणदेवीर्द्वारइत्यनेनाभिमर्शनमेवमित्यन्वयःसगरादित्यनेनेत्यर्थः।अपरानितिस
दःपूर्वद्वारदेशंप्राप्तानोविधानात्सदसोपरांशालासुरवीयादीनित्यर्थः।शालासुरवीयादीनित्यनुक्ता॰
परानितिवचनात्तत्रस्थाएवोपसिदरवाउप॰माणाः।उपसिदंतइतिवर्तमानेउपस्थिताआदित्याद्
यः।अनुपस्थितासदस्साहोत्रियादयः।वशाहएवंशाह्यनुकर्षणार्थः।अपश्यंतइतिवचनात्सर्व
त्रशक्तिविषयेअभिमृशएवकर्मोणिकुर्यादितिगम्यते।नेक्षमाणाःअनीक्षमाणाः।विविधमनी
क्षमाणाः।व्यनीक्षमाणाव्यनीक्षमाणाः।अव्यनीक्षमाणाः।हिवतिषेधेनतान्प्रकृत्यर्थप्रा
प्तिः।विविधंवीक्षमाणाइत्यर्थः।एतदुक्तंभवति।उपस्थितानउपस्थितांश्चसर्वान्पश्यंतोप्यप
श्यंतोपितत्तत्प्रेक्षमाणाअग्नयःसगरादित्यनेनमंत्रेणसकृदेवसदःपूर्वद्वारप्रदेशस्थाए
वोपसिदरन्निति।होताःपंतःपूर्वद्वारदेशंगतत्वात्ततएवप्रसर्पन्सिद्धेयत्पूर्वंयद्दंकरोति
तत्प्रापयति।सदःप्रवेशनद्वारनिर्देशेसतिपूर्वयैवप्रदेशोभवतीति।उदंनदित्येतान्देवंसर्वेस

हजपंतः पूर्वयाद्वारा सर्वेषु रित्यर्थः॥उत्त॰ मइति॥सूत्रोक्तक्रमेण होत्रप्रथमावविश्य नतोनेष्टेो
त्वाग्नीध्णं छंसीहोत्रमैत्रावरुणाद्यनेनक्रमेणोन्नेरणसंधिष्याद्गत्वासन्नासन्नाश्चा
वरेणगत्वायोयस्यस्योधिष्ण्यस्यतस्यपश्चादुपविशेयुः॥उपविश्ययोअग्नेर्निजपेयुः॥नेष्टुः
सन्नानपरेणगमनंनास्ति॥असंभवात्॥एव॰विशेत्॥एवमित्युपस्थानादिजघंतमतिदिश्य
ते॰तम॰पक्षा॥ऋत्विग्ग्रहणंचसर्वर्त्विक्विशेषणं॥येचसर्वर्त्विजस्तेचस्त्रीणंचसर्वंतम
तनेनैवद्वारेणचसर्वेयुः॥यद्दंपत्येचस्त्र्यंतेनतेएवेत्यर्थः॥तेनार्थितयादिदृक्षयाचसन्ना
नामत्रचसंगोनास्तीतिनतेषांमध्येनियमोभवति॥पूर्वे॰शंतिरिदमपितेषांस्नानविधानेय॰ १३६
थांतरंयथासन्निरुद्धमित्यर्थः॥योयस्यचमसभक्षसंबंधिनोसन्निरुद्धःसतस्यसमीपेउ
पविशतीत्यर्थः॥एत॰क्रोशआग्नीध्रोप्यनेनप्रकारेणोपस्थानादिजघंतंपूर्ववत्कुर्यात्॥आग्नी
ध्रीयंतुपविशेत्संपादितेमपात्रेचमसार्थमपाक्रोशमितिवचनाद्दक्षि॰र्त्विणांसर्वेषांधिष्ण्यसंपश्चा

दुपवेशनमुक्तंतत्रकोधिष्ण्यःकस्येत्यनियमार्थमिदमुच्यते॥चमसर्त्विणोहोत्रादयः॥तेषांचम
तेषुतदधिकारार्थंपुनःप्रसर्पणंग्रहणमनधिकृतस्यापिचमसर्त्विणोज्ञापकंसयग्रहणार्थंद
क्षिणादयइत्येतावतैवउदक्संस्तवेसिद्धेयउदक्संस्तवचनंतत्तापयतियदक्षिणोनरु
पेणव्यवस्थितेपूदक्संस्तवक्रियाकर्तव्येत्यनर्थकंस्यात्॥अन्यथेत्येवमर्थं॥आग्नी॰रान्नो॥मैत्रावरुणश्चदक्षि
णतस्तस्योत्तरोहोतुरिति॥तेषां॰रेण॥चमसाध्वर्युसदस्यधिष्ण्यस्योत्तरतोयोदेशःसविसंस्तिन संचरो
नामवेदितव्यः॥विसंस्तिनेअसमानेसवनेसंचर्यतेनेतिविसंस्तिनसंचरः॥दक्षि॰ष्ण्यानां
अधिष्ण्यानामत्रिजोदक्षिणधिष्ण्यस्योत्तरेणविसंस्तिनसंचारोभवतीत्यर्थः॥३॥अथैः॥रति॥
याज्यानुवाक्यालिंगादेवंदेवत्येसिद्धेसतिऐंद्रैरितिवचनंधानादीनांनिर्वापकालेयादेवताः सं
वध्यंतेतासामपनयार्थंपुरोळाशोर्चसोमेरित्यर्थः॥किंचधानादीनांपुरोळाशशब्देनसंय
वहारार्थंअनुसवनंसवनेसवनइत्यर्थः॥पुरोळाशायुक्तमित्यतिदेशादेवानुसवनत्वेसिद्धे

यदनुसवनवचनंतत्रापयतिअनुसवनंचरंत्येवनान्यशब्दाहनाद्यपीत्यर्थः।धाना॰वाक्याप्रा
तःसवनवचनंमध्यंदिनेयस्मिन्सवनेदध्यनुवाक्यास्यात्नान्याकस्मेतेत्येवमर्थंमा
ध्यं॰दिनेतृती॰वने।होता॰वनंवेषइत्येकवचनंजात्यभिप्रायंत्रयाणांपाठसिद्धत्वात्।उद्
वेज्याअन्नायेकवचनंपूर्ववदादेशस्वरूपत्वादिदमितिशब्दआदेशपदमित्युच्यते।
तनउद्वत्यतैरेवत्वैषेर्यइत्यमित्यर्थः।होता॰यजेरनायचकवेतिवचनात्सार्वत्रिकोयंविधिः।
यत्रकचकर्मणिप्रेषणयागेकर्तव्येएतावुत्पत्त्यनयोःस्थानेएतौचकृत्वायष्टव्यमित्यर्थः।अथ॰
कृतेःअग्ने॰वाक्याअनुसवनाधिकारेनुसवनवचनान्मध्यंदिनेपशुपुरोडाशेनसहस्विष्ट
कृतिक्रियमाणेनस्मुख्यत्वेसत्यपिनाएवयाज्यानुवाक्याभवेयुरित्येवमर्थाहोतावेषः।ह
विर्याज्या॰एतादेवीएतास्वनुवाक्यासुयेपुरोडाशशब्दास्तेवहुवचनांताःकर्तव्याइत्येकमन्यं
नइत्यर्थः।तत्सामानाधिकरण्यादेवचरुशब्दाद्योपांतिपुरोडाशशब्दःस्यात्।ठञिन्यायेनधानादि

लक्षणार्थतानुबंधुत्वंसंबंधः।विज्ञा॰नोहेतोःप्रयतिस्वनीत्यर्थः।स्वर्णेनावछंदोदनभंगाद
कृताशःतन्नाशेकृत्वायष्टव्यमितिसाधनत्वनाशः।अनूहेतुपुनरनूहेसाधनत्वेकृत्स्यचित्य
स्यलक्षणयागोप्यावापिधानंसंभवतीतिनातीवदोषः।तस्मादिमौविधिनिषेधौवाक्यशे
संकोचिनावधिन्यायमूलावेवेतिमंतव्योतेनायमर्थोहवतिनिषेधःसार्वत्रिकएवेतिमत्वासर्वे
षुयज्ञेष्विगदेषितियजुष्वेवोहसुकृद्भगवानाश्वलायनाचार्यः॥४॥द्विदेव॰रंतिावक्ष्यमा
णायहाद्विदेवत्यसंज्ञाभवंतितेनवाग्विंद्रावायुदेवत्योद्विदेवत्यसंज्ञोभवतितैश्चरंतिातेषां
याज्यापैषानुवाक्यावक्ष्यंतइतिसंबंधः।वाय॰युम्यो।वाय॰णवे।एतेहेकृत्वोहेअनुवाक्येभ
वतः।तेसहानवानंवक्ष्ये।एथकृपणवेत्।एथकृपणवचनमनुवाक्याद्विदेवत्यवृ
द्धित्वेसिद्धेपिपित्र्यायाम्यकृद्धित्वेयनुवाक्याद्वित्वाभावात्प्रणवद्वित्वंनास्तीत्येवमर्थंहोता॰
यानांअन्नायेत्यनवानवचनंपरस्परसंतानार्थंअग्नं॰कारेअस्मिन्नेवपत्नीकेहेकृत्वोहेयाज्येभवतः।

नेवसहानवानंभवतः।तत्रयाज्याहित्वासायरोहितेवाग्नेएकादशरेवतिनिगम्यते।एथन्वषड्ङा
रवचनंघर्म्माश्विनयाज्यानुवाक्यासुक्त्विक्रुहितेषियाज्यानुवाक्याहित्वाभावात्।साधन
द्वारेणएथन्वषड्ङारतांवक्रुप्तयज्ञतनूर्भिर्म्याप्तेकएवयाज्याकार्यमनुवाक्याकार्यंच
साध्यतेतत्रपूर्वस्याअंतेषणवौनकर्तव्यः।वषड्ङारस्याकार्यमैराभावात्सामिधेनीवद्विप्र
त्यवेषणवसंबंधःकार्यभेदनिमित्तएवेतिमंतव्यादृदावाक्योऽयंविधिःप्रातःसवनेषडुत्यमा
नानासप्तिभवति।नोत्तरानामेवातेनवाजिनामनुवाक्यायनवानंवक्ष्यामेषेवोत्तरोरि
त्यस्मादेवचशब्दाद्उत्तरयोरपिग्रहयोरनुवाक्ययोरथनवानेसिद्ध्यानुवाक्योत्पन्नावनास्ती
तिषडुत्यमानविषयत्वमस्यसूत्रस्यावगम्यते।षेवौ॰ग्रयोः।षेषौचयाज्यानुवाक्याश्चोत्तरयो
र्ग्रहयोरनवानंभवतीत्यर्थः।हुत्वै॰ध्वर्युः।एतदितिप्रकृतंवाग्निंद्रवायुसंबंधियत्तावेनदित्य
र्थः।एतत्तदितियद्दः।सोमस्यपात्रंएतद्वैकंभवतियदेतद्वाग्निंद्रवायुसंबंधियद्ग्रहपात्रंहुत्वात्तदे

वाद्रत्यध्वर्युरेवेतिनेत्योप्यत्रयद्दोहूयतेऽपात्रमन्यदथस्तीतियतेध्वर्युराहरतीतिवच
नात्पितृस्थानाप्यजुहोतीतिगम्यते।तेनाग्निमंक्ष्यमाणेषतिग्रस्थानर्पहवनवानेक
र्तव्यमित्यवगंतव्यं।तनूःसुरितितदितिवचनंआहवनीयस्थानाक्रियमाणमित्येवमर्थं।
षति॰रथानाषतिग्रस्थेतिवचनंयद्दस्यद्दस्थानरसंक्रमणनिवृत्त्यर्थंदक्षिणवचनमपो
छादनेसव्यस्यापणार्थंतेनसव्येनापोछादनंभवतिनस्त्रिवितिवचनमुरोपोछादितप्र
देशेसादनार्थं।आकाशवतीभिरंगुलीभिरित्यंभूतेनपाणिनापिदध्यात्।अंगुलीभिरेवाका
शवतीभिरपिधातुमशक्यत्वात्।एवमुत्तरेअपिपात्रेषतिग्रस्यसादनापिधानेकर्तव्यादित्यर्थः।
सव्ये॰यद्दः।भक्षणेच।षतियद्दभक्षणकालेतुसव्येनापिधानंभवतिद्दत्यर्थः।मैत्रा॰नेति।
एतु॰दनं।आश्वि॰इति।एतु॰दनं।एवमेवेतियथामैत्रावरुणःपूर्वसादितमैंद्रवायवंदक्षिणे
नहस्तेनगृह्णातिएवमाश्विनःपूर्वसादितावैंद्रवायवमैत्रावरुणोदक्षिणेनहस्तेनगृह्णातीत्यर्थः।ततस्तमुत्तरे

णशिरःपश्चान्नीतापुनर्दक्षिणेनशिरःपुरस्तान्नीतामैत्रावरुणदभ्यांतेनरसादधेत।अनुव-
षैषः।अनुवचनादिध्वर्युसंप्रैषःआकांक्षणीयः।अध्वर्युग्रहणमध्वर्युप्रधानाप्रदि्र
दर्शनार्थं।अतएवाध्वर्युनरस्तुक्रुवानानाध्वर्योरितिनित्यवचनंनित्यएवप्रैषआकांक्ष
णीयेत्यनित्यरत्येवमर्थं।तेनयत्रसूक्रुवाकृप्रैषादौननियमेनप्रैषआकांक्षणीयः।उन्नी-
यमानेभ्यरतिवचनंचमसेषून्नीयमानेभ्यःसोमेभ्यरत्यर्थः।अनुसवनंसवनेस
वनएतेषामेकैकंसूक्रुमनुक्रियादित्यर्थः।होता-जति।एतैस्त्रिभिःप्रैषैर्यथालिंगमेवर्षी
तोहोतानुसवनंस्वाभिःषस्थितयाज्याभिर्यजतिहोतृग्रहणंहोतुरेवप्रैषेणप्रैषव्यान्येषा १३९
मित्येवमर्थंअनुसवनंसवनेसवनेप्रैषितोहोतैवयजेदित्यर्थः।नाभा-नरोइतरेवंशास्त्वा
दयोनाभादेशंप्रैषितायजेयुःनहोतानेनयद्यप्यध्वर्योहोतुर्यजतिप्रैष्यतिनथाप्यच्छशं
सीप्रैषयजेत्।नाभादेशमितिनाभादिग्यदिग्येत्यर्थः।इतरेषांसोमसूक्रुप्रैआहाच्छा-ग्रीध्रः।अच्छा
हो

वाकश्च।सूक्रुमेदक्रुरणंतस्यैवोन्नरसूक्रुप्रैषविशेषविध्यर्थः।उन्न-ग्रीधान्नरंप्रैषान्याज्याः।पुनःषस्थि
तयाज्याग्रहणंषडशास्त्रौसंप्रैषिनीनामपितत्संस्कारापणार्थं।अडावाकस्यानोच्यतेयातयामा
मिरागतमितियजनीतिस्तावसूरेवक्ष्यते।पिशाद्दिन्यः।इंद्रनिक्रुः।सोम-वषट्कारः।अयमनुव
षट्कारःकर्तव्यः।अनुवषट्कारस्यप्रवृत्तिविषयमाहःषस्थि-हिमि।आमि।अद्धे।सूक्रुमेदक्रुरणंवै
षम्यस्यापनार्थंवैषम्यंचशास्त्रांतेक्रियमाणंपिशस्त्रयाज्यानभवतीत्येवमर्थं।तेनायाज्यमाश्वि
नमित्यवगंतभवति।नरेषा-इति।एतयाऋगाथात्मकोवेदोयज्ञरशस्त्रि।गाथाशब्देनब्राह्मण.
गानाक्रुचउच्यंते।यज्ञार्थंगाथायज्ञगाथा।सेषानरशंसवषट्कारविधानंप्रत्युच्यतेइत्यर्थः।कोटि
हयसंकीर्तनंसानुवषट्काराअनुवषट्काराश्चेतावंतएवेतिज्ञापनार्थं।घसि-भक्षणं।घसिवषट्का
रंभक्षयंकुर्यान्नाग्नभक्षोविधीयतेन्यत्रविहितत्वान्तेनवचनोनरेणविहितेभक्षेतस्यारुचि
मात्रमङ्गगुणोविधीयते।यत्रहिर्वषट्कारोनवभक्षोपिहिरावर्तनरुचियत्रनुसूक्रुवषट्कारोस्ति

त्तुसक्रदेवेतिसिद्धंतूष्णीमुत्तरंउत्तरपयत्नस्तूष्णीमेवकर्तव्यःवषट्कारहृयवसंगादेवेदमुक्तंएतध्वर्युःआहवनीयदेशात्परआगछतीत्यर्थःअथाऽछेतिआगछंतमध्वर्युंहोतापृछतीत्यर्थःअथाऽत्याहप्रत्याहाध्वर्युरित्यर्थःसभापतिंहोतृग्रहणमध्वर्व्वधिकारात्॥५॥

ऐंद्रवा॰जारुतिःइतरेणाङ्गेसव्येनाधिपायैंद्रवायवंदक्षिणेनहस्तेनोत्तरभागेगृहीत्वाध्वर्योरपियहणामग्रहणामयेदेवबर्हिरितिमंत्रेणाअवघ्रा॰सर्वत्रअत्रोपहवविधानेकृमार्थमुत्तरंत्रविहितत्वात्नासिकाभ्यामितिवचनंनासिकाद्वयेनावघ्राणंनियमेनकर्तव्यंतेनान्यत्रेंद्रियकार्यमनियमेनकर्तव्यंएकेनद्वाभ्यांवेतिसिद्धंसर्वत्रेतिवचनमन्यत्रापयमेवसोममक्षणमंत्रःस्यादित्येवमर्थंघृतिः॰सृजेतत्यागेहोत्रामक्षितमध्वर्युणाचघृतिमक्षितंहोतृचमसेकिंचिदासिच्यानाचम्यैवोपहवायत्नादिपुनःसंक्षपित्वाशेषंहोतृचमसमानीयतत्रत्यंसृजेत्नशंसृजेत्नित्यर्थःपुनर्भक्षेघृतिस्थानेनोपहवयाचनंकर्तव्यंअस्यसत्रस्यमध्येभक्षणंनिमि

त्तभूतंनिर्हरणायघसकृन्नाचमनमकृत्वोपहवादिकर्तव्यमित्युक्तंअनाचम्योपक्रमादीतिसोमआचमनघृतिषेधोसोमभक्षणेभूतिताभावाद्भक्षरतिःनद्रुपपादनार्थंतत्सत्रमध्यएवनसोमेनोद्धिष्णभवंतीत्युदाहरंतीत्युक्तंनानार्थःउदाहरंतीतिवचनादिदमपिस्मृतिवचनमितिदर्शयतिःसोमेनेतिसोमभक्षणेनेत्यर्थःनेतरन्यद्रव्यभक्षणेनाभूतंमेवेतिगम्यते।

।सोमाधिकारेपुनःसौमयहणंसर्वसोमभक्षणेज्ञापणार्थंएव॰नरेःएवमुनरेअधियहणाभेभक्षयेत्नतत्रविशेषमाहानन्वे॰भक्षःअनयोरपिघृतिपरस्थानयोरुपहवयाचनमस्तिनकृंसृजेत्नादिरेवत्यानांमध्येकंचनयहंहोतृचमसेःनवनीतेनोत्सृजेदित्यर्थःमैत्रा॰जारुतिःअध्वर्यवेत्रणामयेदितिशेषःअक्षि॰क्षणादक्षि॰नायेापश्चात्तत्येनेत्यर्थःसव्ये॰दितिमैत्रावरुणायोत्सर्गंतंकर्म्मकृत्वादक्षिणेनाश्विनमपिधायसव्येनपाणिनाहोतृचमसमादायतं

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC

त्रेणपाणिग्रहणमधिधानमधिपाणिनेवाकाशवत्यंगुलिभ्यक्तेनकुर्वीरनंगुलिभिरेवेत्येवमर्थान
स्यःध्यानस्येतिसंज्ञयेत्यर्थः।उरोरितिवचनमूरोरेकदेशस्यापिवत्वयोजनमपीछादनेन
सर्वस्येत्येवमर्थंअधिधानमपिसंज्ञेनाधिकृतत्वादस्यान्यत्रआहृतत्वाच्चआश्वि.जाइतिहो
तृवमसंसंज्ञेनाधिधायतनोदक्षिणेनाग्निंगृहीत्वाशिरसोदक्षिणतःपश्चान्नीत्वानस्यैवोत्तर
तःपुरस्तादानीयस्वस्थानएवोरोरादयित्वातनःप्रणमनादिकंकुर्यात्।कर्णाभ्यांयछेत्।दक्षि।
णाग्रेनिधा।यतेआग्निनमुत्सृज्यतनोदक्षिणेनैवपाणिनाहोतृवमसंनिधायस्रुग्घृतेदकमिला
मुपहवयतेउग्रोमसानाइलोपह्वानकालेवमसिनःस्वंचमसमिलासमीपेउद्यछंतिचमसान
ध्वर्योर्वा।अथा.उक्था।अर्वांतरेलाशासनविधानमचक्रमार्थंआचमनविधानंतियमार्थं।इळो
पक्रीतानंतरमर्वांतरेलाशासनमेवकृत्वाचम्यचमसंएवभक्षयेदितितेनेदानीमिलाभक्षणं
नास्तीतिशायनोऽदमप्यनेनज्ञायतेउपकृत्वर्वांतरेलाशासनमिलाशासनंचकृत्वापश्चाछेषार्थमा

चमनंभवतिानंतरोमध्येपीतिअध्वर्युरुपहूयस्वेत्युक्तोभक्षयेरित्यनेननात्रचत्वारोर्थाःस्वयं
भगवतासूत्रकारेणातत्रायमेकोर्थःनात्रोपहूतेनसोमःपानव्योनसोमपीथेनवार्थीकोभवतीति
श्रुतिवचनादुपहूतेनैवसोमोभक्षयितव्यइतिअयमपरोर्थःउपहूयाचनंकर्मनामधेयेन
संबध्यतेनोपहूयस्वेत्येवमेतेनवाक्येनेतिअयमपरोर्थःयत्रकचसोमेवषट्कारेणवासमाख्य
यावाभक्षणेहोमाभिषवनिमित्तेनभक्षणेनैकस्मिन्नात्रेवतिभक्षितयासभक्षोनास्तिनत्राध्व
र्योर्वेतोपहवयाचनमितिअयंवापरोभक्षणमपिकर्तव्यमितिएतदुक्तंभवतिअर्वांतरेळां
नाख्यइलाभक्षणमकृत्वाचम्यहोतासचमसंभक्षयेदध्वर्युरुपहवमिच्छावाग्देवीत्यनेनमं
त्रेणेतिदीक्षि.यध्वंदीक्षितश्चेद्धोतारंदीक्षिताउपहूयध्वमित्युक्तोसंचमसंभक्षयेत्तायज.
इतिवादीक्षितइत्यनुवर्तनेोयजमानाउपहूयध्वमित्युक्तावाभक्षयेतामुख्या.तीरान्एवंवो
पहवयाचनेदीक्षितस्यमुख्यानर्त्विजोध्वर्युरुपहूयस्वब्रह्मन्नुपहूयस्वउद्गातरुपहूयस्वेतिएथ

युक्ताअसुरक्ष्यान्सर्वान्सकृदेवहोत्रकाउपहूयध्वमित्येवमर्थाएवांतरेअदीक्षितोदीक्षितश्चहो
तायथोक्तमुपहवयाच्चनंकृत्वास्रुचमसंभक्षयेदित्युक्तंएवंदीक्षिताअदीक्षिताश्चमेत्रावरु
णादयःसंस्रुचमसंभक्षयेयुःतेनैवोपहवयाच्चनप्रकारेणदीक्षितानामयमेवोपहवयाच्च
नप्रकारःसर्वत्रप्रतिभक्षिणिसत्यसतिचाअदीक्षितानांकश्चिद्विशेषोस्तीत्याहायथादीक्षिताःयो
यस्यसंभक्षःसयथासभक्षःसभक्षोनामसमानभक्षःअनइत्युक्तंभवतिएकस्मिन्कालेएक
स्मिन्नाचेयोर्भक्षउत्पद्यतेतयोरन्यतरोन्यतरंप्रतिभक्षइत्युच्यतेसएषहोमाभिषवकृ
त्नीवषट्कृतांरंप्रतिसमभक्षइत्यर्थःयत्रैवंभवतितत्रतमेवोपहूयभक्षयेन्नाध्वर्युमितिअ
दीक्षितानामेषायमपवादःदीक्षितान्प्रतिहेतुश्चमसेषुचदीक्षिताउपहूयध्वमित्यादय १४२
स्त्वयएवप्रकारानान्यःकश्चिदपीतिसुरक्ष्यामसाःहोतास्रुचमसंभक्षयेदित्युक्तंएवमितर
इत्युक्तंनेनहोतुरन्येषांसर्वेषांभक्षणंविहितमितिमन्यमानाश्चमसिनश्चमसेभ्योभक्षयंति।

अचमसाःपुनःपत्नीसंयाजस्यसुरायास्तृतीयस्यहोतृचमसस्यचमसं
वनश्चमसानभक्षयेयुःयस्यपुनर्होमाभिषवनिमित्तंभक्षणमस्तिनस्यनदेवभवति।
इतरेषांसुरायास्यचमसादितियेश्चमंतिनेषांभ्रांतिमपनुत्सुरापिपूर्वपक्षेतुद्वानतिर्ग्रहं
र्तितवानाचार्यःएवंप्रकारेचैषन्यायोनुसर्तव्यइतिप्रदर्शयितुंसुरायाश्चोक्तापेक्षितोपहू
नेपत्नीसंयाजानुगुण्यादेतंभक्षंहपयतिद्रोणकलशाद्राशब्दःपक्षेव्यवर्तयतिनात्रचम
सानांसोमभक्षणमस्तिविधानाभावात्सोमभक्षस्यनिमित्तंवषट्कारोहोमाभिषवोचमसिना
चाअचमसानांतुनेषांनिमित्तानामन्यतममपिनास्तिअतस्तेषामत्रभक्षोनास्तीतिसिद्धंद्रो
णकलशानुभक्षणमस्तिवचनाद्यत्राचमसमन्योश्चमसिनोभक्षयंत्यथेतस्याहारियोजन
स्यसर्वएवलिप्तंतंरतिश्चतिवचनंतेनवचनेनद्रोणकलशोहारियोजनशेषस्यचमसि
भिश्चमसेभ्यश्चभक्षणंविहितंतदनेनद्रोणभक्षणमयंस्रुक्कारोवघ्राणरूपेणविधास्यतितदे

वंरूपमेवानेनोच्यतेऽनभक्षणं नरमित्यवगंतव्योऽऊः वंत्राऽऊः सोमभक्ष
मंत्रोवाऽदेवीतिसर्वत्रसोमभक्षेभवतिनइत्यंतरभक्षो।पूर्वंसर्वत्रयहणंहिदेवत्येषुचरि
तार्थमितिपुनस्तद्विधीयतेऽचमसानांभक्षणमुक्तंतत्रसंशेनसोमभक्षस्यनिमित्तमुद्गात्रा
दिचमसभक्षयिताविचारव्याजेनदर्शयितुमाचार्योनरमनसुपन्यसतिस्माहोतु॰यत्वात्॥
सोमभक्षणेत्रीणिनिमित्तानिअतइतस्तानिनिर्दिष्टानिवषट्कर्तुः प्रथमभक्षइतिवाथस्य
विशिष्टंभक्षणंवषट्कारनिमित्तंविरधातिोअभिषुत्यहुत्वाभक्षयतीतिहोमाभिषवनिमित्ते
विरधातिहोत्रचमसरत्यादिसमाख्याबलात्सापिसमाख्याभक्षणेनिमित्तमितिगम्यतेोतत्र
होमाभिषवावस्मदीयेषुनस्तइतिनन्निमित्तस्यभक्षस्यात्रविचारोनकृतः।सतत्रवषट्का
रनिमित्तंसमाख्यानिमित्तंचभक्षणंविहितमस्तीतिमन्यमानोगोतमस्तेषांमध्येभक्षयेरि
त्युक्तवान्।अत्रचनसामर्थ्यात्उद्गात्रादयोपिपृथगेवभक्षयेयुरित्यस्याभिप्रायोगम्यतएवाहोत्र

यहणंशस्त्रिणांचतुर्णामपिप्रदर्शनार्थंोद्गात्रादिचमसयहणंसर्वचमसिनांप्रदर्शनार्थंतथा
हिसर्वेचमसाःशस्त्रिणांवषट्कारेषुहूयमानादृश्यंतेकिंतेषांत्रयाणांविशेोस्तिसर्वदाय
वषट्कारेषुहूयंतइतिभक्षस्यवषट्कारान्वयात्तवषट्कारनिमित्तत्वादित्यर्थः।एवंगोतमो
क्तसमाख्याभक्षोनविधातुंशक्यतइतिमन्यमानस्तोन्वलिराह।अभ॰र्थत्वात्।वषट्कर्तृभ
क्षणेनेवशेषस्यशक्तिपरिग्रहेणैरपेक्षंभवतीतिकृतार्थत्वादित्युक्तं।यदिपरंसमा
ख्याभिभक्षस्यविधायिकास्यात्तदातस्मिन्नकृतेपिकृतार्थमेवातिष्ठतेसाचनविधायि
कानामध्येयतयापितादृशानामेवपदानांसमन्वयदर्शनादितिएवमुक्तंगाणगारिगो
तमपक्षमेवसमर्थयितुमाह।भक्षं॰वंधः।उद्गात्रादयोपिभक्षयेयुः।वषट्कारनिमित्तभ
क्षणेनसंस्कृतानामपिशेषाणामस्मात्समाख्याभक्षणादपिसंस्कारत्वात्।वचनादपिसंस्कृ
तानामपिसंस्कारंभक्षसंस्कारोनभवतितत्रोन्यत्वादित्यर्थः।अन्यत्वेनाविरोधात्समुच्चयएवेत्यर्थः।
स्यसंबंधोस्तीत्यर्थः।येत्वनंतसंस्कारत्वादितिपठंतितेषामयमर्थः।योयंसमाख्याभक्षसंस्कारेसवषट्कार २

ननुसमाख्याभक्षणंनविदधातीत्युक्तंसत्यंसत्रेणनविदधातिकार्यतस्तुविदधात्येवकथं।
ज्योतिष्टोमाधिकारनियोगस्यप्रकरणाधीतसकलपदाद्योधितपदार्थावच्छिन्नःप्रतीयमा
नकार्यात्मकत्वादात्मानंस्वावच्छेदभूतान्कार्यतयावगमयेत्।होतव्यमंसपदार्थमिहिता
संबंधिविशेषान्स्वावच्छेदभूतान्समाणांतरसिद्धानलभमानःस्वयमेवतान्संबंधविशेषान्
५ कार्यतयावगमयतीत्येवंचमंसंबंधविशेषोहोतास्मिंश्चमसेत्रीतिहोतृचमसइतिएतसु
क्त्यःस्वस्माद्विलक्षणःसंबंधोत्रनसंभवतिएवमर्थंसूत्रकारःसूचितवान्नाकांतच्चम
सतास्यात्नचान्यःसंबंधइतिवदन्यश्चमसिनोश्चमसेषुवषट्कारंनिमित्तंसमाख्यानि
मित्तंचभक्षइयमागच्छतिनदाप्रवषट्काराद्भक्षयित्वाहोमामिषवंभक्षणेकृतेनतःस
माख्यातोभक्षयेत्यायंपुनःप्रतिभक्षयितानास्मिन्नोभोभक्षोतंत्रेणसिद्धतःसमाख्यानि
मित्तंवषट्कारंनिमित्तंचभक्षयेयुःसानुवषट्कारेषुसर्वत्रहिरावृत्तिरस्त्येवाभक्षःशेत्राभक्षणा

नेतरमेताभ्यामृग्भ्यामुरुवृद्धयेअभिमृशेरन्नद्रिर्यथासंख्येनाअनयोरायानंदर्शयिष्य
तिाद्रिपदायडोणकलशमात्मानमाप्याप्येतिआप्यायनेचाद्रिःसंमर्शनंभवत्येवेतिआ
प्याय॰नवोःसंसंचमंसाभ्यामृग्भ्यामद्रिरभिमृशेरन्पूर्वयोःसवनयोरायानंहितो
यांश्चमसान्आद्यान्वनेःतृतीयसवनेआद्यानेवचमसानभिमृशेरन्।एतदप्याप्यायनं
चमसमाप्याययत्यभिरूपाभिरितिफलचमसेदर्शनाच्छुतावेवासर्वाश्चेभ्यःएकपात्रा
र्थपात्राणिवर्जयित्वासर्वात्मानमाप्याययेयुःआत्मशब्देनाश्रुतयज्ञेतेआप्याः
येतिातेना॰वंतिानाराशंससंज्ञाभवंतीत्यर्थःअन्वर्थसंज्ञेयंानाराशंसानामत्रयःपितृगे
णाःऊमाहुवाकाव्याइतिातेचानुसवनेयथासंख्येनाप्यायितानांसादितानांचमसानां
देवतामवंतीतिनाराशंसाश्चमसाभवंति॥६॥एतस्मिन्॰दिशेन्।अङ्गावाकस्यकर्मकालत्वा
देवास्मिन्कालेषपदनेसिद्धेकालोपदेशोङ्गावाकःकर्मकालएवषपदेत्येवमर्थंतेनान्येकर्म

कालात्यागेवशानरत्वाकृकालेसर्वेषपद्येरन्निति सिद्धंभवति।उपद्येतेतिवचनंयज्ञमानत्वेना
न्यथावाउपन्नेष्यछावाकृत्वायास्मिन्कालेनियमेनउपद्येतेत्येवमर्थंस्वस्यधिष्ण्यस्यउ
त्तरादक्षरेसदसोवहिरुपविशेत्।उत्तरोन्वाहाहवगलंशकलमित्यर्थः।प्रजामध्वर्युणाइच्छामि
वोद्यम्यास्यसंमितंग्रावणंसंमितंवैत्यर्थः।संवैषपाठस्वशाखोदनयासंवैषस्यासंगादेसत्य
यनुवचनत्वसिद्ध्यर्थं।अंत्येध्वमितिअंत्येनग्रावणवैनावैवग्रावणेननिगदसंनानेसिद्धे उ
पसंतनुयादितिवचनंकृत्स्नस्यास्यनिगदस्यानुवानत्वसिद्ध्यर्थंसमाक्षते।एतदध्वर्योरुप
हवयाचनमछावाकार्थंसमानमितिवचनमुपहवयाचनकालविधानार्थं।अस्मिन्निति
वचनेसुन्नरोपिनिगदएवनकृत्स्नउपहवमंत्रइत्येनदर्शयितुंतेनग्रत्येतेत्यादिउपहूता
इत्येतोनिगदएवाउपहूतइत्येतावानेवोपहवमंत्रइतिवेदितव्यः।ग्रत्येष्यतेाउपहूताइत्य
स्काउपहूतइत्युपक्रम्यतइतिमध्येध्याहारःकर्तव्यः।उपहूतइत्येषग्रत्युपहवमंत्रःसर्वत्रवायमेव

ROYAL ASIATIC SOCIETY BOMBAY BRANCH

१४५

ग्रत्युपहवमंत्रः।अपेक्षितत्वादन्यस्यवाग्गात्।उप॰जयातेाउपहूतइतिवचनमछावाकसंग्रहार्थं।
तेनौत्तरीयमानायचमसायग्रत्यस्मादित्येनस्रुक्मछावाकएवानुब्रूयात्।ततःग्रातर्यावभिरित्यु
नयायजतिएषास्यग्रस्तिनाज्याभिधा॰क्षयेनाभिधायेतिवचनोदेनावंतंकालंदर्गउपयन्ये
वासीतानास्यभेरन्।सोमेनेतिसोमसंपृक्तइत्यर्थः।तेनसोमंस्पृष्ट्वेतउदकोपस्पर्शन
मकृत्वेतराणिपुरोळाशादीनिहोतृभिन्नाउभेरन्पुरोळाशस्पृ
ष्टतःसोमस्पर्शनेउदकोपस्पर्शनंविधायतदुपपादनायकृत्येसतिविपरीतमुक्तानुवाद
ग्रायःस्पृष्टसोमस्यहविरंतराउभेउदकोपस्पर्शनंतथास्पृष्टपुरोळाशादिकस्यचसोमस्पर्श
नेरन्नुभयथाविभक्तीतिकेचनभिरेतत्स्पर्शनएवतद्भक्षत्वस्पर्शनेविभक्तिनियमहेतू
चमसंस्पृष्टोदकमितिचमसस्पर्शनेपिविधानात्।आरा॰ग्रीयात्।एतद्गलमारायनद्वस्तए
वधिष्ण्योपस्थानादियोग्रत्येवमर्थंकृत्वातत्रस्थएवतत्राग्रीयादित्यर्थः।उपविश्यपाग्रीयादिति

उपविश्यजुपित्वाघ्राश्रीयादित्यर्थः।अपरयाद्वारावसर्पणविधानाद्यार्थोभिमर्शनंचनस्यामेव।
सदःप्रसर्पणेचहनेस्यैवधिष्ण्यस्यपश्चादुपवेशनेसिद्धेयत्पश्चात्स्थिष्ण्योपवेशनंवि
दधातिनहुगलघाशनार्थंअन्यैवोपविश्यहुगलंघ्राश्रीयान्नबहिर्निष्क्रम्येतिरूपमेवार्थंशा
खांतरेणोद्घोतयंत्याश्रुतिरेवसाधयतिनहाहुर्यदन्यऋत्विजोतःसदसिसोमंघाश्रं तथ
कस्माद्धावाकोबहिःसदसिघाश्रातियदेवैनदंतःसदसिपुरोडाशहुगलंघाश्रातिनेनास्यं
तत्सदसिसोमःपाशितोभवतिउपवंतियद्धावाकउपविश्यसदोब्रह्मानिष्क्रम्यबहि
र्वेद्यांग्रीध्रीयेघाग्नौतिअद्धावाकश्चहुगलंघाश्यतीर्थेनैष्क्रम्याच्यम्यतंदेशंघाग्नयात्।इतरे ॥४१४६॥
होत्रादयोप्युपविश्यएवाद्धावाकेतंदेशंघाग्नामभवेयुःएतेसर्वेसंहतास्तस्मिन्देशेहविःशे
षंघाश्रीयुः।सर्वंग्रहणंपौर्णमासिकमंत्रनिवृत्त्यर्थंआग्नीध्रीयंघाग्नेयेतिवचनंघाग्नस्य
बहिर्वेदिदेशत्वेसिद्धेग्राग्नीध्रीयमंडपबहिर्वेदिदेशघापणार्थंतच्चाईमंतर्वेद्यईबहिर्वेदिभवति

हविरुच्छिष्टशेषेनाग्नयानादिनिशेषरूपाग्नस्तमन्यदप्यच्यतेघाश्य॰हव्या॥७॥ऋतु॰रंतिःशा
शनेरूतेघाश्यवचनमन्यदप्यस्मिन्नेवकालेक्षुन्निवृत्त्यर्थंभोजनादिकुर्यान्नघागित्येवम
र्थंघनिषद्यहव्यवचनंसर्वेषुक्रतुयाजकरणार्थंतेषा॰शेषाः।तेषामृतुयाजसं
ज्ञानांपागानांशेषाअपिभवंति।पंच॰सूक्ताःशेषसमाम्नायेयंचमंसूक्तंनेदंषांशेषाभवंति
तेन॰यजतिःशेषास्तावत्सर्वमैंद्रावरुणेनवऋच्याः।अस्मिन्सूक्तेऋतुयाजानांयाज्यायशास्त्र
विधीयंतेयेनयेनशेषेणयथाशेषंयोयःशेषितस्तेनतेनैवशेषेणससएवयजतिनान्यः।
तिनैनत्साधितंभवतिमैंद्रावरुणस्यसप्तमीति।होता॰सूक्तः।यजेदितिशेषः।होतरेतय
जेत्येताभ्यासूक्तोहोतायजेत्।स्वंहवीषिकंषष्ठेहविस्वयमेवाध्वर्युर्गृहपतीयजतः।
पश्चा॰ध्वर्युः।पश्चा॰यंति।अध्वर्युर्यजमानश्चनिरसनंऋत्वंतवदेवतयोःपश्चादुपविश्य
यजतः।पश्चादितिसूक्तेनुनःपश्चादचनमन्येषामुपवेशनकालत्यागार्थंकालएवोपवेशनंन

ऋषतेरित्येवमर्थेऽध्वर्यूयजतमितिद्वित्वमृक्षिसंबोधेबह्वृएवाध्वर्युर्यजतीतिनान्यःअथे-
यतिअथेतिसर्वेषुवेदेषुनंतरमित्यर्थःअत्रहोतावतुर्षद्धारःपोतानेष्टारौद्विषद्धारौ
एकत्रषद्धारअन्येतत्रसर्वेष्विदेषुभक्षमाणेषुअनेकत्रषद्धाराणामपिशेषविभागात्कर्त्रका-
लैक्याच्चसरूपेभक्षणंप्राप्नोतीतिनिवृत्त्यर्थमानंतर्येणेत्युक्तं।इथ-भक्षयेतेअध्वर्युग्रह-
णंप्रतिप्रस्थातुरपिदर्शनार्थंअत्राविनंशंकानिवृत्त्यर्थंइथमुक्तमेवविधीयतेऽतरत्नन्।
यतेतस्मिन्नाहवः।तस्मिन्नेवशतिभक्षयितुर्युपरवस्वभवति।अवधारणमत्रदीक्षितामक्ष-
त्रवतिभक्षयितारमेवोपरवंयाचेरन्नदीक्षितास्तर्हीति।अन्यत्रदीक्षिताःदीक्षितास्तर्हि १४७
नेवा।८।पशु-तन्त्रन्यूपराडिति।समस्यर्थेयथासंख्यमुक्तं।छंदोवत्सूत्राणिभवंतीति।कृतभक्षणानंतरमध्वर्युर्होतुर्मुखनआसीनापराङ्मुखंनेष्टनःकरोतीत्यर्थः।तस्मिन्पराङ्मुख्या
इतेहोतासुमदित्यादिनापित्राभिहिंकारमकृत्वाशंसावोमित्युच्चैराह्वयत्यूक्षोशंसंशंसेनउपांशु

सवणवंसंतन्वन्नध्वर्योवाह्वनरंतिशस्त्रंकालोपरेशार्थंशस्त्रागमयंजपः।जपित्वेतिशस्त्रेणसं-
बंधदर्शनात्।अनभिहिंकृत्येतिशब्देनविधीयते।शंसावेतिशंसावेत्यर्थः।सएवसवणवायंनः
शंसावोमितिपठ्यतेअनेनशब्देनाध्वर्युराह्वानमभिमुखीकृत्येत्यर्थः।अनेनाह्वयेतिवचनाद-
स्यशब्दस्याह्वानंरतिसंज्ञाभवति।उच्चैर्वचनंमंद्रस्वरप्राप्त्यर्थं।शस्त्रागतानाशावस्यशस्त्रस्य
वमंद्रस्वरत्वाद्याहावानंतरवर्तिनःशस्त्रैकदेशस्योपांशु तानस्याह्वयेत्यन्यायेनोपांशुता-
शंकायांभूयसामनुग्रहएगत्राश्रयितुंयुक्तरतिमंद्रस्वरसिद्ध्यर्थमुच्चैरित्युक्तवानाचार्यः।यः
पुनराह्वःशस्त्रावयवभूतस्तूष्णीदेरेवागंमतस्तेवस्वरभजनेननिकेवल्येनशास्त्र-
स्वरपक्षेआह्वस्यापिस्वरविशेषःसिद्धोभवति।तूष्णींशंसरतिनामधेयं।सवणवंसमानघ-
णवं।तूष्णींशंसेयेवणास्तेपठितामपिसंज्ञानार्थिकैर्लक्षणिकैःसमानास्त्रिमात्रारित्यर्थः।अ
संतन्वन्नित्यमशास्त्रघतिषेधःअनृगंतन्वत्यस्यवानृक्कोनेनशायतेपठितोपिवर्णःसंतानायन-

रतिनेनशस्त्रादिनाहावेनोनरःसंतानोवक्तव्यः।अनत्छोशंसस्याहवस्यचस्वरस्तानभेदात्माण
संतनंभवति।एष॰दिग्वापूर्या॰जीवासर्व॰शस्त्वाएवस्तानेषुवचनोनरेणाङ्गानेअविहितेशोंसा
वोमित्येवशब्देनाङ्गानंकुर्यात्नान्येनेतिनियम्यते।सूत्रत्वेणशस्त्रादिषुपाठिरेवमाह्ये
तिवचनात्पुरोरुक्कात्मोक्षियत्वानवतिपत्वादाश्विनेअंतःशस्त्रेपिस्तोत्रियानुरूपानुचरशाग
थधाप्यानदंनंनरवर्तिपरिधानीयत्वादचनाशेतिमध्यंदिनेहतीयसवनेचपर्यायेभ्यःपाक्
शस्त्रादिषुवचनाद्ध्वर्युवादिशब्दोविधीयतेनेषुशस्त्रादिषुनयोर्विहितत्वान्नशस्त्रादिस्थानां
शतिपदादीनांतावेवभवनरतिनाङ्गानानरंकुर्म्यानेन॰तानेःतेनाङ्गानेनोनरस्योपसंता
नःकर्तव्यःचशस्त्रान्तस्यचपूर्वेणेतिशम्यतेइदंसंतनःशस्त्रेविधानेनसंतनंनित्यप्राप्तेसंता
नेप्राप्तनिषेधान्नशस्त्रादिस्थतेनाङ्गानेनोनरस्यसंतानउक्तः।शस्त्रावेतिशस्त्रस्यस्वरःइवस्व
रोयस्यसशस्त्रस्वरःउनरपदलोपोवद्रष्टव्यःशस्त्रस्वरइत्यर्थः।सवनस्वरस्याविधेयत्वादन्योपियो

अनुज्ञाप्रणयनेनिषेधवत्प्रमा।

विशिष्टेतरोविहितःशस्त्रस्यनस्यापणार्थंवचनंअथामोदैवेत्ययंप्रतिगरसंज्ञोभवतिशस्त्र
स्वरश्चभवति।प्रतिगीर्यतेपत्नीभार्यतइतिप्रतिगरः।वक्ष्यमाणविशेषविशिष्टतयासकृदे
वविधातेशकोपिसामान्यस्यपृथग्विधानंप्रतिगरशब्द्यनहारेपिसामान्येनास्यग्रहणार्था
शोंसाहावेःप्रतिगरोभवतीतिशेषः।यत्पुनरयंप्रतिगरोनरविधिमध्येनविधीयतेनतत्रोप
यंतिप्रतिगरंनरमपिअस्तीतिमध्यवर्तिन्याहावेयन्नियम्यतेनेनशस्त्रमध्येयमेवस्यान्नाश
स्त्रादावयंवास्यान्नाद्यालणोक्तःशंसामोदैवोमितिनाद्यंतावणेअनुशंसेत्यविहितस्यमोवि
शेषविधीअनंतरस्यप्रणवावसानत्वेनविषयभेदंसंभवान्नाप्रणन्नरेदैवोनेभाव्येतप्र
णन्नरेआहावःउनरोयस्मात्सआहावोनरस्तस्मिन्नाहावोनरेप्रणवःप्रतिगरोभवतिअवसो प्रणवेत्र
नेवाआहावोनरेप्रणवेत्यनुवर्तनेआहावोनरेप्रणवानेवसानेपिप्रणवएवप्रतिगरोभवति।
उदाहरणंतुअविशेषेहनिनाक्षत्रेणैकपदाउपसंशस्येत्यत्रतृतीयस्यामेकपदायांप्रणवःप्रतिगरः।

षणवोनोवाअवसानेएवविकल्पःपूर्वोक्तमेवोदाहरणंपुनरेरयमपवादःआहावोनरेषणवेषणवएवप्रतिगरोभवतिअवसानेवाषणवःप्रतिगरोभवतीतिशेषःशस्त्रांतेशस्त्रमध्येवावसानेअयंविधिर्भवति।षणवांतोवाविषयद्वयविकल्पःयत्र॰गरः॥शस्त्रा॰णवः॥पूर्वोक्तस्यप्रतिगरद्वयस्यविषयव्यवस्थापनमात्रंक्रियतेननुयद्ययमर्थोविवक्षितःस्यात्तदेवंषणेनत्यःस्यात्अवसानेचेत्यादिसर्वमकृत्वाशस्त्रांतेवांतःशस्त्रेषणवांतरितिषणेतुयुक्तंसत्यमेवंषणेतुयुक्तंतथाचनषणीतवानाचार्यःकिंकुर्मएवंसतिषणीतमनुसरामःतत्रयदिपूर्वसूत्रेवसानशब्दसमभिव्याहृताभ्यांशस्त्रांतेविकल्पउक्तःउत्तरसूत्रेणतुशस्त्रेषणवांतविधिरितिकल्प्यतेतदाशस्त्रांतेषणवइत्यतिरिच्यतेअथमतंयत्रेत्यादिसूत्रेअवस्यतिशब्दसंबंधात्कर्मचोदनायांहोतारमितिहोतृविषयमिदंसूत्रंपरिशेष्यात्पूर्वोक्तविकल्पोहोत्रकविषयएतदपिनोपपद्यतेअवस्यतीत्यत्रविधानाभावात्कर्मविधौसापरिभाषानकर्मानुवादइतिअतः

पूर्वोक्तएवार्थःयत्रयत्रेत्यादिवंचोक्तिरेवमेवेतिसूचयतिअत्रसंक्षेपविस्तारसूत्रेणप्रपंचोक्तिरेवाश्रितासूत्रकारेणेतिप्रतिगरस्यशस्त्रसमकालत्वादाहावस्यचद्विवचनमुक्त्वातत्प्रतिगरशब्दाच्यत्वाच्चकर्त्रंतरमस्यान्वेषणीयंअत्राध्वर्युरेवभवतिपराङ्ध्वर्योवित्यस्येवाधिकारात्सर्वत्राध्वर्युरेवभवतिशंसामोदेवोमित्यध्वर्युःप्रतिशृणातीतिदर्शनात्शंसाध्वर्योप्रतिमेशृणोहीतिचदर्शनात्तस्यचांतरेवार्ध्वर्योशंसावोमित्याहावदर्शनात्अत्राध्वर्युशब्दःप्रतिपत्तारंपिपदर्शनार्थंगृह्णातिएतत्किमित्याध्वर्यवमत्रविधीयतेशस्त्रांगत्वात्शास्त्रस्यऋग्वेदविहितत्वात्तस्याप्यार्ग्वेदिकैरेवभवितव्यमितिअध्वर्युकर्तृकंतुवचनान्नसमाख्यातइतिसिद्धंप्रतिगरस्यरूपमुक्त्वाशस्त्रमेवानुस्मरति।शर॰शंसःयद्य॰वस्येत्रिपदःषड्दीर्घाऽयंशंसत्यःत्रिपदपक्षेयथापठितमेवषट्पदपक्षेत्रीणित्रीणिसाक्षात्कृत्वाशंसेत्रत्रिधाकरणेवसानस्यानंशत्वंज्योतिःशब्देत्रस्येतिउच्चैरितिउच्चैर्वचनमुपांशुधिक्कारनिरस्यर्थं

निविदिनिनिविरोनामधेयंयथानिशांतंयथापठितंपदेपदेवसायेत्यर्थः।ऐकश्त्येतुशस्त्रस्ता
देवशानोनास्याऽऽनंचनिविरसीत्यत्रपदसमाम्नायनिरुत्यर्थंनिविद्धरणंकृतंउत्तराधि
कारस्थत्वात्तत्रनिविद्धरणंपदसमाम्नायनिरुत्यर्थंक्रियमाणमुत्तराधिकारंचनिवर्त्त
यितुंशक्नोतीतिन्यायस्यायमपवादःअन्यो·तानःअस्यानिविरस्तूष्णीशंसेनोपसंतानश्चकर्त
व्यःतेनासंतन्वन्निनिवृत्तिनिषेधंतूष्णीशंसेतुपरस्परमेवनपुंसकपरयोरितिअतआहावेन
तूष्णीशंसस्यसंतानःसिद्धोभवतिसतुस्वरविशेषात्प्राणसंतानइत्युक्तःउत्तनुयात्।निविद
उत्तमेनपदेनस्तुतपसंतनुयात्।अनुक्तादिहविधीयतेआज्यमितिस्तुत्येतत्स्तो ना १५०
पन्नस्यनामकियतेएते·नराः।

।अस्यानिविदःशंसनप्र
काशोयोविहितस्तेनसर्वानिविदैतंसिद्धंभवतिसर्वे·न्याः।अन्येचैनशब्दापदयोर्येपदसमा

शंस्यइत्यर्थःउत्तरवचनंपूर्वाअपिनिविदःसंतानिज्ञापनार्थंतेनाग्नेर्वेदस्यादीनांहादशानांनिविद१

म्नायआम्नातःसंतान्यस्तेनिविद्धरेवशंस्त्याःनिविरामपिपदशआम्नानेसत्यपिनिविदःएथ
स्यरणंनिविस्तुकचित्समासोस्तीतिज्ञापनार्थंवेदंवक्षेवेदंक्षत्रमित्यादौउपन्यत्रअस्या
निविरोन्यासुनिविस्तुपदसमाम्नायेषुचशब्देनोपसंतानःकर्तव्यःआङ्गाविरांनिविद्धरणं
पदसमाम्नायनिरुत्यर्थंआङ्गानचान्यासुनिविस्तुभवतिआज्याद्याहाइदंविर्वचनंशस्त्वा
देशानंसत्काशेनियम्यतेआज्यग्रहणंसत्काद्यानिवृत्त्यर्थंतेनपत्रहेसत्कैत्रीणिनाआज्यका
र्यविहितानिनत्रायस्मेवायांत्रिःशंसेत्नोनेरस्मेत्येवमर्थंअर्द्धर्चशइत्यृगावानपक्षेप्यर्द्धर्च
संतानंनिवृत्त्यर्थंविद्याहंविगृह्यविगृह्येत्यर्थःकविद्धरःकथंनाविद्याहरत्येतंनिदर्शने
नदर्शयितुमाहात्तन्निमित्तंविद्याहेणसंतानःकार्यःपूर्वस्मिन्नेवाईर्चसविद्याहोभवति।
ऋगा·मेवाएते·नांनतिपदांपाआद्यऋचस्ताएतेनवकारेणशंस्त्याःपतिपदित्येवतिप
दामितिबहुवचनंज्योतिष्टोमस्याभ्यासस्तवनार्थंतथापथमयज्ञेनैकधर्मसित्रपथमशस्त्रेवा

दस्त१।

र्थस्त्वयतिनथाशास्त्रांतरेस्थंवचनमस्तिवसंतेवसंतेज्योतिष्टोमेनयजेतेतिनत्विग्भ्यो
सोवगतःनदाश्वयोयंबहुवचनप्रयोगःअन्यत्रऋग्वानवर्ज्जनमितिषष्ठ्योयंप्रतिष
त्तिर्नेतत्वमेवगृह्णातिनयौगिकंतेनाग्निनयतिपशुंयमोनभवतिअनुपूर्व्योब्राह्म
णोऽग्यऽग्नस्यऽकृत्वर्थत्वात्समाम्नायसिद्ध्यात्कृत्वर्थत्समाम्नायसिद्ध्यप्रयोगेनेनप्रा
तीतिनस्यापिविकल्पेनप्रयोगसिद्ध्यर्थमिदंसूत्रंआहदधातीउन्नमयापरिधायतेसिद्ध्यु
न्नमावचनंयाज्यानानिशास्त्राणीत्यन्यार्थमनुच्यमानंयाज्यायाउन्नमत्वंश्रोतिजनयतीतिनेदं
तिनिवृत्त्यर्थंसर्वेस्वेवंसर्वासुशास्त्रपरिधानीयासुआहयपरिदध्यात्परिधानीयास्तिबहु
वचनेनैवसर्वत्वेसिद्धेसर्वग्रहणंदोऽकपरियहार्थंउक्कांनयेत्अग्नयाज्यायाउक्कांक्षयेत्
उक्कशास्त्रसंबंधिनयाकश्चिद्ग्रहोगृह्यतेशास्त्रयाज्यायोहयनेवानष्ठेषवद्यत्यात्तंतदुक्कपात्रमि
त्युच्यतेतस्यभक्षणंवषट्कारनिमित्तत्वादविधेयंतदवऽकमार्थंविधीयतेग्रहइतिनत्नेवानश्च

मसांश्चमसिनोभक्षयेयुःसर्वेषुशास्त्रेषयाज्यांतेषुभक्षणंचऽकमश्चविधीयतेभक्षेणसऽकृत्
तेनैवसमाख्यायाःपदृत्तिर्निमित्तसंभवात्वचनादतेभ्योसोनास्तीतिभक्षविधानेसर्वश
स्त्रयाज्यास्विति वऽक्ष्येसतिअंतरवचनमाग्निनस्यशास्त्रस्ययाज्याभागत्वंतेचमसभक्षण
नशाम्नो नीतिनत्सयहार्थंतेनायमर्थःसर्वशास्त्रयाज्यासुभक्षयेयुःसर्वशास्त्राणांतेवेतिस
र्वशास्त्रयाज्या ग्यांतश्चसर्वशास्त्रयाज्यांतरंतिविग्रहःनन्वग्नीषोमेआग्निनशास्त्रंतोनभव
तिसत्यंनोनःनथापितिरात्रस्तिहेत्यतिरात्रातिदेशात्रवचमसभक्षणंभवत्येवसर्वग्रहणं
होवऽकशास्त्रपरियहार्थंएवंसर्वत्रैवचमसभक्षणविधानाद्योऽकपात्रमस्तिनवतेभक्ष
यित्वाचमसानांभक्षणंअन्यत्रचमसानामेवेतिगम्यतेनवट्वर्ज्जनंआदित्यग्रहसाविग्रह
योर्वषट्कर्त्रभक्षोनास्तीत्येतावदत्रविधीयतेअन्यदत्रयत्तेप्राप्तत्वात्सांगिकंचेदंसूत्रं॥२॥
स्तोत्रशास्त्रानामवेतीतिशेषःशास्त्रकालपरिज्ञानमनेनक्रियतेएवोयोरनाएवेतिद्वेऽकस्तोत्रा

पउङ्क्तानुहिंकारं

प्रातःसवनेहोत्रक

परिग्रहार्थं। यति॰ नृणोः। एषेति ज्ञेयः। यतिहारस्मिन्नुन्नरयोः सवनयोराह्वयीरन्। वायु

शंसेत्। एतासन्नपुरोरुचो नामर्चस्सामैकैकस्याउपरिष्टादेकैकं तृचंशंसेत्। सन्नवचन

षष्ठ्याः सन्नपदत्वसिद्ध्यर्थं। नायं॰ तृचा। सन्नवचनं सप्तानां तृचानां ग्रहणार्थं। इतरथा पादस्य

हणादेकैकर्ग्यथा सन्नतृचा भवेयुस्तथाप्यसिद्ध्यात्। तस्मात्सन्नवचनं। हिंती॰ गोत्रिः। प

उगमित्यस्य शस्त्रस्य संज्ञा अस्मिंश्छन्दोगैरुक्तिः। ग्रहणायेत्यर्थः। तेनत्रिर्वचनं तद्धितीयायां नियम्य

ते। नत्रिर्वचनांतरमर्थविधीयते। पुरोः यातायष्ठ॰ ईर्वी। विश्वेषां देवानामित्येषाषष्ठी सा

सप्तभिः पदैरेकानैः सप्तभिः पदैर्ऋचि। सप्तानांपुरोरुचामित्यत्रसप्तग्रहणे

नोक्तं। अतोऽर्चमित्यनेनार्चशस्त्रमप्युक्तं। अर्चाश्चादिपंक्तयः। समाम्नायसिद्धा लाक्षणिका

श्च। समाम्नायसिद्धाः पञ्चिद्वादशोऽर्चमितिलाक्षणिकाः। तत्रकथमर्चशः शंसनुमितिसंशयेनत्रि॰

यार्थषष्ठ्यात्रिरवस्येत्। अर्चेर्चेरित्युक्तेनेनास्मृत्यवसानत्रयविधानात्समाम्नायसिद्धा

एवार्चयः स्तुतिकारेणार्चशस्त्रेपरिग्रहीताइतिज्ञायते। एतस्मात्सांविषमपदावसानानां

दर्शनाउत्त॰ शंसेः शंसत्येके॰ तृचशंसनेउत्तमेतृचेआक्षानंकर्तव्यं।

माथ॰ चक्षतेअत्रायंपउगशब्दः कृत्स्नवाच्यपितृचापेक्षयापयुक्तः। एवमन्यत्रापियत्रयत्रऋ

चिछंदोभ्योंपउगंविशिष्यतेतत्रतत्रतृचापेक्षायामेवपुरोरुक्॰ इत्यर्थमितिद्रष्टव्यं। उक्थं॰

जपेत्। विश्वे॰ याज्या॰ पशु॰ चक्रुः। होत्रकाणांमध्येएतेशस्त्रवंतः। एतेषांशस्त्राणिभवंतीत्यर्थः।

एतेशस्त्रिणइत्युक्तेतेषांशस्त्राणिकतिसंतीतिकिंरूपाणिचतेषांशस्त्राणीत्येतदुभयंवक्तुमाह।

तेषांवतोतृचोपर्याप्तिरतिः। वचनाएवंस्तानेघेतेषांशस्त्राणिभवंतितानिचतुराहावानीत्ये

तदुभयंविधीयते। पर्याप्तातिरिक्तानांतृतीयसवनत्वेसत्यपिपृथक्त्वग्रहणंकृच्छस्त्रेभ्योन्या

नितेषांपिशस्त्राणिभवेयुरित्येवमर्थंअतिरिक्तेतिबहुवचनंनिर्देशात्सोर्यासातिरिक्तेषुभवति।

नवाजपेयानिरिक्तेनैककतारतिरिक्तस्येति।पंचादिने।अत्रापिपूर्ववदुभयंविधीयते।आहावपरि
माणानांवचनंनिमित्तांशिष्टेपिएतेषामेतावत्त्वसिद्ध्यर्थं।इदानींमाहावस्यनिमित्तानिवसंगा
दयंते।श्लोत्रि॰ज्ञानं।एतेभ्यःसर्वेभ्यआहवःकर्तव्यः।एतेषांबहूनांसन्निपातेपृथक्पृथक्क
र्तव्यः।इत्येतदुभयमत्रविधीयते।सर्वत्रयदेतेषामाहावोविधीयतेतस्यैकःकर्तव्यः।होतुरपि।
होत्रकाधिकारादेतद्ग्रहणंहोतुरित्येतान्याहावस्यनिमित्तानि।तेभ्यः।नरं।होतुरपीत्यत्रानुव
र्तते।श्लोत्रियादिभ्योन्यत्रेदंनरंयत्नतःकेविधीयतेतत्राप्याहवःकर्तव्यः।
आदौ॰कानांज्ञेहावः।निविद्धानीयसूक्तस्यचादौभवतितस्यानेकत्वेपृथक्त्वथमनेवाहवः
निविद्धानकार्यमाहावस्यनिमित्तं।नसूक्तस्यस्वरूपमिति।आपो॰हत्वे।आपोदेवशब्दवंतमित्य
र्थः।सएषआग्निमारुतःआपोदिष्टेतिहत्वमुच्यते।तत्रसाहवःकर्तव्यः।तेषां॰सर्वत्र।तेषामधि
कारेउनन्तेषामितिवचनमस्मिन्सूत्रेसर्वार्थेपिकश्चिद्विधिरस्तीतिप्रदर्शनार्थं।तेनहत्वाश्लोत्रि

यानुरूपाःसर्वत्रेत्येकोर्थः।अपरंचातेषांशास्त्रादिषयआदेशाश्लेश्लोत्रियानुरूपाश्लेषाहावःकर्तव्य
इत्यवहितयोजनयाभवतीत्यर्थः।मध्यं॰तीथा।माध्यंदिनेतेषामेवशास्त्रेषुयेनृतीयाआदेशा
श्लेनृगाथावेदितव्याःयथा॰मन्यत्।अतोन्यत्सर्वंयथाग्रहणमेववेदितव्यं।नृगाथइत्यत्रेषु
गाथः नृगाथः।श्लोत्रियइत्यत्रश्लोत्रियोभवतिनान्यथेति।यान्यांस्त्वाणि।यत्रबहूनांशास्त्राणा
मर्थायकृत्वआम्नायंतेयान्याश्चविधीयंतेनत्रकियदेकंशास्त्रमित्येतत्संशयनिवृत्त्यर्थमेतद्व
चनं।यदन्यदपिवयोवनमस्मियछस्त्वार्थंवाप्यमनंविहितंतत्रयाज्यापर्यंतमनुवर्तनइति।उ
ञ्छ॰वने।ज्ञानःसवनवचनंविस्पष्टार्थं।ऊर्ह्यंवैवा।वो ऊर्ह्यानियानिशास्त्राणिनेष्यमे
वशास्त्राजपःसर्वेषांभवतिसर्ववचनंहोतुरपिचापणार्थं।उञ्छ।केवलउञ्छेवोञ्छशिनिवायंभ
वतीत्यर्थः।उञ्छानीतिनृतीयसवनेहोत्रकंशास्त्राण्युच्यंते।अनं॰ग्रेणयत्रानेकेपदार्थाःक्रमवर्ति
नःस्युरेकरूपास्तत्रयहितेषांकस्मिन्विद्यमीक्षांस्यान्नदानेषामेवानेनरेणग्रहेणधर्मविधिर्वेदितव्यः।

किमुदाहरणं तृतीयसवनेपुरोडाशाद्युक्तमित्युक्तं तत्र मध्यंदिनेन विधिर्भवति तथा सोमानिरे
क्तास्वेनत्रस्य शस्त्रस्य यः शस्त्राजपः सभवतीत्येवमादिद्रष्टव्यं श्लोकवार्तिकं छंदोगाय च्या
दीनिश्वमाणमेकस्मिन्नपि छंदस्यनाधिकाक्षरतालिंगमावर्तीत्येवमादिदेवतं च सिद्धं श्लो
कवार्तिकस्य यान्येतानि तान्युत्तरूपस्येत्यर्थः आर्षं चैकैकएकआचार्याओर्वं च नदेवेछंतिआनो भ
द्रमिति याज्या अन्नमध्येआयाहिसुषमाहितइति षट्श्लोकवार्तिकयानुरूपाइत्येव षड्हणमासा
दृशीयासुकासुविद्यदिछंदोगानस्फूर्जनदास्फूर्जतापिश्लोकवार्तिकं कृत्वाशिशामिरवरूपः कर्म
व्यइत्येवमर्थं ॥२॥संस्थितेयतिसवनेषु संस्थितेषुमध्येवातिरात्रेषोडशिनिमित्तेअति १५४
रात्रविशेषणमतिरात्रेयः षोडशीतस्मिन्नेवसामन्नवापेषोडशिनीत्येवमर्थं एते
चत्वर्ऋत्विजोहोतादक्षिणेनोडुंबरंगत्वाहनरेचस्यविष्यस्यांजसाआर्जवेनगत्वासं
वेपरयाहारानिष्क्रम्यऊनरांवेदिशोणीमभिनिःसर्पतिनयाथोष्यावहिर्वेदिशमुदित्यर्थः नत्व

तस्मिन्काले ध्वर्युः वशाल्लः वसुहातिब्रूयात्तदावशाल्लासर्पतेतिब्रूयात्ततोनिःसर्पणंकुर्युरने
वंकालेषुयद्यन्यस्मिन्काले ब्रूयात्तदापत्यतिसर्ज्जनमेवननिःसर्पणमस्मदीयानामिति।
यद्यध्वर्युर्नब्रूयात्वशाल्लापिनातिसृजेत्तेषपिकालेषुततोनतिसृष्टाएवनिःसर्पेयुः।स
र्वथावावदेनेषुकालेषुनतिसृष्टाअनभिसृष्टावाअस्मदीयानिःसर्पेयुरेवनान्यस्मिन्काले इ
तिस्थितेतृतीयसवनसमानिरपिशास्त्रसमानएवास्माकंनहरिवोजनानोनपत्नीसंया
जानरतिरात्रनःसदस्यवेशयोजनाभावात्सवनसंस्थासुनिःसर्पणस्यसदःप्रवेशपर्यंत
त्वादितिमृगःक्षत्रेसंज्ञायामितित्वात्मरिणार्थसंपदेशाः।एतान्वेभ्यः।
अनर्थेनतिक्रांतानांबहिष्कारनादयोनियमायथासंभवमनुवर्तंतइत्युक्तंवा
कृतदनेनतिक्रांतानानाल्लीत्येवमर्थंयथार्थवचनंयथार्थवचनात्वेरिकर्मण्यपिप्रसज्येते
तिनास्तित्यर्थं नत्वेवान्यत्रेभ्यइत्युक्तंतेनयदावश्यकंतावन्मात्रमेवभवतिअतोनान्यदि

तिनावक्लानमपियत्रशम्याघासाद्ध्वंकर्त्तनशकलेनत्रेननिष्क्रम्यनकर्त्तव्यंनार्थेननिष्क्रम्येता
दृशंकुर्यात्।अनेननिष्क्रम्यशम्याघासात्परस्तान्नगच्छेयुरितिवचनात्।एतेऽर्थानिये एनइति
निष्क्रान्तानिर्दिश्यतएतेनिष्क्रमणानेनरंयत्किंचिदुदक्कार्यमस्तिचेन्नकृत्वानास्तिचेदकृत्वा
वेदिविषयेयेयेपिध्यास्तेषांसमस्तोपस्तानंकृत्वाउपस्तिताश्चानुपस्तिताश्चेत्येतत्क
तेभवत्यर्थः।अपरायाद्वारानित्यायहतामंत्रेणसदोहोर्यत्राभिसृज्यतद्घाप्रतिघसर्वंकृत्वोदका
र्थमित्यत्रनविधीयते।यथाघाप्रमनूद्यतेएवा॰वनोसर्वंतेतिवचनइत्यनेनपूर्वोक्ताश्चत्वा
रःकालाउच्यंतेतेषुतस्यवचनस्यसंभवात्अतस्तेषुसर्वेषुयएवउक्तःप्रयोगोतिःसर्पणादिप्र
तिसर्पणांतःसकर्त्तव्योनकेवलंघातःसवनांतएवेतिप्राप्तं॰पतिःयजमानस्तूपर्वयैवद्वारापा
तिसर्पणंकुर्यात्।एकाहादीनेषुसर्वेषुगृहपतिरेवेति॥१॥एत॰घतेअस्मात्थस्मिन्नेवकालेउप
दृनंनयातरनुवाकंकालेइतिअछावाकेनतुल्यंतस्योपस्तानेअस्यापिप्रयोक्तुरुपस्तानंघसर्व

णंचभवतितत्रविशेषमाहाप्तर्व॰यतेघसर्पणमेनाघघपदनमित्युच्यतेअसौतुहविर्द्धानंप्रत्य
माह्वारायघयतेप्रत्यंचंदेवहविर्द्धानेइतिहिघचनंशालायामेवोपचारात्शकटहयसंबंधा
दुपचारःहविर्द्धानशब्दःशालायामपिमुख्यएवयोगस्याविशिष्टत्वादुभयोःतत्रयद्दक्षि
णस्यशकटस्यदुग्नरमक्षशिरस्तस्यप्रागुदग्योदेशस्तस्मिन्मंत्रेणनिरसनंकृत्वातत्रस
जानमभिमंत्रयस्वेतिदक्षिणासुखःपत्यदक्षिणासुखोवाजानोपवेशनः।निरसनोपवेश
नयोःसाहचर्यप्रदर्शनार्थंअजानएवोपवेशनमंत्रःघतिविध्यते।योआतितूपविष्टस्यवि
हितत्वात्तिष्ठतोनप्राप्नोतीतिविधीयते।अथा॰ह्वतिउद्गातृशिरसोवेष्टनेनासःनदंष्ट्यात्।
यदासोमलताभिषवार्थंमध्वर्योरुद्गातृविक्षिपंतिःतदाग्नाग्नमभिष्टवनंकुर्यात्।
मध्य॰वनंइदमादीदंसवनंमध्यमस्वरेणघोक्तव्याइदंयावत्तोवमारभ्यमाध्यंदिनंसव
नंवर्त्ततेतत्रस्वरयहणंअधिकृत्यघनार्थं। वाईस्त्येषोमिक्यइतिघथानोपांशुत्वंप्राप्तंतस्य

गाधनार्थतेनतस्यामिशेषधानमपिमध्यमस्वरेणभवतिअभिर्बुदंएतत्सूक्तमर्बुदनाम
ज्ञेयंभवतिशाश॰पाइतिसूक्तेआवपेतेतिशेषःअर्बुदस्यशाश्वतमायाइतिशेषःसूक्ताच्छी
वांसूक्तयोरुपरिशस्त्रस्तोहेतिसंबंधःसूक्तेरत्यध्यात्मंतरशस्त्रेणसंबंधःत्रयाणांमन्य
तमस्मिन्छस्त्रेपरमानीरावपेतयथार्थंपावत्त्रयोजनमित्यर्थः।
पावरभिषवमितिनारंभेआरंभविधानान्नत्रेत्रयाणांत्र्या
णारंभवारस्यत्रयावस्तोत्रत्रिरितिआयहयरणाद्यावस्तोत्रंनभवेदितिपावमानीनां
ध्रियमाणस्तोमाभिधानात्यावत्त्रयमानःस्तोमस्तावंतंकालमनुवर्त्तनइतिसूत्रेदर्शयतो १५६
शिष्यार्बुदस्योत्तमयापरिधायनेद्यंयजमानस्योच्छीर्षंयजमानायरातेत्यित्यर्थःआ
शाहःसुयजमानायदत्तेतस्यार्थंपात्रमुच्यतेनाशात्रेभीषतेनेतनसूत्रेणादानमथत्र
हस्तांतरसंक्रमणमत्रयजमानस्येवतत्स्मितिप्रतिरिणअनंत्येवहःसुयेनेदंदत्तेतस्माएव

पुनःप्रयछेरितिप्रतिस्वरसंबंधादवगम्यतेअथा॰गारिःअपरमित्यपरमिदंयावस्तोत्रंनर्
वमित्यर्थःप्रकृताविदंनपुंसकंतदितिभिन्नविषयत्वादपरशब्दःप्रयोगोसूक्तःकार्यविशे
षेतलिंगस्यविधानादेवाभिरूपत्वेसिद्धेअभिरूपवचनंकार्यव्यत्यासेनचव्यत्यासस्यिद्ध
र्थंगणगारिनचनंप्रजार्थंआप्या॰नइतिहेएनादध्यात्मंएनाद्वादशकपालाःस्ता
श्चत्वारस्तस्याभवंतिअर्बुदस्यचतुर्थेहर्नाज्ञमापरिधानीयाशिष्टाद्वादशताअविच
त्वारस्तस्याभवंतिएतासांपावमानीनांतत्रानेषुअर्बुदस्तत्रानवदध्यात्मविपरीतंवा
अत्रविशेषोनशक्यतेवक्तुंदरवगमत्वात्आप्या॰थमंआप्यायनमुदकंसेकःसृज्य॰
नीयंमार्जनंचूर्णनंस्तोभ्यांपेषणंदृह॰तीयंदोहनंपसिद्धंआसि।तुर्थंआसेचनमभि
षवेणद्रवीकृतेस्याधवनीयेसंभरणंहृ॰तुथंनिमित्तारत्नावत्यर्थवासावचनंमाभि॰
रत्नासंस्कारनंशब्दनंशब्दनंअत्रापिनिमित्तारत्नावहतिरस्तिअस्याऋचोनिमित्तभावेपि

योगस्थापाद्यतुर्थ्याउद्गारवचनादिरसवगम्यते।समानमन्यत्।अर्बुदपावमानीभ्योन्यत्सर्वं
समानंभवतीत्यर्थः।अर्बु॰त्येके।अवधारणादिदमेवस्त्रंजान्यत्किंचित्।प्रवे॰त्येके।अ
त्रापवधारणंद्रष्टव्यंउत्क्रांपणंसर्पणमत्रकर्तव्यमित्यर्थः।स्तृतेमा।गात्।अंगारवि
र्हणवचनंतत्कालपरिज्ञानेननद्यवायपरिहारेयत्नकरणार्थं॥१२॥दधि॰वांश्चेत्।दधि
घर्मोनामकर्मविशेषः।तेनचरंतिप्रवर्ग्यंवांश्चेत्।अयंकतुश्चेत्कर्तव्योदधिधर्मः।तस्यो॰
गानंघर्मेणतस्येतिवचनंयोगविभागार्थं।योगविभागप्रयोजनमप्रवर्ग्यंविदधिघर्मस्य
विधेःशापणमिति।घर्मेणेतिवचनंमृगावानारन्यस्यघर्मं संबंधस्यैकश्रुत्यस्यापिशाप
णार्थं।तेनोत्तिष्ठतावपश्यतेत्यस्यांसत्यादिचोदनाभावेयैकश्रुत्यंभवति।इज्याच्च घ
र्मेणव्याख्याता। इज्या॰भक्षिणश्चाघर्मेणैवव्याख्याताःभक्षिशब्दोभक्षशब्दार्थः।नासोक
उपलक्षणार्थंप्रसज्यतेकथंतर्हिस्यान्नोपिविधेयत्वायतेनभक्षणस्यभक्षकर्तृणांचघर्म

वनाविधीयतेत्येत॰त्याह।अस्यालिंगजनितमेवकार्यंआहेतिवचनमस्यास्तुगामात्रंमाभू
दित्येवमर्थं।तेनोनरेवानुगाभवति।अनयाध्वर्युवेषरूपमभिधानंक्रियते।श्रानंत्वाह।
श्रामृनुवाकांश्रानेतिजनति।अमोकारःदधितिवामयिजपः।अयंजनेत्।विघ्नवनो
मध्येयंकंचिद्विघ्नेभ्यःत्राचेसतंयज्ञंगोरेरिभिर्हरेयुस्तस्यनेमिंकमिदंपश्चात्स्वधि
ष्ठ्यस्योपविश्योपहवंयजमानादिष्ट्वापरित्याग्नेपुरंमितिजपेत्।अदि॰क्षितः।दीक्षितस्यो
पहवयाचनप्रतिषेधात्अदीक्षितस्योपहवयाचनंयजमानादितिगम्यते।अस्येवनेमिन
कस्यनिमित्तापत्तिकालादन्यत्रात्मानं।तृतीयसवनेप्यस्यनैमित्तिकस्यत्रापणार्थं।सव॰रं
तिःप्रकृतिज्ञानस्यपशुरोक्षाशस्यकालविधिरयं।अकि॰रनात्।तस्यपुरोक्षाशस्याक्रिया
मेकेआचार्याःमन्यंते।हेतुबलात्।सोयंहेतुःअन्यत्रनदर्थाद्वदनादितित्वयोजनोवा
दस्तदर्थाद्वः।तस्यवदनंनदर्थुंवादवदनं।तत्वयोजनस्यवादस्यान्यत्रवदनादित्यर्थः।अन्यत्रे

निस्रुक्रणाकर्षेषउच्यतेऽतत्रावीदृथनपुरोडाशैरित्यात्मानंपुरोडाशैरितिबहुवचनदर्शना
त्सवनीयदेवतानामधीयतेऽनपुरोडाशादेवतेतिगम्यतेऽतेनात्रस्रुतिप्रातसमिधानस
पश्यलोकरणनिमित्तमेवेदमभिधानमितिमन्यमानाअक्रियासुस्रुवंतुःक्रियाशेषात्अ
तिदेशप्राप्तस्यप्रतिषेधाभावाद्दारुमयःपुरोडाशस्यागमेवमन्यतेऽआरण्यंहव्य
णंतस्यश्रुतार्थंतस्मात्पुरोडाशःकर्तव्यएवायत्पुनरिदमन्यत्रतदर्थाद्दृदनादित्य
नभिधानात्करणेनद्रुस्रुकाप्राप्तस्यप्रतिषेधाभावात्करणमेवेतिअनभिधानेपुनर्यत्
स्रुवाकर्षेषउस्रुतदर्हतुरेवाप्रत्यक्षचोदितेमंत्रेभिधानशक्तिर्नास्तिवेदनभिधानमस्रुक्कि
कुर्मःयथाकथंचिदभिधानंवाकल्पनीयंपुरोदनात्तानास्तिवत्याएतस्मिन्नहेवाअपि
कृतेकालेपुनःकालविधानंयत्रानुसवनंदक्षिणानयनंविहितंतत्रविद्यमिवनेषुना
शंसोनरकालमेवदक्षिणायनमित्येवमर्थंअहीनैकाहयज्ञेमंत्रेषात्मदक्षिणाविनास्ती

तिस्रुवनार्थंकृच्छ्रोन्नेतरदक्षिणवचनंपत्नीनिवृत्त्यर्थंमंत्रवचनंअमंत्रेचस्यसमुच्चयनि
वृत्त्यर्थंआत्मानंदक्षिणान्नयानीतिमंत्रवारःमंत्राणामदक्षिणत्वंतिपरत्वात्मनोद
क्षिणांतंविधातुंशक्नोतिउन्नेयमाणासुदक्षिणासुदक्षिणाद्रव्येत्यर्थःकेने
विन्मानविशेषेणदक्षिणाद्रव्याणिदक्षिणाकालेनेत्याहोतत्क्षणात्सर्वक्षणेसर्वेऋत्वि
जआहुतीर्जुहुतोदद्रास्त्राहाग्नावी-नीयाद्वितीयायहणंमंत्रैवदर्शनार्थंनहयोरहुत्यो भेद
रेनावानेकोमंत्रआवर्तयितव्यइतिकरद्रःप्राणविहारदेशमतीत्यनलेवदक्षिणाद्र
व्येषुतन्मध्येयत्राणिद्रव्यंतदेनानुमंत्रयतेऽभि-प्राणितन्मध्येयदप्राणितदभिमृ
शेत्कन्यांचाभिमृशेदितिशेषःदैवेनविवाहब्रह्मकारेणयदिकन्यादीयतेतामथाभिमृ
शेत्अनेनैवमंत्रेणानुज्ञास्यादिदंविष्णुरितिकर्तुसंबंधाभावात्सर्वत्रैवं।
सर्वत्रवैतानिकेदक्षिपश्चाद्देवंबर्हिरितिसूत्रंनानर्हिर्देवसंगमाभावात्तिआग्नीध्रीयं।आ

श्या॥स्॥मरूरंतिागतार्थंसत्रद्वयंइंद्र.रितिामक्षाशंसेनाभक्षयितेतिवचनंशस्त्रकालोप
देशार्थंामरुत्वतीयमितिशस्त्रनामाध्व.हावामाध्यंदिनेसवनेयानिशस्त्राणिहोतुर्होत्र
काणांचनेषामेवंरूपआहावोमिथीयतेाबहुवचनंहोत्रकशस्त्रपरिग्रहार्थंआत्वाचरोप
नर्मरुत्वतीयवचनंसर्वशस्त्राधिकारात्मितिपरुत्वचरातितिसंज्ञेायथासंख्येनद्वयोस्त्रयोः।
इंद्र.गाथः।इयमपिसंज्ञाबहु.स्यस्याःवगाथइतिशेषः।इयमपिसंज्ञातस्याः.पगाथाःआतो.
सर्वशस्त्राणामादिभूतमाज्यमारभ्यआस्राद्ब्राह्मणस्त्यात्सर्वमहर्ब्रह्मभवतिाआज्यमारभ्य
ब्राह्मणस्त्यपर्यंतंसर्वमहर्ब्रह्मशंसंभवतीत्यर्थःासर्ववचनात्पुनोविकृतोनाविष्टुवारो
निपद्भि.र्गौ छंदोगास्त्रिन्नवधोयदागछतितत्सर्वमहर्ब्रह्मितिगम्यतेाएतेस १५९
र्वत्रिाअहर्ब्रह्मशःशस्याःवगाथस्याहर्ब्रह्मशंसनविधानंबहुनीकारपक्षेचतुर्थषष्ठयोःपादयोः
पुनर्हिरभ्यस्योरवसानविधभागात्समाम्नायप सिद्धेभागोवसानंनपुनोतीति

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

त्रावसानज्ञाप्त्यर्थंसर्ववचनंछंदोगज्ञानेगाथेयभस्यमानएतदवसानंभवतीत्येवमर्थं।
पाकृ.एभ्यागायत्र्यादिनिपद्भ्यंनाविअहर्ब्रह्मशस्त्रानीत्यर्थः।सर्व.पराःागायत्र्यादीनांचसमा
नानामक्षरपरिमाणंनैवपद्भिनिमित्तोनानापादविन्यासःानचबृहत्यंतानांपादविन्यासा
नपेक्षणासर्वत्रप्रकारणामहर्ब्रह्मशंसनमृक्।पद्भ्याअपंचपदायाअहर्ब्रह्मशंसनमेवापंचप
दायास्त्रवस्त्यतिानचपद्भ्याउत्तरेषुत्रिषुछंदःसुयाभवतुःपदास्तासामहर्ब्रह्मशंसनमनेन
विधीयतेासर्वत्रहणंबहुकृत्यतिदिष्टेष्वेवयामरुत्यहर्ब्रह्मशंसनमेवेत्यर्थंापद्भि.स्तृद्भ्यो।
अयंविधिःपंचपदास्वेवसंभवात्।अहर्ब्रह्मिनोआब्रह्मिनेशस्त्रेयाःपद्भ्यस्तासामहर्ब्रह्मशंस
नंपद्भि.शंसनंवाभवतीविकल्पोवेविधीयतेानत्रार्हब्रह्मशंस्यांतर्गतानामहर्ब्रह्मशंसनंस्तेत्रा
णांपद्भि.शंसनमेवेतिविनिवेशोमृक्।पङ्क्त.पङ्क्तःअयंविशेषःासर्वत्रविषयेपङ्क्तःशस्यःसू
क्तगतायाएकस्याःपङ्क्तेःपङ्क्तःशस्त्रेवातत्रसूक्तसंख्यामोदाहरणंअर्वाग्यथमितिचैवमादिनमो

याऋ इत्यर्ङ्शस्यास्ताहारुतस्येत्यस्याः पङ्क्तिः शंसनं। समा॰ पदे। पङ्क्त्याः पञ्चः शंसनेक्रियमाणेऽ
उन्नमेपदेनिरिच्येतेनयोः समासंकृत्वाशंसेत्। उन्नमेपदेसमस्यशंसेदितियोजना। पञ्चो
न्यून। उक्तादन्यत्पञ्चः शंसेत्। यदिदमर्ङ्शंसनविधानंसामिधेन्यनिदेशज्ञानमप्युपदि
श्यतेतेनपञ्चःशस्यविषयनियमार्थंनस्वरूपविधानपरं। पदेः॰ तानः। इदंमञ्चः शस्यप्रकार
दर्शनार्थं। अर्ङ्भिर्गीतैः संगानइत्यर्ङ्भिर्गीतैर्गणवंकृत्वागीतैः संगानः कर्त्तव्यइत्यर्थः। अग्निं॰ धाय्या।
धाय्याइतिनामधेव॰ गाथः। इदमपिनामाजनि॰ ग्रइति। इदंसूक्तंएक॰ सर्वत्रानुषङ्गसूक्तस्या
र्धाएकाधिकाः। अर्धर्चशः। शस्त्रानइंदंराजेइंद्रोमरुत्वानित्येतांनिविदंध्यात्। अर्धर्चशः
ब्राह्मणाच्छंसिनोनुसार्धाः शस्त्रार्धाः परिशिष्यमध्येनिविदंधातीतिसर्वत्रद्रष्टव्यं। सूक्तमुक्त्वा
यायोसत्यामपिनामुक्तासूक्तस्यैवैकभूयसीकृचः शस्त्वानिविदेवेत्येवमर्थं। एव॰ दिनेऽ
वनश्चनविस्रसार्थं। एकांतरेऽर्धमुग्मासुशस्त्वित्यनुवर्त्तते। एकादशेनिविदंध्यादित्यनु

वर्त्तते। अक्षिात्मनः। उभयंकुर्वन्परिदध्यात्। एतच्चिषपिवचनेषुकर्त्तव्यं। एनः पापं। आत्म
नइतिवचनान्नपजमानस्येतिगम्यते। अन्य॰ देवं। अतिदेशज्ञानायवचनादृतेभिवति।
इदंतुवचनंजनिष्ठाउग्रइत्युपदेशज्ञानायज्ञपणार्थं। उक्तंनवेत्। येत्वा॰ याज्या॥२४॥
निष्केवल्यस्यअधिकारोयं। निष्केवल्यमितिशस्त्रनाम। अभि॰ इष्टंरथंनरमितिसामविशेषः।
इष्टमित्यस्मिंस्तानेज्योतिष्टोमेगर्भंसामाभिव्यक्तंगक्षरंसंपाद्यस्तुतंशास्त्रंकृतसम
धिगम्यकार्यमुच्यते। तत्रयदिरथंनरंइष्टं। अयमर्थः। यदिइष्टकार्यंरथंनरंसामकुर्याद्धोतृ
गारनिएवंहइत्यष्टंवैरूपंइष्टमित्येवमादिषुवेदितव्यं। सामानाधिकरण्यंतौपचारिकमि
तिमंतव्यं। पगाथवचनंत्वयङ्गणार्थं। स्तोत्रियानुरूपवचनंतुतादर्थ्यार्थं। यद्व॰ इति।
पगाथोस्तोत्रियानुरूपावित्यनुवर्त्तते। पगाथा॰ वंति। सिद्धेसत्यारंभोनियमार्थः। पचेतेषुकृ
ष्णरोगादिपदोनरोकारंतृचंकृत्वास्तुवंतिनथाप्यस्माभिःस्तुचाएवकृत्वाशंस्याः। नयथास्तुतंत

४ अत्रावसानाभ्यासो विधीयते। एवं कृते पूर्वा हूहती उत्तरे कुर्वोर्भवतः। हूहतीवद्धि। हूहतीकृत्वाशंसनं हूहती कारमित्यर्थः। यदि त्वेवं हूहत्यैवचिकीर्षिते तावेवपादौ पुनर्द्विरभ्यस्यतत्रैवावस्येत्॥ ५

वोशंस त्याइत्यर्थः। तोहोशंसेत्। अनभ्यासेनतत्काारस्तवेहूहाएवतत्राः। कर्त्तव्याइत्यु
क्तमिदानीमभ्यासेनतत्काारस्तवेतान्देवत्वोसत्योअभ्यासेनतिस्वरुचः कृत्वाशंसेदि
तिसूत्रार्थः। तदेवंप्रकारमित्याह। चतु.पस्येत्। हूहतिसतोहूहत्योर्यदृचः सबार्हतः प्रगाथ
इत्युच्यते। कृकुसतोहूहत्योः काकुभइतिवार्हताधिकारेपुनर्वार्हतवचनमनधिकृतानां
मथस्यविधेः प्रापणार्थंतस्मिंश्चतुर्थवर्तोपादोऽनभ्यस्यपंचमसप्तमयोः पादयोरवस्येत्।
तत्रावसानलाभार्थंप्रगाथस्यार्द्धर्चशंसनविधानमित्यकृ। हतीय.भेषुएतेद्वेतावभ्यस्तो
तरयोरवस्येत्। उत्तरयोरवस्येदित्यनुवर्त्तते। एतदनुवर्त्तमानमपिप्रगाथस्यार्द्धर्चशंसन
विधिबलात्पूर्ववन्निःप्रयोजनमेवावतिष्ठते। अथानुप्रयोजनमस्तीत्युकृ। प्रता.कृगा। कृभव
तीतिशेषः। एव.स्यात्। एतत्स्थेधितिसमासनिर्देशादेतदेवेत्यवधार्यते। एतद्धेनपक्ष
तत्वाद्धूहत्थंतरेस्तोत्रियावत्पयोः शंसनंभवतिनहरिंहनिरवत्रास्रणस्यत्योर्शंसेत्तयोरुक्
त्वेते। एतदुक्तंभवति। यैषहःसुहूहत्थंतरेतयोः संभवतिवा एवकार्यंभवतितत्रयथाहूहत्थंतर १

शंसनंयथास्कृतमितिवक्ष्यति। हरंधेषुहूहत्थंतराभ्यामितरेषुएवेषुतान्हतीकारंशंसेत्।
रत्नरेथित्यसमासनिर्देशादितरेसमासेत्रिहूहतीकारमेवभवति। तेनात्रोर्यामेरथंतरे
णाग्नेतनोवैराजेनेत्यत्रयद्यपिहूहत्थंतरएषतथापिवैराजस्यसंबंधाद्धूहतीकारमेवभ
वतिहूहास्तुयोः। यथाहूहत्थंतरेगायत्रीषुवान्यासुवानभ्यस्तासुतिसृषुकक्षुस्रुवतेसयो
निषुवाद्विपदोत्रशकारंतदापीड्यनिरवत्रास्रणस्यात्तद्धूहतीकारंशंसेत्। होत्र.रूपाहो
त्रकाणांप्रगाथास्तोत्रियानुरूपाभवंतिनेपिड्यनिरवत्रास्रणस्यत्वर्द्धशंसेयुः। सर्वा.स्कृते।
उक्तादन्यत्सर्वंयथास्कृतंशंसेत्। सर्वंयद्गंहूहत्थंतरयोः स्तोत्रियानुरूपसंयद्ग्रार्थं। परि.
काहः। परिमितेतिसर्वतोमितंशंस्यंयस्याऋः सपरिमितशस्यः। एतदुक्तंभवति। यस्मिंकर्मणि स्वकीये
नैर्ऋतजानेरुपदेशतएवपरिश्रुतंइति। सचेत्केनाङ्गसमाप्येतरत्येकाहः। अनेनप्रकारेणप
रिमितशस्यशब्देनप्रकृतिभूतोग्निष्टोमउच्यते। योयमधिकृतएकाहः सःसर्वत्रौपदेशिकशस्य

त्यर्थः। एवं चेच्छस्यविशेषणं किमर्थमन्यदपि यर्मज्ञातं तस्योपदेशादवगंतमेव। अत्रोच्यते। स
त्यमेवकिंत्वत्रविशेषोस्ति। सोमइत्यसंबंधिनोयेधर्माउत्पत्तिविध्यनुवेशिनस्तेचनुःसंस्थ
स्यज्योतिष्टोमस्यसाधारणाः। येपुनरधिकारविध्यनुवेशिनोदीक्षणीयादयस्तेनशस्त्रादि
यश्चनउपदेशिनोग्निष्टोमस्येवानिदेशतएवोच्यादीनामपिसंस्थानमित्यनेनविशेषेणश
स्त्रविशेषणंकृतंनानाचार्यः। तस्यचैकाहत्वंसिद्धमेवोच्यते। तेनशस्त्रेनास्यसंज्ञयवहारार्थो
मयरूपः। समाकृतएकाहोयद्युभयसामास्यात्। हहइत्थंनरसामास्यादित्यर्थः। उभयसा
मत्वंनामैवंभवति। अथातस्तंतशस्त्रयोरेवेत्येतस्मिन्वंडेहहइत्थंनरेवाएषस्तोमेभवति
रनरनापवमानरथंतत्रयत्रयवमानेभवतितस्ययोनिर्निकेवल्यस्यानुरूपंकुर्यात्। अक्षत्रि
यस्यायमर्थः। यत्यक्षात्रातएवेदंनुसूत्रवचनंसर्वार्थत्वायोच्यते। योनि॰शमेत्। अन्यत्रेत्युच्या
दीन्यपिहेतेअग्निष्टोमादन्योयःकश्चिदुभयसामाएकाहः। संस्थाग्रहहइत्थंनरसामास्यादित्य

र्थः। तत्रयत्रयवमानेकृतंतस्ययोनिंयोनिस्थानएवशंसेत्। तस्ययोनिस्तोमस्योर्ध्वस्तोमो
निकेवल्येधाय्यायाऊर्ध्वयत्स्तोमंनयोनीनांस्तोमेशस्यस्तोमइत्यर्थः। अनेस्तोमेअनेकासां
सामयोनीनांसहशंसनेषाप्रआदावेवसर्वासामाहावःसकृत्कर्तव्यः। यतियोनिवेतिविकृ
स्यतेभ्यश्चान्यदनंतरमित्यनेनाहोसकृदाहावःपाप्तएवोत्तरत्रविकल्पेनविधीयतेएव॰
थानोब्राह्मणस्यसमकृतोयसामप्रगाथःयत्रनेकेसहागच्छेयुः। तदानेष्वपिसकृत्स
थन्वाहावःकर्तव्यइत्यर्थः। अत्रसर्वत्राहावेत्रानेअनेनाद्येषुविकल्पोविधीयतेयद्वा॰धा
य्या। पिबा। गाथः। संज्ञाशब्देतु। इंद्रुदध्यात्। इंद्रोदेवतायस्यारत्येंद्रोनिवित्। अनु॰स्वराः।
उक्थ॰जपेत्। पिबा॰याज्या। होत्रकाणांमध्येदिनेपिशस्त्राणिभवंतीत्युक्तान्येतानीत्याहा॥५॥
होत्रा। इतियाज्या। अत्रोपोत्रमासुब्रह्मण्यंत्रेत्युक्तंतस्यसर्वयज्ञस्यप्रयोजनमन्यत्राप्येतय
त्येनेनान्यत्रयज्ञेनतुल्यं। अस्मिन्नवसरेसवनमेस्तानिमित्तंकर्मकर्तव्यं॥६॥अथ रेणा

स्वयङ्करणं सर्वयज्ञाधिकरणार्थानेनपशुकेहविःसंस्कुरोतुनमःस्वरःसिद्धोभवतिओ
दित्योदेवतायस्ययज्ञस्यसआदित्योयज्ञःतेनचरंतिआदि॰नामितिनेनंयज्ञमीक्षेतेनहयमा
नंअन्यत्रनिषेधान्नियमेननेक्षंतेतेनान्यत्रापिनियमःस्कंद॰सादनात्कर्तव्यमितिशेषः
विहरणोपदेशस्तत्कालउपरिष्टान्नानन्यत्रव्यायपरिहारार्थंअत्रापिहिदेवत्यानसंतिपश्चि
ज्ञानंकर्मत्येनावनेवमिद्देपशुयज्ञणःपशुवदामनत्रात्यर्थंतेनैतस्मिन्नवसरेआ
हवनीयस्यदक्षिणतआसनंभवतिसन्नेष्वायध्वमितिनाराशंसेषुसादितेषुपरोडाशस्य
मुद्धतमात्मदेशान्गृहीत्वासर्वंचमसिनःपुरोडाशंनिस्वःनिस्वःपिंडीःकृत्वासाद्यमसादक्षि
णतःस्रेभ्यःस्रोभ्यपित्रुद्दिश्यचमसममोक्षेभस्येयुःवक्षिपेयुस्तांश्चपिंडीःचनिस्वमितिच
मसेभ्यःइत्यस्यविशेषणंपित्रुशब्दस्यसंबंधिशब्दनयेवस्त्वेसिद्धेमत्वर्थशब्दंकरोतितज्ज्ञापय
तिसंबंधिपदार्थंअपियत्तादृतेयजमानस्येवेतितेनयस्यांदेव्योन्नतामित्यत्रयजमानदेव्यएव

रिगृह्यतेसव्या॰श्रीयुःशाश्वा॥१॥साविं॰रंतिएतदुभयंगनार्थंसवितृदेवत्योयज्ञःसावित्रयज्ञः
अभूणीतिवषट्शंसेत्तावषट्कृतेइत्यपिवचनमत्रापिशस्त्रंकाउन्नापनार्थंहोतृयज्ञणमृत्वि
क्कर्मण्यनिरूपितविषयेपिहोतैववैश्वदेवंशंसेदित्येवमर्थंवैश्वदेवमितिशस्त्रनामासर्वादि
शिष्यत्वात्यस्यांदेवतायांनोध्यामेदिनिवचनान्मुख्येध्यानमत्रनसंभवतीतिशाच्या
दिशब्देरेवध्यानंकर्तव्यंअध्वाहावःउक्तार्थमेतन्माध्यंदिनेतंत्र॰वैश्वदेवंपुनर्वैश्वदेव
यज्ञणंशस्त्रादिविधित्यनयात्तएकयावेतिकल्पजादिर्घनमसमितिनासिष्टनिहत्यर्थं
नवयज्ञणंअस्यस्तूक्तस्योन्नमावज्ञेयेवंवैश्वदेवस्तूक्तत्वसिद्ध्यर्थंएतत्सार्वत्रिकमुन्नमायाः
परिधानीयत्वेनसर्वत्रविनियोगात्वैश्व॰दयात्तासप्तस्तूक्तानिचसप्तैवचनिविशेनशिष्यं
तेउन्नमायाःषोडशिनिविनियोगात्अतोयथासंख्येनाविनियोगःसिद्धोभवतितदेवस्य
एयतिचतस्रोवैश्वदेवीशस्त्रइत्यर्थःउन्नानरोआग्निमारुतइत्यर्थःस्तूक्तानांचतस्तूक्तानांयद्वैव

नेभवतिनदेवनिविरोदेवनमित्यर्थः।हिशब्दोहेत्वर्थसूचकः।यस्मिद्विद्वारेणतेनायमर्थः।यस्मा
दनयोरेकदेवतेयसिद्धोनस्मादग्निष्टुदादीसूक्तानांदेवताभेदेसतिनिविरोऽहेननद्देवत्याः
कर्तव्याः।नासुदेवतापदानामुहः कर्तव्यइत्यर्थः।दैवः कालः।यद्येनयोःशस्त्रयोःसमैवसूक्ता
निनसंनिविद्भिर्यथासंख्यंउपपद्यते।यदापुनर्विरूपैर्निषत्समभ्योधिकानिसूक्तानिनदाकथं
यथासंख्यमितिनदुपपादनार्थमिदंसूत्रं।दैवतेनसूक्तेनइति।दैवतेनसूक्तेनातत्समवगं
तव्यं।नसमाम्नायप्रसिद्धा।एतदुक्तंभवति।एतयोःशस्त्रयोःसमैवसूक्तकार्याणिप्रकृतौपरि
छिन्नानि।नत्वेकंकार्यमेकंवासूक्तंकुर्यात्।देवाबहवोनासर्वथानावतैवसूक्तकार्याणिप्रविष्ट
मेकमेवेतिकृत्वायावतांसूक्तानामेकंदैवतंतावदेकमेवेतिमन्यमानोदेवतेनसूक्तेनइत्यु
क्तवानाचार्यः।ध्याज्ञा।तिनो।विद्यादितिशेषः।अत्रेतिवैश्वदेवाग्निमारुतयोरित्यर्थः।अस्यवि
धेरुभयार्थत्वायोनरसूत्रेवैश्वदेवशब्दंप्रयुक्तवानाचार्यः।अद्रि॰सूत्रेणासर्वत्रप्रकृतौविकृतौ

चवैश्वदेवशस्त्रेअनयैवपरिदध्यात्।इदंचकुर्वन्परिदध्यादित्यर्थः।उक्तंजपेनावि
श्षे॰याज्या॥९८॥तंसो॰याज्या।सौम्योनामकर्मविशेषःप्रकृतिविकृतिःसोमदेवत्यः।तंघृतयाज्या।
जंतिातेसोम्यमभितोघृतपाज्यामुपांशुपरियजतितत्रैवविशेषमाहाघृता॰रस्तात्।उरु॰रि
त्यनुअन्याश्चेवायत्यन्तरोयजतितस्मिन्यायजेतरापुपांश्चेवाएवकारःपोनर्वचनिकः।
आह॰त्विति।अध्वर्युणाआहृतसंज्ञानेभ्यःपूर्वंहीत्वासोम्यमवेक्षेतमंत्रेणाअप॰इतिचान
स्मिंश्चरोघृतमुतेईक्षमाणस्तिष्ठांयदिनपश्येन्नस्यावश्यतोनैमित्तिकमिदंहविस्तिष्ठेत्यादि
यजुश्चभद्रंकर्णेभिरित्यंचूयात्।अंगु॰यष्ठेनाअंगुष्ठेपकनिष्ठिकाभ्यांचरुस्थेनाज्येनाक्षि
णीअंक्तांडंरोगेभ्यःपशूनार्थमध्वर्यवेपयष्ठेदित्यर्थः।अंजनादिनित्यमेवाविह॰श्वेवाशाला
कादर्भपीकाःतेषुभवाअग्रयःशालाकाःतेषुविहतेष्वितिविहरणकालोपदेशस्तस्यवा
यपरिहारार्थशालाकाधेष्वाअग्रयःउपांश्वेत्यवधारणंतेनासुचैःसंवेषुपांश्वेवयष्टव्यमित्य

येतरेयब्राह्मणेऽपि पत्निक्रीतानेऽहरुपस्तभ्नातीत्यत्रनेऽहरुपस्तभ्नातीत्यत्र नीपेऽपविश्यपात्नीवतंभक्षयतिरिति-

थ॰॥नेष्टा॰क्षयेत्॥नेष्टुर्विसंस्थितसंचरेणनेष्टारमनुपपद्यतस्यऽउपस्तऽउपविश्यभक्षयेत्पात्नीवतं॥
नेष्टर्यधिरूतेपिऽउपस्तइतिवचनांतस्येत्यवगतौसत्यांतस्येतिवचनंशास्त्रांतरेणोपस्तआ
सीतेतिप्राप्तिनिषेधेसत्यपिऽउपस्तएवोपविशेदित्येवममर्थेअस्यसूत्रकारस्याभ्यनुज्ञा
मस्तीत्यनुमिमीमहे॥एष॥अथाथेतंअथानंतरमेवायथेतंनिष्क्रामेन्नासदस्याग्नीध्यंप्रतिग
छेन्नातस्मिन्नाग्नीध्रीयेयथेतंनिष्क्रामतएवाग्निमारुतमारभेतेतिवचनप्रयोजनंयथेतमितिये
नैवमार्गेणगतस्तेनैवेतिस्वभ्युत्तंस्वभ्ययंहुतइत्येत्यर्थः॥वाचस्त्रिस्त्रोहन्नयः॥विलंबितामा
ध्यमाद्रुतावेतिनत्रिलंबितायांयएकमात्रःसमध्यमायांद्विमात्रःएवंद्रुतायांत्रिमात्रइत्यासुवि
शेषः॥एवंश्रूयतेनेनासंत्वरमाणायाश्चरेयुरितिआरभ्यत्रिषुसवनेष्वसंत्वरमाणाश्चरेयुरिति
स्तिनोअसंत्वरमाणइतिसंत्वरप्रतिषेधान्नदंतरामध्यमाइतिविहिताभवतिनत्वग्निमारुतेम
ध्यमायांद्रुतोविधीयतेऽज्ञानीचभावेचैवंशंसत्यत्रिषुसवनेषुसंद्वारयोयमाआरोहक्रमेणैव

प्रयोक्तव्याः॥आग्निमारुतमितिशस्त्रनाम॥तस्याग्नेत्र॥तस्याग्निमारुतस्याघान्नचम
सावानेशंसेत्॥यदिसावष्टःशस्यान्नवेन्नदापादेपादेवसाय्यानुछूनेवशंसेत्॥अष्टौ॥त स्त
रं॥यदिसाष्टर्चंशस्यान्नदाष्टर्चेवसायानवानमित्यर्थः॥सप्त॥नेन॥ऋगावानवचनाच्छिषु॥
वचनेषुअसंतानेप्राप्तेऽनुमेनवचनेनहितीयायासंतानंविधीयते॥वैश्वानरविरूपी॥तिपरि
दध्यात्॥नमिमुपस्पृशन्॥अत्रवियतमपऽउपस्पृशन्निमापोहिष्ठीयऽऊर्वियतमितिव्युप
रतंस्तित्वाशंसेदित्यर्थः॥अपश्चोपस्पृश्यशंसेत्॥अन्वारब्धेषुपाहतशिरस्कः॥ऽउशात्वा
नमन्वारब्धेषुशिरसःप्रावरणमपोहेत्॥अनेनैवज्ञायतेस्तोत्रोपाकरणकालएवस
र्वैप्राहृतशिरस्कानवेयुरिति॥इदमादिप्रतिप्रतीकमाक्कानमित्यत्रइदमादीषापोहिष्ठी
यादित्यर्थः॥अस्यविधेर्विषयेधाप्यात्तादन्यतरस्यांद्विशेषवचनाच्चराकाऽहवज्जेअ
न्येषुसर्वेषाहावप्रानएवकिमर्थंयमहान्त्रयासःइतिनविद्मः॥राकाऽहवार्थमिति

येतरेमज्ञाह्मणेषषंत्रिक्रामतेनेष्टरूपस्त्रभ्यासीनोभक्षयतीत्रत्रनेष्टरूपस मीपेउपविश्यपात्नीवतंभक्षयतिरंति

थ॥नेष्ट॰क्षयेत्रानेष्टुर्विसंस्थितसंचरेणनेष्टारमनुपपद्यतस्यउपस्थउपविश्यभक्षयेत्पात्नीवतं।
नेष्टर्यधिरुतेपिउपस्थइतिवचनांतस्येत्यवगतौसत्यांतस्येतिवचनंशास्त्रांतरेणोपस्थआ
सीनेतिप्रतिषेधेसत्यपिउपस्थएवोपविशेदित्येवमर्थोअस्यसूत्रकारस्याभ्यनुज्ञामूल
मस्तीत्यनुमिमीमहे॥एष॥अथाथेतंअथानंतरमेवायथेतंनिष्क्रामेत्नासदसआग्नीध्रंप्रतिग
छेत्नात्रिस्त्रीश्चीयेयथेतंनिष्क्रांतएवाग्निमारुतमारभेतेतिवचनश्चयोजनंयथेतमितिये
नैवमार्गेणगतस्तेनैवेतिास्वभ्यरुतंास्वभ्यर्थंद्रुतवृत्त्येत्यर्थः॥वाचस्त्रिस्त्रीरुत्रयः॥विलंबितामा
ध्यमाद्रुतावेति॥तत्रविलंबितायांयएकमात्रःसमध्यमायांद्विमात्रःएवंद्रुतायांत्रिमात्रइत्यासुवि
शेषः॥एवंश्रूयतेनासंत्वरमाणायाश्चरेयुरितिआरभ्यत्रिषुसवनेषुसंत्वरमाणाश्चरेयुरिति
स्तिनांअसंत्वरमाणइतिसंत्वरप्रतिषेधान्नदंतरामध्यमाइतिविहितभवतितत्राग्निमारुतेम
ध्यमामपोद्यद्रुतांविधीयतेउच्चनीचभावेचैवंशंस्त्यत्रिषुसवनेषुसंहारयोयमाआरोहक्रमेणैव

प्रयोक्तव्याः॥आग्निमारुतमितिशस्त्रनाम॥तस्यावेत्र॥तस्याग्निमारुतस्याघाम्नचम
गावानंशंसेत्र॥यदिसाधछःशस्यान्नवेन्नदापादेपादेवसाय्यानुछुन्नेवशंसेत्र॥अर्द्धत स
रं॥यदिसार्द्धंशस्यान्नदार्द्धंवैसायानवानमित्यर्थः॥सतांनेन॥ऋगावानवचनाद्बिषु
वचनेषुअसंतानेप्रत्येउन्नमेनवचनेनद्वितीययासंतानंविधीयते॥वैश्वानरंद्वादशकपा
लंनिर्वपेत्॥यदिमुपस्थशेत्॥अत्रविद्यतेपउपस्थशब्दोहिस्त्रीयउक्तंविद्यतेमितिद्युप
रतंस्त्रित्वाशंसेदित्यर्थः॥अपश्चोपस्थेयशंसेत्र॥अन्वारब्धेषुपाहृतशिरस्कः॥उक्तात्पा
त्रान्मन्वारब्धेषुशिरसःप्रावरणमपोहेत्॥अनेनैवज्ञायतेस्तोत्रोपाकरणकालएवस
वैश्वावृतशिरस्कान्नवेयुरितिं॥इदमादिप्रतिप्रतीकमाक्रान्तमित्यत्रइदमादीधापोहि स्त्री
यादित्यर्थः॥अस्यविधेर्विधेयेधाप्यात्वादन्यतरत्वाद्विशेषवचनाच्चराकाहवज्ञंअ
न्येषुसर्वेषाहावज्ञानएवकिमर्थोयंप्रारम्भयासःइतिनविद्मः॥राकाहवार्थमिति

चेन्नदैवंवक्तव्यामायोदेवतेत्यचराकाहचेन्नेतित्रैववक्तव्यमत्रैववातयोराहाव
स्थित्यर्थमिदमादीत्येतद्वक्तव्यंस्यात्॥एवंलघुभवति॥एवंलघुनोपायेनोभयोराहा
वेविधातुशक्येपिशब्देनतस्यदुरस्तादाहावंविदधातितज्ज्ञापयत्याचार्येस्पवि
धेरनित्यत्वंतेनराकाहचेआहावविकल्पःसिद्धोभवति॥मदामोदैवमोदामोदै
वोमित्यासांप्रतिगरइत्यत्रेदंप्रतिगरहयमोथामोदैवेत्यस्यद्युताद्युतादिरूपह
यविशिष्टपवादः॥प्रणवआहावोत्तरइत्ययंप्रणवःद्युतादेरपवादः॥नमोदा॰
मोदैवोमित्यस्यातःस्वाहाकिलीयास्वाहावोत्तरोपिनप्रणवःप्रतिगरोभवती
तिसिद्धं॥एवमादिप्रयोजनार्थंविसंगादपवादोबलीयानित्यर्कः॥भूमिमुपस्पृ
श्यस्थिदध्यात्॥उत्तमोकंक्षेत्॥परिधानीयायाउत्तमेनवचनेनऋचावनयनं
प्रतीक्षेत्॥ऋचोनाप्नयहःतस्यावनयनमवसेचनंहोत्रकमसेतदस्मिंछस्त्रेस

मासएवकर्तव्यं॥तस्त्रैमनवनीतंचेत्परिधानीयामध्यमेवचनेनऋचमंपादमवशिष्य
स्थित्वातस्मिन्नवनीतेशेषंसमापयेत्॥उक्थं॥जयेत्॥अग्ने॥याज्या॥इदं॥होमः॥इ
तिशब्देनप्रकृतमाग्निमारुतमुच्यते॥एतदुक्तंसोमयागोग्निष्टोमसंज्ञोभवतीत्यर्थः॥य
द्यंतच्छब्दोनोच्यते॥यदिदमाग्निमारुतंतदग्नेस्तोत्रमित्येवोक्तंस्यात्तच्चनवक्तव्यं॥स्वरूप
तएवतदग्निरन्येषांचस्तोत्रमेव॥अग्निहृत्यर्थमितिचेन्नदर्शनवक्तुंनशक्यतेलिंग॰
विरोधा--दृश्यमानावाच्यतेनेत्यंतदुक्तंमेतदंतस्यनामधेयमेवशब्दइतिसाधयि
तुं॥२०॥इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौनारायणीयायांपंचमोध्यायःसमाप्तः॥५॥ उक्थ्ये॥
३ कालं॥तृतीयसवनमित्यनुवर्तते॥उक्थ्येत्वयंविशेषः॥तृतीयसवनेहोत्रकाणामपि
शस्त्राणिभवेयुस्तानीमानीत्याह॥एकस्तु॥म दानामितियाज्या॥अत्रसवर्किकुभ
दुक्थंकिमनेनोक्थंकुर्यादेषुतावत्स्वगाथेषुतृतीयपंचमयोरभ्यासेसतिकुर्यादे

वसवन्निवंति॥तथैकचस्कवंतिछंदोगाअतोन्यत्रयोजनमन्वेषणीयं॥तेरुद्रमुख्य ते॥ ग्र॰
होत्रकाख्येषात्रगाथास्तोत्रियानुरूपाश्तीऽग्निरुक्थ्राहलस्यत्रवछंसनंविहितं॥अ॰
ग्रबार्हतानामेवायंविधिरित्यनुरुक्त्वात्॥काकुनेषनुप्राप्नोतितन्निवृत्त्यर्थं॥ककुभश्ति
वचनं॥सर्वग्रहणंसर्वकाकुनग्रगाथसंग्रहार्थं॥तेनबार्हतेष्वेवासौविधिरितिमंतव्यं॥
इत्यंतउक्थ्यः॥एवमंतउक्थ्यः॥क्रतुरित्यर्थः॥इत्यंतोग्निष्टोमइत्यस्यानंतरमेतानिशस्त्रा
ण्युक्थ्यइत्यंतउक्थ्यइत्यभ्यमानेएतानिशस्त्राण्युक्थ्यएवेतिगम्यते॥तत्किमर्थमुच्यतु॥
होत्रकाणामित्यत्रोच्यतइति॥अथमन्निगायः॥अथसोमेनेत्यादिषुत्रिग्रध्यायेषुज्योति-
ष्टोमाख्यःसोमयागोधिकृतःसचसंस्थानेदश्चतुर्ष्वग्निष्टोमुत्यादितोभवति॥तत्रसर्व
त्रसोमेनयजेतेत्येतद्विधिविहितएकैकोयागःकेनचिदुपाधिवशेननानाभ्यस्तोग्निष्टो ७
नामश्रुतीयते॥अतःसर्वेषांप्राकरणिकेत्रग्नेअग्निष्टोमएवप्रकरणी॥अन्येतस्येव

गुणविकाराइतिज्ञापयितुमुच्यइत्यन्यंते॥उच्यएतावदौपदेशिकमन्यत्सर्वमातिदे-
शिकमित्यर्थइति॥१॥अथषोडशी॥अथशब्दआनंतर्यार्थः॥षोडशीत्ययंशब्दःशास्त्रवा
चीतच्छास्त्रातस्यक्रतोरपिवाचकः॥तत्रैकेनोच्चारणेनोभयमत्रविवक्षितमाचार्येण॥ते
नायमर्थोविगम्यते॥यदिषोडशीक्रतुःस्यात्तदात्तृतीयसवनेहोत्रकाशस्त्रानंतरंषोडशी
नामशस्त्रंभवतीतितस्यविधिरुच्यतइतिसंबंधः॥असावित्यृचो॥अस्मिन्नेवप्रती
केषडृचइत्यर्थः॥आत्वा॥गायत्र्या॥अत्रछंदोनिर्देशःसंव्यवहारार्थः॥उचो॥पङ्क्तीः॥पं
क्तयइत्यर्थः॥यदि॥त्रचो॥आध्र॥पदा॥द्विपदाचत्वनंपछःशंसनार्थंच॥त्रिष्टु
भ्॥एषांपदा॥प्रते॥जगत्यः॥त्रिकादसौअतिजगत्यादीन्छंदांस्यतिछंदःशब्दे
नोच्यंते॥त्रिकद्रुकेषित्यत्रप्रथमाष्टिः॥उत्तरेअतिशक्वरैत्रिष्टुभितित्रचःशक्वरए
वतेनातिछंदसाविरुच्यंते॥पछः॥धाकारं॥अनयोःपूर्वस्त्रचंद्वेधाकृत्वाशंसेत्॥

एकैकामन्त्रंदेहेकुर्यादित्यर्थः॥षड्डःशंसनेनतत्संपाद्यतिषड्डत्फक्कं॥एवंचेत्षड्डः
शंसनमत्रसिद्धमेव॥चतुःपदत्वात्॥तथापिषड्डत्फक्कं॥द्वेधाकारमित्यस्यार्द्धर्चशं
सनविधिपरत्वाच्छंकानिवृत्त्यर्थं॥तेनैतास्तिस्रःषड्डवंतीतिस्तोत्रातिशंसनेषड्डुत्याः॥
ओम्रराकारं॥अस्यत्रचस्यसप्तपदत्वादेकैकस्मैकामनुष्टुभमेकांगायत्रींचसंपादयं
तीत्येवमुक्तं॥आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भिःपादैरनुष्टुभस्तिस्रोनिर्गलितव्याः॥अनेनप्रतिकारे
णैताअपिषड्डवंति॥प्रयोजनंपूर्ववत्॥अथेत॥नुष्टुप्॥प्रप्रनुष्टुभाः॥अस्यानुष्टुभव
चनस्यर्ग्वाक्यस्यप्रयोजनस्यासंनिवादन्यड्डच्यते॥निविदतिपन्नौसत्यामन्यस्मिन्ना
प्यानुष्टुभएवत्रचेनिविद्धेयेत्येतत्प्रयोजनं॥नसवनगतेसवनछंदस्त्वेवत्रचइतितेनै
तत्साधितंभवति॥यत्रछंदोनिर्देशमंतरेणसवनविरुद्धंछंदस्सिस्रुक्केनिविद्धिहिता १६८
स्यात्रत्रतस्मिन्नतिपन्नौसत्यांसवनछंदस्कमेवस्रुक्कमाहर्त्तव्यं॥नातिपन्ननिविस्रु

स्रुक्समानछंदस्कमितिं॥उन्न॥दध्यात्र॥उन्नमोशिष्टेसेतदेकांशिष्टेत्यनेनैवसिद्धेउनर्व
चनमत्रत्रचएवनिविद्धानीयोनस्रुक्मितिज्ञापनार्थं॥तेनात्रनिविदतिपन्नौत्रचएवा
न्यआहर्त्तव्योनस्रुक्मितिसिद्धं॥उन्नमोनिविदमितिप्रसिद्धानुवादः॥अस्यप्रयोजनं
स्वाध्यायकालेयस्याःशाखायाअंतेनिविदःपठितव्याइति॥लिंगं॥ताः॥इहेति॥अ
स्यानिविदःपाठविप्रतिपन्नौसत्यामविच्छिन्नसंप्रदायागतपाठदर्शनार्थं॥लिंगानिप्र
तिः॥कानिपुनस्तानीत्याह॥मत्सत्र॥इह॥एतानिलिंगानीतिप्रयोजनार्थेयमुपदेशः
॥उद्यत्र॥नीया॥एवद्ये॥यजति॥जपित्वायजतीतिवचनाद्धन्नरत्रचयाज्यासंसा
दश्नीयाज्यांगमयंजयोनशस्त्रंजपइतिगम्यते॥तेनात्रशस्त्रंजपउक्थंवाशंसीद्रायदु
वेभ्यइत्ययंभवति॥तदनंतरमेवाहोतिमंत्रमुत्कायजति॥३॥विहुताःस्रुवो॥विहु
तस्यपोत्रशिनइंद्रजुषस्वेत्यादिनाअत्रैवान्नाताःषट्ऋचःस्तोत्रियाःस्रुवोभवंतः॥

तेन सूर्योऽवविहृतस्येति गम्यते ॥ ऊर्ध्वो हरेत् ॥ अत्र द्वावर्थौ विधीयेते ॥ शस्त्रमभे
तावत् ॥ एतावत् विहर्तव्यमिति एतदुक्थं भवति ॥ विहृतस्य स्तोत्रियानुरूपावुक्थौ ॥ ता
भ्यामूर्ध्वमिति विहृतेयत्स्यात्तदेव शस्त्रमास्तोत्रियानुरूपौतुप्रत्याम्नानान्निवर्त्तेत इ
ति एवंशास्यग्निरेकोऽर्थः ॥ अपरस्तु विहृतस्येत्यधिकृत्य वचनात्सर्वस्य विहरणो
पदेशेऽर्ध्वस्तोत्रियानुरूपाभ्यामिति विहरणस्य विषयो नियम्यतइति ॥ अतस्तो
त्रियानुरूपौनास्माग्निर्विहर्तव्यौ ॥ विहृतावेव पठितवानाचार्यइतिगम्यते ॥ तदेत
दुक्थं आलभेत ॥ तद्यदि नानदंकुर्युरित्यादिना विहृतासुहितासुस्तुवतइत्येवमंतेन
॥ विहरणस्वरूपमाह ॥ पदात् ॥ शंसेत् ॥ द्वाभ्यांपदाभ्यामनड्वांतिष्यवसानंनवेत्
॥ तत्र अन्यंतेपिपणवइत्येवमर्थमूर्ध्वशइतिवचनं ॥ पूर्वा ॥ पदानि ॥ पठतएवास्मि १६९
न्नर्थेसिद्धेपुनर्वचनंगायत्र्यः पङ्क्तिरित्यत्रपङ्क्तिपादानांपूर्वद्वियोगेद्वयोरेवाव्यवधा

नंभवति ॥ पाठक्रमानुसारेणत्र्याद्यभ्यवधानंस्यान्नदापादौ वधायेत्येतदयु
क्तमित्यतिपाठक्रमत्यागः स्यात् ॥ तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ गायत्र्याः ॥ पङ्क्तिः
॥ विहर्तव्याइतिशेषः ॥ पङ्क्तीः ॥ स्कन्यात् ॥ इदंनवक्तव्यं ॥ ज्ञातएवायमर्थः ॥ उच्यते ॥
अभ्यासेनपङ्क्तिपादसाम्यंगायत्रीपादानांनकर्तव्यमित्येवमर्थंतेनान्यत्रन्यूना
धिकपादयोर्विहारेकर्तव्येभ्यासेनपादसाम्यमापाद्यपादयोर्विहरणंकर्तव्यमि
त्युक्तादावित्येतत्साधितंभवति ॥ उत्तिः ॥ तीत्तिः ॥ उत्तिः ॥ कुर्यात् ॥ अत्रांतःपादंवि
भागेक्रियमाणेव्यंजनाद्युत्तरंगमितिस्मर्तव्यं ॥ चतुः ॥ आद्यं ॥ ततोष्टाक्षरमितिशेषः
॥ एवंचतुरोभागान्कृत्वाहृतीपादैर्विहर्तव्यमित्यर्थः ॥ द्विपा ॥ तीत्तिः ॥ अत्रद्विपदा
श्चतस्रःसर्वाश्चतुष्कर्तव्याःप्रथमायांसर्वेभागाग्रहेनाग्रहेनचपंचाक्षराः ॥
उत्तरासुचतुरक्षराभागाः ॥ तत्रचप्रथमांत्रिष्टुभाविहरेत् ॥ उत्तरास्तिस्रोजगती

भिः विभागेक्रियमाणेव्यंजनान्युत्तरागमितिस्मर्त्तव्यं॥उत्तारस्य॥उत्तमायाद्विपदायाश्चतुर्थमक्षरंतत्समर्थमस्यभागस्यात्यंभवति॥तदेवद्वितीयस्यचार्धंभवति॥अनु॥दध्यात्॥अचेतनेत्येतानुनुष्टुभमितिछंदस्त्वेवध्यायंशंसेत्कथंभवदध्यादित्याह॥द्वितीयाद्ध्यात्॥अनुष्टुभःप्रथमंपादंद्विधाकृत्वाऽधस्तिष्ठन्नात्माकंजातइत्यनयोर्ऋचोस्तृतीयपादावसानउपधायतत्रावस्येत्॥अचेतनेतिद्वितीयस्याचेतयेतितृतीयस्यापित्यर्थः॥उत्तरांशंसेत्॥उत्तरासुत्रोअस्माइत्येतास्वित्यर्थः॥इतरानुनुष्टुभोद्वितीयतृतीयचतुर्थानित्यर्थः॥एतान्पादानुत्तरासुतिसृष्टुयथासंख्येनषड्धाकृत्वाएकैकामृचंदेअनुष्टुभोकुर्यात्॥ऊर्ध्वा॥इतः॥स्तोत्रियानुरूपाभ्यामित्यूर्ध्वोध्यस्माइत्येतदंतोयःशस्त्रावयवःसविहृतोभवति॥एतावतैवविहृतत्वेसिद्धेविहृतवचनंविहृतधर्मस्यप्रतिगरादेरतावत्येवनित्यमार्थं॥तेनस्तोत्रियानुरूपयोर्विहृतपंक्तितयोरपिविहृतप्रतिगरोनभवति॥आनुष्टुभानामपित्रानामविहृतस्याधिकाराल्कथंविहृतेप्रातिगृह्यमुयात्॥तन्निह्यस्थंचातत्रेतिह्यावेतौप्रकृतौप्रतिगरौतत्रैकक्वनंजात्यभिप्रायं॥नतत्रयहृल्लंयत्रयत्रविहृतोभवतितत्रतत्रैतौप्रतिगरौभवतइत्येवमर्थं॥अथामोदैवमदेमदामोदैवोनथइत्येवमेतौप्रतिगरौ॥याज्या॥सृजेत्॥निष्पादयेदित्यर्थः॥तमुपसर्जनप्रकारंस्वयमेवपश्यति॥एवाद्ये॥वस्येति॥लक्षणएवसिद्धस्यपुनःपाठप्रयोजनंचपदसंधिषुसंध्यक्षरंस्यात्तस्याभूहेनपूरणेसत्यपिपूरणार्थंभूहादिनकर्त्तव्यमित्येवमर्थं॥समानमन्यत्॥योयंविहृतस्यविशेषउक्तस्तोन्यत्सर्वंविहृतेनसमानमित्यर्थः॥स्तोत्रिया॥न्याहोवः॥अयमपिविहृतस्यैवविशेषः॥आहावनियमोनुरूपतदनंतरयोःप्रतिषेधफलः॥तेनाविहृतस्यपंक्तावप्यवश्यमेवभवति॥आहुर्यंति॥इदंविहृतावविहृतयोःसाधारणं॥षोडशिपात्रमितिविशेषणात्॥आहृतमितिप्रातरनुवाकः॥स

=वान्देवीस्पयमधिभवतिसर्वत्रयज्ञादितिदेवत्रातः॥४

मुपहवयवचनंयएवंतंभक्षयंतितेषांसर्वेषांपरस्परमुपहवयावचनमास्पर्धनिवषङ्कर्तृहोमक
र्त्रोरेवपरस्परमुदशनिार्थं।अत्रैतेभक्षयितारइत्याह।।घमे॥श्विणः॥अथभंतावदृष
ङ्कर्तृहोमकर्त्रौघमेयेभक्षिणस्तेचेत्यर्थः।मैत्रावरुणः॥त्रयःछंदोगा॥सुब्रह्मण्यव
र्जिताः॥इंद्राजेपैः॥एषभक्षमंत्रः॥इत्यतःषोलशीस्वध्याहारःकर्तव्यः॥३॥अतिरा॥त्र
काणं॥उक्थःषोलशीइदानामतिरात्रेउच्यते॥तस्मिन्नतिरात्रेवक्ष्यमाणेविधिर्भवति॥
॥तदधिकारार्थमतिरात्रइतिवचनंवक्ष्यमाणैर्निद्वादशशास्त्रालिपर्या
याइत्यूच्यंते॥तेषामाद्यानिचत्वारित्रथभःपर्ययिः॥माध्यमानिमध्यभः॥उत्तमान्युत्त
भइत्येवंनामविशेषःपर्यायाणां॥एषांशस्योपायउक्थः॥तत्रहितुहेत्रिकालंचर्यःसा
धारणःनतत्रविधेयमस्तिायःपुनर्हेत्रिकानुद्दिश्यविहितःस्तौस्तस्योपायःस्ययथाहो १७१
त्रकालंभवतिहोतुरपितथैवभवतीत्यत्रविधीयते॥उक्थयहणमुक्थस्यैवायमतिदेशो

नवक्ष्यमाणस्येत्येवमर्थं॥तेनग्निष्टोमस्याहोत्रसंबंधोनास्तीतिगम्यते॥वक्ष्यमाणत्वा
दिति॥अथ॥स्यंति॥अथभेपर्ययिर्येस्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यामंवर्जयित्वाअन्या
स्त्रयुथमानिपदानिद्विरुक्तान्यैवावस्येयुरित्यर्थः॥पदानीतिपदानित्यर्थः॥शिष्टा
वंति॥शिष्टेयोपादेतौसमस्यग्रणवंकुर्वंति॥ऋगंतेग्रणवविधानंसंभार्यत्वादर्द्धर्चा
संदेहनिहत्यर्थं॥सर्वा॥वंति॥ग्रस्टचंस्तोत्रियानुरूपेष्वित्यनुवर्त्तते॥सर्वइत्यत्रसर्वा
र्वासामितिहोतुराद्यांवर्जयित्वेतिनिहत्यर्थं॥ग्रत्यादायेतिवचनान्माध्यमानिपदानि
सकृदुच्चारणसायतान्येवग्रत्यादायऋगं तानिसंधायऋगंतेःग्रणुवंतीत्यर्थः॥उत्त॥उ
त्तमे॥सर्वइत्यत्रसंबध्यते॥तत्रच्छावाकसंग्रहार्थमिवति॥उत्तमेपर्ययिस्तोत्रियानुरूपे
षुसर्वासामन्त्यानुत्तमानिसर्वेसाच्छावाकाद्विरुक्तातैरेवग्रणुयुरित्यर्थः॥चतु॥वाकः॥
॥उत्तमेपर्ययिअच्छावाकउत्तमेपादेअंततश्चतुरक्षराणिद्विरुक्तान्यणुयात्अच्छावा

कस्यपदाभ्यासश्चतुरक्षराभ्यासश्चेत्यनयंविधीयते।।तत्रार्थाद्विकल्पोभवति।।त
त्रतुशब्देनश्रवणाविकल्पस्त्ययंविशेषउच्यते।।यत्रगायत्रस्तत्रपदाभ्यासः।।य
त्रोष्णिहस्तत्रचतुरक्षराक्षराभ्यासइति।।चतुः।।यथाः।।उक्तार्थमितत्।।हेतुरार्धा
।।शस्त्रंभवतीतिशेषः।।चतुःपर्यायेष्वेवंसंभवतिमुख्यत्वादेवहेतुरार्धमेवभव।
तिवचनंप्रयोजनमार्धस्यशस्त्रस्यहोत्रासंबंधकरणंतथेतरेतरेषामिति।।तेनप्र
थमाद्येतेत्येवमादौस्वस्वमेवशस्त्रंशंसेयुरेतत्साधितंभवति।।अतिरिक्तेषुवानेनऋ
एशस्त्रिलंगशस्त्रसंबंधःसिद्धोभवति।।याज्या।।पासाः।।याज्याभ्यःपूर्वालिखानि
तीकानितानिपर्यासंज्ञानिभवंति।।पांतमा।।मामितियाज्या।।अत्रमध्येपर्यासवच
नमनुत्तमस्यापिपर्यासस्यसिद्ध्यर्थं।।पांतमाव।।प्रवइंद्रायवयमुत्ता।।इंद्रायमद्वने।। १७२
अयंतइंद्रा।।आत्वा।।अभित्वाहषभा।।इदंवसोसुतं।।इदंह्यन्वोजसा।।आत्वेतानिषी

दत।।योगेयोगे।।इंद्रःसुतेषु।।एतेत्रयःपर्यायाः।।नकिरिंद्रेत्येतत्पदयुक्तेपिस्रक्तेवा
उत्तमानुष्टुब्रेदितिवाक्यशेषात्।।इतिपर्यायाः।।इत्येतेपर्यायसंज्ञाभवंतीत्यर्थः।।पर्यायाय
गाः।।छंदोनिर्देशस्तोमातिशंसनार्थमावापैकस्मिन्मेगायत्राणामेवावापसिद्ध्यर्थं।।४।।संस्थि
तेः।।वते।।अतिरात्रेइत्यनुवर्तते।।आश्विनइतिशस्त्रनाम।।पर्यायेषुसमाप्तेषुछंदोगाआ
श्विनाःशस्त्रायस्कुर्वते।।अनेनाश्विनारंभकालोविहितोभवति।।शंसिष्यन्।।स्यरीतिव
।।शंसिष्यन्निितिवचनंप्रतिनिधिग्रहणौयदिशंसेन्नदाजुह्वयादित्येवमर्थंविसंस्थितस्व
रग्रहणंसंस्थितेष्वितिसंस्थितशब्दर्शनात्संस्थाशंकाभावोतीतितन्निर्हस्यर्थं।।एताःप
उज्जतयःस्वशब्दोहोमेमंत्रसमुच्चयार्थः।।तेनाज्यशेषप्राशनंतत्सोमेवभवति।।प्राश्यामी
ति।।होमार्थंहित्थंकृतस्यपरिशिष्टंतदाज्यंतत्प्राश्नीयात्प्राश्यवाउपस्पृशेत्सोवार्थमा
चमनंनकुर्यात्।।अनाचमनेकारणंतेनश्रुतिरेवदर्शिता।।सैषाश्रुतिर्द्विरथइत्या

दि॥होतादेवानांरथस्तस्यवक्रंचक्रंजिह्माऽक्षः॥प्रप्रदेवरथंनृतस्यहोतुरक्षंनृताजिह्मा
ज्येनस्वक्तानाभिःप्रक्षालयाम्नातिश्रुतेरर्थः॥अनेनप्रकारेणाशुचित्वमेवात्रनास्तीतिगम्यते
॥आश्यासतिष्यन्॥आश्यप्रतिप्रस्थ्येतिक्वचनमस्यप्राशनत्वाच्छुचित्वाकारणस्याभावादंतः
सदस्यपिप्राशनमविरुद्धमितिप्रस्थ्यापिप्राप्नोतीतिनिह्नुत्यर्थमुच्यते॥पश्चात्त्वस्य
धिक्ष्यस्येतिक्वचनंप्रातरनुवाकन्यायविधानाद्विधिनमुपवेशनाशंकानिह्नुत्यर्थं॥जं
घावोरुभ्रजंघोरुप्राएंगत्वादेकवद्भावः॥जंघोरुजंघोरुचेतिजंघोरुणी॥तेसमस्तेत्य
स्यससमस्तजंघोरु॥एवंभूतोरुनिम्नंजानुभ्यांवोपस्कृत्यान्नमाग्निमित्यर्थः॥पादौ
गुल्फानिश्चान्नमाग्नित्येवमुपविशेत्॥एवमुपदिष्टःशकुनिरिवोत्पतिष्यन्नवति॥एतदास
नंशस्त्रादौयआहावस्तऽउच्चारणसमकालमेवनोपरिष्टात्॥एतन्नुशकुनिरिवोत्पतिष्यन्ना १७२
ह्वयतीतिश्रुतिक्वनात्रेष्यते॥उपस्था॥शंसेत्॥उपस्थकृतइतियथाप्रकृत्यविष्टइत्यर्थः॥

आग्निनाधिकारेणनराग्निनयहणंत्वाहवाद्ध्वंसर्वमाग्निनमुपस्थकृतएवशंसेदित्ये
वमर्थं॥तेनशकुनिरिवोत्पतिष्यन्नितिक्वनंप्रथमाहावस्यैवनपरिधानीयायाआहाव
स्यसवगम्यते॥अग्नि॥पछः॥प्रतिपद्वनंप्रकृतेऋस्यप्रतिपदंतरस्यनिह्नुत्यर्थं॥एषै
वप्रतिपन्नवतीतिप्रतिपद्वनाऽऋचत्वादर्द्धर्चशंसनप्राप्तौतन्निह्नुत्यर्थमेकपातिनीय
छइत्युच्यते॥एतया॥नुयात्॥एतयाप्रतिपदाप्रातरनुवाकार्थस्यसमाम्नायस्याग्नेयं
गायत्रंयन्नऽउपसंतनुयात्॥तेनापोरेवतीरितीयमृङ्नवति॥आग्नेयमित्येतावतैव
सिद्धेगायत्रमितिक्वनमाग्नेयस्यगायत्रस्यकृत्स्नस्यशंसनार्थं॥प्रातः॥शंसेत्॥प्रा
तरनुवाकन्यायेनेतिसर्वछंदःसुसंकृयहणंनान्येराग्नेयंगायत्रंयथास्तानंध्रुवा
लिंगलानिर्ईलेद्यावीयमावत्तयेदृतमसोपधातादित्येवमादिशब्दस्यविषयोप
तिदिश्यते॥नकर्हीविषयउत्सर्पणादि॥स्वरस्कृत्तृतीयसवनत्वाऽऽग्नेएव॥तस्यैवस

म्नायस्येतिजातरनुवाकस्येत्यर्थः॥सहस्रावमितियस्यशस्यस्यऋचांसहस्रमवमा
मात्रातत्सहस्रावमितिकथ्यते॥तउदयात्प्रागेवशंसेत्॥उदयोनामादित्यमंडलदर्शनं
मात्रमदर्शनंअनुदयः॥तेनात्रानिविधेरसंभवान्मयादेवगुप्तयतेतेनोदयेयच्छंस्यंत
र्ज्ञयित्वैवसहस्रावमितिकर्त्तव्यंभवति॥बार्हताःशंसेत्॥बार्हताह्यृतीछंदस्कास्तेत्रय
यस्त्वाअग्नावोश्विदेवत्यासंधिसाम्नस्तोत्रियाश्छंदोगैःक्रियंतेबार्हताःप्रगाथाःतांस्त
वान्यत्रगाथान्वायथादेवतंह्यृतीछंदसःपुरस्ताद्यथाकृतंशंसेत्॥सर्वत्रान्यद्यथा
कृतमित्यनेनैवसिद्धेपुनर्यथाकृतवचनमत्रान्नातानांयथाकृतत्वेनस्वस्यछंद सः
यदिकृयुक्तथापियथादेवतंस्वस्यछंदसएवह्यृतीछंसेयुरित्यर्थः॥पञ्चोद्विपदाःद्वि
पदाःपञ्चःशंसेत्॥अत्रद्विपदानांबहुत्वात्संभवात्सर्वार्थंयंविधिरितिगम्यते॥उप॥ १७४
पदाः॥एकपदाःपूर्वेणत्रयेणोपसंतनुयात्॥ताभ्यः॥त्तराः॥ताभ्यएकपदाभ्योयाउ

४ पुरस्ताद्यथादेवतंशंसतांपुनःस्वस्यस्तोत्रेशंसननिवृत्यर्थंयेषु॰चान्येषु॰अन्येषुवायेषुकेषुचिद्वरः सु॰४

त्तराऋचस्ताएकपदांतकैःत्रयेणैवोपसंतनुयात्॥एकपदानामप्यत्रबहुत्वात्संभवा
दयमपिविधिःसर्वार्थएवा॥एकपदाविद्विपदानांप्रातरनुवाकेदृष्टस्योपसमाप्तिस्तोत्र
वदार्थेयंयत्नः॥विच्छिद्यरेत्॥विच्छंदसोविरुद्धशस्यछंदसःताक्षेवंप्रकारावेदित
व्या॥॥पञ्चःशस्येषुवार्द्धर्चशस्याअर्धर्चशस्येषुपञ्चःशस्याश्चिताउद्धरेत्॥अपि॥स
न्नं॥अपिवानेवोद्धारःकर्त्तव्यः॥तत्रन्यायेनसत्रुन्यायेनशंसनमुद्धारोवेतिविकल्पा
र्थः॥एवंविकल्पेप्राप्तेअर्द्धर्चशस्यगतानांपञ्चःशस्यानांसत्रुन्यायेनार्द्धर्चशंस
नमविरुद्धं॥क्वचिद्धृष्टपूर्वत्वादितित्रोद्धारन्यायशंसनयोर्विकल्पउपपद्यते॥
एवंपञ्चशस्यगतानामप्यर्द्धर्चशस्यानांपञ्चःशंसनेकर्त्तव्येत्रिष्टुग्गतीन्योन्याः ३
याऋचस्त्रिष्टुग्जगतीसत्रुमध्यगतास्ताःपञ्चोनशंस्तव्याइत्यर्थः॥कथंतर्हितां
संकर्त्तव्यमितिउद्धारस्तच्छंदोन्यायेनवाशंसन एतउद्धारवचनंसत्रुन्यायाशं

३ मुद्धारपञ्चःशंसनयोर्विकल्पप्राप्तेनन्नित्यर्थमाह॥ननुतीभ्यः॥अत्रायंविशेषः॥पञ्चःशस्यगतानामप्यर्धर्चशस्यानां ३

सनंवचनंवाश्विनएवशस्त्रे॥अन्यत्रसर्वत्रतछंदोन्यायशंसनमेवेतिसिद्धं॥विछ
॥ऋरेत्र॥अपि॥शंसनं॥एवंवानयोःसूत्रयोरर्थःज्ञातरनुवाक्यार्थेयःसमाम्नायोगा
यत्यादिवचनेष्वपिअसत्त्वपितासांस्वरूपतएवगायत्रादित्वेसिद्धेपुनर्गायत्रादिव
चनमाश्विनेगायत्राद्यंतर्गतानामप्यछंदसामुद्धारार्थमितिमन्यमानोविछंदसश्चक्रु
वानाचार्यःस्वयमेवैवंप्रश्नेआह॥अपि॥सनं॥अपिवेतिपक्षव्यावृत्त्यर्थः॥नैवगायत्रा
दिवचनादेवोद्धारःकर्तुंशक्यतेतत्रप्रकरणेउद्धारवचनाद्गायत्रादिवचनस्यऋत्यनुवा
दत्वेनप्रापिकत्वसंभवाच्चअतस्तासांतन्मात्रशंसनंकर्तव्यं।तत्रयस्यांस्तुक्न्यायशं
सनमुपपद्यतेतासांतथाभवति॥यासामेवंनसंभवतितासांछंदोन्यायशंसनमिति
सिद्धंभवति॥पाङ्क्ते॥द्यते॥उदितआदित्येप्रतिप्रियतमामित्यस्योत्तमेनत्रएवेनस्येति १७५
नोदिवश्चित्येतत्संधायतदार्धनिसौर्यीणिसूक्तानिशंसेदित्यर्थः॥उदितेसौर्यीणीत्य

नैनैवास्मात्स्तुक्नमुद्यास्तोगेवेतिसिद्धेयदेतेःशंसेदितिवचनंतस्यैतत्प्रयोजनमि
तेःशंसेदेवनोपरमेदिति॥तेनेलेद्यावीयस्यावर्तनेनान्येनवाओदयादनुपरमंशंसे
त्॥अथमेवार्थेभगवताआपस्तंबेनोक्तः॥यस्याश्विनेशस्यमानेस्तुतीनाविर्भवति
सवज्रिपिदाशतयीरनुह्यादितिसौर्यणीतिवचनमेषांचतुर्णांसूक्तानांसौर्यणीति
संज्ञाकरणार्थं॥तेनैतानिदिवैवाध्येतव्यानिसौर्यणीत्यूक्तएतान्येवप्रत्येतव्यानि
चेति॥सूर्ये॥अस्याःइड्॥गाथाः॥मही द्यौः॥वनं॥तेहि॥नु वः॥विश्वेपदा॥द्विपदावचनं
पछःशंसनार्थं॥हैहै॥नौ यौ॥परिधानीयावचनंविस्पष्टार्थं॥प्रति॥हवः॥प्रतिपद्य
मानआहवोविधीयते॥अनुचरामावास्वत्वाभावाच्चनायंलाक्षणिकःप्रतिपदि
तिपरिधानीयायाविधानंप्रगाथस्तोत्रियेषाहुवनिहस्यर्थं॥हहत्॥यांवा॥संधि
स्तोत्रेरथंतरंसामेत्यत्सर्गः॥तत्रयदिहहत्साम्नकुर्युस्तदातस्यूहहतोयोनिंस्वामि

द्विहवामहऽतिहव्यमेतेषुप्रगाथेषुद्वितीयामिन्द्रक्रतुमित्यस्योपरिष्टात्तृतीयामग्निरित्ये
त्यस्योपरिष्टादित्यर्थः॥एतयोरन्यतरस्मिन्क्रमेशंसेत्॥अथवा॥क्रतेपिहऽतसामग्निहऽ
तोयोनिंनशंसेदित्यर्थः॥आश्वि॥रंति॥आश्विने त्यश्विदेवत्येनेत्यर्थः॥य
हेलेतिप्रदर्शनार्थं॥अहेणवाचमसेनवासहपुरोलाशेनवरंतीत्यर्थः॥इमे॥वाम्॥अ
त्राप्यश्वोरेवद्वित्वंनयाज्याकार्यस्या॥अत्राश्विनेनेतिदेवताविधानंनेयंशस्त्रयाज्येति
ज्ञापनार्थं॥यद्ये॥याज्ये॥इत्यंतोतिरात्रऽत्यत्रशेषः॥था॥यदि॥भरेयुः॥एवंताक्चतु
र्विधः सोमयागोज्योतिष्टोमारभ्यउक्थ्यः॥तस्यैवविशेषमुपरिष्टाद्वक्ष्यति॥अत्रांतराले
पर्यायान्विनप्रसंगेनतेषांनैमित्तिकमपिवक्तुंप्रारभंते॥यदिपर्यायान्निर्व्युह्येदि
ति॥अस्यायमर्थः॥यदासर्वेपर्यायाप्रयुक्तानभवंतितदायद्येवमाशंकास्यात्॥अति १७६
क्रांतप्रायारात्रिः॥सापर्यायाणामाश्विनस्यवापर्यायेतितदासर्वेभ्यःपर्यायेभ्यःएकंपर्या

यंसंभरंत्यकुर्युरित्यर्थः॥एतमेवार्थंविवृणोति॥प्रथम॥वाक्यः॥प्रथमात्पर्यायाद्धोता
स्वशस्त्रमादद्यीत॥मैत्रावरुणब्राह्मणाछंसिनौद्वितीयात्स्वेशस्त्रउन्नमादद्यीतरः स्व
यमेवशस्त्रमितिद्वौवेत्॥उन्नमा॥प्रथमपर्यायः॥प्रयुक्तः॥मध्यमोन्नमावप्रयुक्तौ॥त
योरान्विनस्यापर्यायारात्रिरित्याशंकास्यात्॥तदैवंकुर्युः॥द्वौहोत्रमैत्रावरुणोप्रथमा
ब्राह्मणाछंस्यच्छावाकाहुन्नमादिति॥अत्रप्रथमवचनमप्रयुक्तयोरेवप्रथमात्॥मध्य
मादित्यर्थः॥अत्रद्वयोरधिक्रतत्वादन्यस्यद्वितीयत्वेयुन्नमशब्दप्रयोगादन्यत्रापिद्व
योरंत्यस्योन्नमत्वंसाधितंभवति॥नेनान्यत्राक्रउन्नमादित्ययंविधिर्द्विरात्रेप्यंतेभव
ति॥अपि॥हस्ताः॥अपिवासर्वेस्तोमनिर्क्तास्तावेयुर्नसंभरणमितिसर्ववचनंपूर्वो
क्तयोरग्निष्टुोःसंभरणनिवृत्त्यर्थं॥अयंस्तोमनिर्क्तोहोत्रकाणामेवभवति॥न
होतुरित्यर्थः॥उक्थःशस्योपायश्चत्रोक्तयाहलेनस्तोमनिर्क्तास्तत्पनेनैतद्विधीयते॥

पूर्वपंचदशस्तोमाः संतः पंचस्तोमाः भवेयुरिति।हेतुरूक्पंचदशस्तोमाएवसर्वत्रस्तो
भनिष्क्रीसेसत्येवंशस्यनिष्क्रीसआह।ऊर्ध्वासेयुः।स्तोत्रियानुरूपास्तावद्यथापूर्वमि
वंतिातिम्यऊर्ध्वंयद्यस्यभस्तितस्यादितस्त्वानेरन्नीयुः।।सरूक्षेवंसत्वारस्तत्रान्य उत्तमात्र
वेयुः।।एतत्प्रमाणानिहोत्रकशस्त्राणिभवेयुः।।हेतुरूक्पूर्ववदेवनिष्क्रीसएकैकस्मि
न्।।पूर्वयोरग्निष्टुद्योःसंभरणनिष्क्रीसयोर्विकल्पउक्तः।।अत्रसंभरणस्यासंभवेनिष्क्री
सएवैकोविधीयते।।अवधारणवचनमस्मिन्पक्षेनिष्क्रीसएवासाधारणोधर्मइतिज्ञाप
यितुंतेनोत्तरस्त्रेविहितंहोत्रवर्जनंसर्वेष्वपिअग्निष्टुत्सुसाधारणंभवतिनानंतरायामे
वाग्निष्टुत्।।होत्रायेके।।एकेशाखिनोत्रहोत्रवर्जमेवनिष्क्रीसंकुर्वंति।।आश्विना।।
सङ्गति।।इदंवाग्निष्टुन्निमित्तमेव।।तंचु।।शंसेत्।।तंस्तोत्रियमाग्नेयेऋतौहृतीछंद। १७७
सःपुरस्तात्सरूछंसेत्।।अनुदैवतमितिनात्रवीत्साविवक्षितातथास्कृतमितिपूर्ववि

देवा।।त्रीणि।।आश्विनो।।आश्विनोदेशोनास्याःसंख्यायाःविधानात्मांगलसौर्यादिनिवृत्तस्या
मेवसंख्यायामंतर्नवतीत्यवगंतव्यं।।आयश्चित्रप्रसंगादन्यान्यपिसौमत्रायश्चित्रान्यत्रै
वोच्यंते।।विमना।।नवा।।विमताविरुद्धमतयोविद्विषाणाइत्यर्थः।।प्रसवशब्देनसुत्या
लक्ष्यते।।नद्यावापर्वतेन वाअव्यवहितेदेशेविमतानामेकस्मिन्नहनिसुत्यासन्निपाते
सतिसंसवोनामदोषोनवतीत्यर्थः।।नद्यावेत्यनयत्रवाशब्दप्रयोगादन्यदपिव्यवधा
यकंशास्त्रांतरोक्तमस्तीतिगम्यते।।तच्चशास्त्रांतरादवगंतव्यंअथ्येके।।ऋषि।।विमाता
नोनद्यादिनिरनंतर्हितेष्वितिचविशेषणद्वयमुक्तंतदनयव्याप्तिवारणायपिशब्दप्रयो
गसंमतानामपिसंसवदोषोस्तीत्येकोर्थः।।अंतर्हितेष्वदोषःसंसवोस्तीत्यपरोर्थः।।
एवमेकेशाखिनआमनंतीत्यर्थः।।तथा।।हनात्।।एवंसुत्यासवनदेवतानामावाहना
त्सत्वराकर्तव्या।।एतदंतंकर्मकायिकंवाचिकंचद्रुतयाहुत्याकर्तव्यमित्यर्थः।।लघव

ऋोपायाःशतप्रभृत्यादयःप्रयोक्तव्याःकिंचाकयासुशंसेत्।।इदंवतस्मिन्निमित्तेकर्तव्यमरुत्वतीयेशस्त्रेयस्मिन्सूक्तेनिविद्धिधीयते।।तस्यसूक्तस्यपुरस्तादिदंशंसेत्।।वक्ष्यमाणोनिविद्धिधानसमुच्चयार्थः।।तेनतस्यमरुत्वतीयस्यप्रतीवत्तायामेकसूक्तत्वेअनेकंवैतथमेषाहावइत्ययमाहावकयाछभीयादौनवतिद्वित्रादिसूक्तत्वेकयाछभीयस्यानाद्यत्वान्नस्यादौनभवति।।तत्रसर्वेषामध्येभवत्याहावः।।योजा।।वक्ष्येवक्ष्यमाणोनिविद्धिधानंपुरस्तात्सूक्तस्येतिचानुवर्त्तते।।तेनात्रापिपूर्ववदेवार्थोयोजनीयः।।सप्ताऋक्स्याअत्रापिपदत्रयमनुवर्त्तते।।वैश्वदेवेशस्त्रेवैश्वदेवस्सूक्तस्यपुरस्तादित्यर्थः।।अपिवातरालेआपिवाएतेषेवागंतुकेषुनिविदोदध्यात्।।येभ्यःपुरस्तादिमानिसूक्तानिविहितानितान्युच्चरेत्।।वैषांनिविद्धानसूक्त्वानुद्धारसंयोगेनैतेषुनिविदोदध्यात्।।इतियद्विदधातितज्ज्ञापयतियस्मिन्निविद्धीयते।।ततस्यावधानेनपुरस्तादेतानिभवंति।।ननिविद्धानायानांपुरस्ता १७८

दितिस्थानंदध्यात्।।निविदःस्थानंयद्यतिहरेन्नदायस्मिन्सूक्तेनिविदतिपन्नातत्सूक्तंपरन्नतंसमाप्यागंतुकात्तद्देवतात्पुरस्तान्माहगामेतिइदंसूक्तंप्रखंडितंशस्त्वान्यस्मिन्नागंतुकेतद्दैवतेतानिनिविदोदेनिध्यात्।।निविदस्थानातिहारोनामैवंरूपःसूक्तस्यास्मिन्नंतरालेनिविद्धीयतेतस्माद्यापूर्वसूक्तंदर्गतेनप्रणवेनाहावमकृत्वैवानंतरमेवऋचंसंधायतस्यामविवोदितेवसानेवसानपर्यंतमुक्कायदावस्येत्।।एवंप्रकारएवनिविदतिहारोनान्यप्रकारइतिअन्यथायःप्रमादःसऋक्दोषःनिविदतिहारःपुरस्ताच्चनंमाहगामीयस्यपुरस्तादतिपन्ननिविर्कंसमाप्यमाहगामीयंशस्त्वान्यन्नदेवतमानीयतस्मिन्निविद्धेयेसेवमर्थः।।सूक्तयहणंहरस्यतिसवाद्धिश्वपिहानस्तोमेषुमाहगामीयस्यावंडनार्थं।।अत्रकिंविहन्यते।।यदिपर्यायानिसत्रपर्यायानीतिकर्मप्रवचनीययोगेद्वितीयाऽभीतिकर्मप्रवचनीयोलक्ष्यलक्षणसंबंधद्योत

कउस्विद्विवासेपिपूर्वः संभवतिलिंगं॥अत्रापर्यायालक्षणं॥सृष्टिर्लक्ष्यं॥एतदुक्तं भवति॥यदिपर्यायोपक्रमेतेषुवाशस्त्यमानेषुउषः कालः आगच्छेत्तदावश्यमाग्नेयेग्निर्नि कं॥ कर्मकर्तव्यमितिं॥६॥सोमा॥जनः॥सोमातिरेकोनामसवनार्थीयः सोमः ससवनेपरि समाप्तेयद्यतिरिच्येत॥तदास्तृतशस्त्रयोरुपजनोभवति॥छंदोगैः स्तोतव्यमस्माभिः शं॥ स्तव्यमित्यर्थः॥प्रातःसवने॥रूपौ॥महा॥याज्या॥ऐंद्राग्निर्वैष्णवीनिर्ऋतेत्याद्यनुवर्तते॥अतोहीनप्रादयहणं॥ मितोक्षरलाघवार्थमेवनकृत्स्नस्तुयहणार्थं॥तृती॥रात्रात्॥तृतीयसवनेयदि सोमोतिरिच्येततदाउन्नरोन्नरांसंस्थांकुर्युरतिरात्रात्॥एतदुक्तं भवति॥यद्यग्निष्टो मेतृतीयसवनेतिरेकस्यान्नदोक्थ्यंकुर्युः॥यद्युक्थ्येषोउशिनंयद्यतिषोउशिन्यतिरात्र मितियद्यतिरात्रेतत्रवक्ष्यति॥एवंवेदतिरात्रादितिवचनमुन्नरोन्नरांसंस्थामित्यत्र सन्निहितापवचतस्रःसंस्थागृह्यंते॥इत्येवमर्थमितरथाग्निष्टोमेतिरेकेअस्यग्निष्टो

थयद्यैंद्रावैष्णव्यायजेततदातदेवत्यागाय्याअभावान्नायज्ञेवैप्रातःसवनमिसे तद्विरुध्येत॥तत्रैकस्यत्यागेसतिछंदएवत्यक्तव्यं॥बर्हिरंगत्वादप्राधान्यंतस्येति॥ देवतायास्त्वग्निधेयत्वादंतरंगतेतिमन्यमानोगाणगारिर्देवतस्याधानत्वादित्यक्त वान्॥संवं॥मीति॥सैषाऐंद्रावैष्णवीत्रिष्टुब्जनयैवयज्यमितिसिद्धांतितं॥माध्य ॥रूपौ॥महा॥याज्या॥ऐंद्राग्निर्वैष्णवीनिर्ऋतेत्याद्यनुवर्तते॥अतोहीनप्रादयहणं॥ मितोक्षरलाघवार्थमेवनकृत्स्नस्तुयहणार्थं॥तृती॥रात्रात्॥तृतीयसवनेयदि सोमोतिरिच्येततदाउन्नरोन्नरांसंस्थांकुर्युरतिरात्रात्॥एतदुक्तं भवति॥यद्यग्निष्टो मेतृतीयसवनेतिरेकस्यान्नदोक्थ्यंकुर्युः॥यद्युक्थ्येषोउशिनंयद्यतिषोउशिन्यतिरात्र मितियद्यतिरात्रेतत्रवक्ष्यति॥एवंवेदतिरात्रादितिवचनमुन्नरोन्नरांसंस्थामित्यत्र सन्निहितापवचतस्रःसंस्थागृह्यंते॥इत्येवमर्थमितरथाग्निष्टोमेतिरेकेअस्यग्निष्टो

मः॥असज्येत्॥षोऽशिनिवाजपेयः॥अतिरात्रेसोर्यमिश्येतन्निहत्यर्थमतिरात्रादि
स्कृक्॥अति॥रूपो॥मध्यं॥शेषः॥मरुद्भ्योन्नवदित्यादिर्य्याज्यातःशेषश्स्कृप्यते॥त्वे
ष॥याज्या॥इयंवायाज्या॥मध्यंदिनोक्तावानवति॥अत्यग्निष्टोमवाजपेयासोर्यमेषुत्त
तीयसवनेषुसोमातिरेकश्दमेवशस्त्रंनवति॥सोमातिरेकादन्येनयानिप्रैषेनशस्त्रा
तरोक्तेनयदिस्कृतशस्त्रोपजनःस्यान्नदाऽनेनैवसोमातिरेकेनानुसवनंशस्त्राणिसं
पादनीयानिस्तोत्रियस्कृतएवतदनुसारेणानुरूपः॥कल्पनीयः॥एतच्चसोमातिरेके
ज्ञातःसवनेस्तिसोमश्त्येतावतैवास्यार्थस्यसिद्धौसत्यांशस्त्रोपजनश्त्यस्माद्वचनाच्च
म्यते॥एतउक्तंभवति॥यत्रयत्रानैमित्तिकःशस्त्रोपजनस्तत्रतत्रानुसवनमेतेनविधा
नेनशस्त्राणिकल्पनीयानि॥स्तोत्रियानुरूपौछंदोगप्रत्ययतदनुसारकल्पनान्यापि १४०
ति॥७॥क्रीते॥ग्नेवा॥प्रायश्चित्तंवृक्षतश्तिशेषः॥नश्स्कृक्तेनाशेषप्रकारविशेषाय

रणात्सर्वप्रकारोनाशोगृहीतोभवति॥किमर्थंदग्धस्यवनस्यनिमित्तस्ययोजनमुच्यते॥त
तावत्तेसोमेद्रादशन्योवशाप्रुक्तादिन्योमलेभ्योन्येभ्यर्क्षादिनाऽष्टेनत्यागोनकर्त्तव्यइ
त्येवमर्थं॥अन्यदपिदग्धवनस्ययोजनमस्ति।केचिदेवंवदंति॥दग्धेसोमेतदेवन
स्मान्निष्पुत्यनेनयष्टव्यमितितन्निहत्यर्थमेति॥सोमनाशेप्रायश्चित्तेवक्तुमाहेसद्
आदीनांशालानांदाहेप्रायश्चित्तस्यात्वात्तदेवस्मरणादाह॥अग्निः॥इत्यनाह
स्यमंत्रकमित्यर्थः॥आहवा॥सामंत्रकंवेत्यर्थः॥न्यायविकल्पोयं॥शालास्तावद्य ना५
ष्टार्थाः॥तेनासुमंत्रव्यापारःकेवलमदृष्टार्थएव॥तस्यादृष्टार्थस्याश्रयभूताशाला
प्रधानसंबंधेद्वारभूतेत्यर्थः॥सर्वद्वारनाशोदोषस्त्यागेवनिहतइतिनपुनःक्रिया
मंत्राणामितिपूर्वःपक्षः॥उत्तरस्तुपक्षोप्यकार्थोर्थः॥यद्धिस्तूपादीयतेतस्यतत्का
र्यजननेसामर्थ्यजननायमंत्रादयःसंस्काराःप्रयुज्यंते॥तद्यदिस्वकार्यमकृत्वैव

नश्येत्तदातत्स्थःकथंप्रधानेनसंबध्नीयादितिपुनरपिमंत्राःप्रयोक्तव्याइतिसिद्धं
॥इदानींसोमनाशेप्रायश्चित्तमाह॥अन्यं॥गुयुः॥अन्यंराजानमानीयतमभिषुत्य
तेनयजेतेत्यर्थः॥अन्य॥नामि॥सोमानधिगच्छेत्पूतीकान्फाल्गुनानिवसंस्थान्यपि
शुण्ठ्युः॥पूतीकानामलतारूपासोमसदृशाफाल्गुनानामभावेअन्यावाऽओषधीः
कुशङ्कवीधाःपूतीकैर्मिश्रयित्वाऽभिषोतव्याः॥अन्याऽओषधयःपूतीकैःसहेतिपूती
कानांस्थायित्वदर्शनात्पूर्वस्तुत्योक्तानामेभिःसहितानामेवप्रतिनिधित्वमवगम्यते॥
अतएवाचार्याःसोमप्रतिनिधौनकेवलमेकद्रव्यमितीच्छंतिअन्यावाऽओषधयःपू
तीकैरितिसहभावेसिद्धेयत्सहेतिवचनंततज्ज्ञापयति॥पूतीकानामप्यभावेद्व्यंतरा
लिसहभिश्रयित्वाभिषुत्यैर्यष्टव्यमिति॥प्राय॥नेत॥उत्तरसूत्रस्यसुत्याविषयत्वा १८१
दिदंदीक्षोपसद्विषयंभवति॥दीक्षास्वक्रीतेनश्येदासोमलाभाद्दीक्षावर्द्धयेत्॥उ

पस त्सूपसदोवर्द्धयेत्सूत्रंप्रधानकालाविरोधेनाहर्वर्द्धनंकर्त्तव्यं॥अहर्वर्द्धनेक्रिय
माणेप्रधानकालविरोधेनालभ्यमानेप्रतिनिधिमुपादायपूर्वसंकल्पितकालेप्रधा
नयागंसंपादयेत्॥इत्थंवाकुर्यात्॥प्रायश्चित्तंप्रयोगंविसृज्यसोमंसंपा
द्यतस्मादेवकर्मणेप्रयोगंतरमारभेत॥नस्वाहेतीदंप्रायश्चित्तमित्युच्यते॥अथवा
ऽस्यामवस्थायांशास्त्रांतरेप्रायश्चित्तविशेषोस्तित्येतत्कर्त्तव्यं॥सुत्या॥न्येत॥सुत्यासु
नष्टेराजनितदलाभेऽप्येवप्रतिनिधिप्रयोगमेवेत्यर्थः॥तत्कर्त्तव्येनमन्येतेत्यर्थः॥ना
त्राहर्द्वृद्धिः॥प्रयोगत्यागोवाकर्त्तव्यइत्यर्थः॥प्रति॥वने॥प्रतिधुगितिसधोऽधंपयऽ
च्यते॥तत्प्रातःसवनेप्रतिनिधिद्रव्यमभिषुत्यतद्रसेनमिश्रयित्वेत्यर्थः॥घृतं॥दिने॥क्ष
थितंपयःघृतमित्युच्यते॥तेनमध्यंदिनेप्रतिनिधिद्रव्यरसंप्रीणीयात्॥दधि॥वने॥
पूर्ववन्मिश्रयेदित्यर्थः॥प्राय॥स्थाने॥यदिफाल्गुनाःप्रतिनिधित्वेनप्रविशन्ति

तदैतेसामनीष्टायंतीयवारवंतीयेब्रह्मसाम्निष्टोमसामकार्योभवितोयथासंख्ये
नाग्नाय्यामेकेएकेशाखिनःष्टायंतीयंयज्ञाय ज्ञीयस्यकार्योभवतीत्याजः।।ब्रह्मसाम
तुप्रकृत्येवेति।।एक।।जेत्त।।एवंप्रतिनिधिनाक्रियमाणंयज्ञप्रयोगमुदवसानीयापर्यंतंसमा
प्यतस्माद्देशादुदवसायसोमंसंपाद्यात्मनेवयज्ञंपुनःप्रयुंजीत ।।तस्मिन्।।दध्यात्।।तस्मि
न्पुनःप्रयोगेतादृक्षिणादधात्।।यत्संख्याकाःपूर्वस्मिन्प्रयोगेसंकल्पितास्तत्संख्याकाए
वदधात्।।नवैकल्पसंख्यातश्युक्ताइत्यर्थः।।पूर्वस्मिन्प्रयोगेएकेवगोर्दक्षिणा।।सोमा।।
क्रया।।यद्युपपन्नेपिप्रतिनिधौयागात्प्रागेवसोमोऽम्येत।।तदाप्रतिनिधिद्रव्यंत्यक्त्वासो
मेनयष्टव्यंप्रतिनिधिनिमित्तानिसोमाप्नय णा निवर्तन्ते।।एवंत्वेकाहेषु अहर्गा
णेषुमुख्यासंभवात्प्रतिनिधिनैवैकमहःक्रियते।।तदासन्नप्रयोगंसमाप्योदवसा
यतदेवाहःपुनःप्रयुंजीरन्।।सर्वैःप्रयोगंसमाप्येतत्कर्तव्यं।।नावांतरमेकस्वाङ्गःप्र

१ एःसंहतएव।।तदर्थमेवयज्ञंसंस्कृत्येतियज्ञयङ्लुंकृतं।।तस्मायमभिप्रायः।।आरब्धोयज्ञःफलसाधनं।।तस्म=
२ तंत्रमध्येउदवसायपुनर्योगोनश्क्यतेकर्तुमितिसर्वाहःसाधारणात्प्रयोगस्यायंरापुनरहर्गणेषु२

मिति एकाहेषुप्रतिनिधावुपात्तेप्रतिनिधि
नैवैष्टापुनर्यष्टव्यमेवंगम्यते।।इत्कृत्स्नेयुक्त एव।।८।।दीक्षितानां।।सत्रेनव।।दीक्षिता
नांमध्येयःकश्चिद्दीक्षितउपतपेत्व्याधियोगेनेत्यर्थः।।तत्रनैमित्तिकमुच्यतेपरिहि
तेप्रातरनुवाकेप्रागेवापोनश्शयारंभादेतस्मिन्कालेअनुपाकृतेवाप्रातरनुवाकेए
तयोरन्यतरस्मिन्कालेमुष्टिपतइत्यनेनाज्याज्यंतिंजुह्वाशीतोष्णाआपोमिश्रीकृत्वा
तास्वेकविंशतिंयवान्प्रक्षिप्यैकविंशतिदर्भशिंजूलानाधायतान्निरुप्यतंदीक्षित
मात्मावयेत्स्नापयेत्।।जीवानामस्तुतेयवमादित्यैश्चतुर्भिर्मंत्रैः।।याओषधीःपूर्वजाता
इत्यनेनवस्त्रेणसर्वेषांमंत्राणामंतेसकृदेवस्नावनंकर्तव्यमेतत्सर्वंब्रह्मणाकर्तव्यं
।।मध्येतान्निरर्थकुर्वतेफलंतदोषधिसूक्तेनेत्यस्मादुपरिष्टाद्द्रष्टव्यं।।तत्रब्रह्म
णःकर्तृत्वाभावान्नस्यायमर्थः।।तान्निरेवाद्भिरुप्यतंस्नापयेन्नवर्जमुदकंकार्यं

शेत्वादिकर्तव्यमिति॥अस्याकर्तार्थित्वात्स्वयमेवशक्नुवत्यन्योयःकश्चनपरिचारकः॥अ
तोनात्रब्रह्मानियम्यतइत्कर्षेयुक्तएव॥आज्ञा॥साविति॥आज्ञावनेयुक्तेआज्ञावे॥
तिक्वनमाज्ञावमानुमार्ज्जनयोःसमानकर्तृत्वसिद्ध्यर्थं॥तेनैतदपिब्रह्मैवकरोति॥उपां
श्वंतर्यामाविस्यादिनिरक्षमिमंत्रैःसंमृजेत्॥असावित्यस्यस्थानेउपतप्तस्यनामसंबु॥
ध्यागृह्णीयात्॥अथमेनमासिकामनुमृजेत्॥द्वितीयेनसर्वशरीरं॥सर्वशरीरमा॥
प्नित्याध्यानस्य॥यस्यमंत्रस्यस्थानविशेषसंबंधोस्ति॥तेनतदेवानुमृजेत्॥अन्येनस
र्वशरीरं॥यथा॥मणं॥उपतप्तस्येतस्मिन्कर्मणितनःसर्वेदीक्षिताःयथास्वंस्थानमनुक्र
मेयुरनुगच्छेयुरित्यर्थः॥अतोवगम्यतेपूर्वस्मिन्कर्मणिक्रियमाणेसर्वेदीक्षिताब्रह्मणा
सहतत्रैवासतइति॥त्रीता॥तार्क्ष्यादिति॥इमंकार्क्ष्यस्याघानवतिअनयासहतत्स्व १८३
कर्मस्मिन्निमित्तेतार्क्ष्यकार्यंकरोति॥यद्यदध्यात्॥यद्यप्यानेनधीयादैहिकादन्यत

स्मिन्नहनिवैश्वदेवस्तुंनवतिनिविद्धानायंतदातऊर्ध्वस्वस्त्रात्रेयेत्वेनिविदंद
ध्यात्॥स्वस्त्रात्रेयशब्देनत्वएवातिदिश्यते॥त्वस्यैवात्रब्रह्मत्वातिदेशात्स्वस्त्रात्रे
यस्यनिविद्धानत्वेनविधानात्तस्मिन्नहनिपूर्वस्यनिविद्धानस्योद्धारोभवति॥प्रकृ॥ग
दे॥व्याध्युपगमइत्यर्थः॥तदानेनेविकाराःकर्तव्याइत्यर्थः॥१॥संस्थि॥तेति॥संस्थिते
मृतइत्यर्थः॥तस्मिन्नुपतप्तेमृतेतमतीर्थंनिर्हृत्यनिर्गत्यावभृथार्थंसंकल्पितेदेशे
निधायप्रेतालंकारान्कुर्वंतिं॥येलोकेप्रेतस्यैतेलंकाराइतिप्रसिद्धास्तेप्रेतालंकारा
स्तैरलंकुर्युरित्यर्थः॥अत्रकिंचित्संस्थितेअतीर्थंनिर्हृत्यावभृथेअव
भृथार्थेदेशश्चावभृथार्थः॥तस्येदमित्यर्थः॥अथवाअवभृथइत्येवपदछेदेसतिअ
वभृथशब्दस्तदर्थदेशलक्षणावर्तते॥केशा॥श्मंति॥प्रेतस्यकेशादीनांवापनंकर्तव्यं॥न
ख॥मंति॥नखलोमादिव्यविशेषः॥स्वात्रियुक्तेभ्यःशिक्षितव्यः॥तत्कृतेनानुलेपनेनानु

लिंपंति॥नलुंपंति॥मालाचेत्कृतास्यस्रतिमोक्ष्यमा॥निःधु॥यति॥प्रेतस्यशरीरजाभ्यो
त्रालिताभिनिःपुरीषालिंकृत्वाघृतदाज्येनसंस्थित्वाधुनःशरीरेबंधयितव्यामीतिम॰
न्यंतेकेचिद्विदुषिनः॥अहः॥ष्यादं॥अहतमनिवसितंवाससोवयनारंभप्रदेशःपाश
इत्युच्यते॥समाप्तिप्रदेशोदशापाशप्रदेशोपादमात्रेविछिद्यतन्मात्रमवछेदंनिधा
यतेनवासस्याप्यन्देशेजाकृशिरसंप्रेतमाविध्यादंप्रछादयंतीत्यर्थः॥अव॥रन्॥त
दवछेदंप्रेतस्यपुत्राःस्वीकुर्वंरन्नित्यर्थः॥अग्नी॥हेयुः॥अस्यप्रेतस्यअग्नीनुद्धरा
रण्योःसमारोप्यदेवयजनस्यदक्षिणतोबर्हिर्वेदिप्रेतमानीयस्वाग्नीन्मथित्वाविहृत्य
तत्रैवदहेयुः॥दहनविधिनैव॥आहिताग्निं॥योऽनाहितोग्निःसन्नीनवति॥तस्मि
न्मृतेअयंविशेषः॥अहिर्यैणाग्निनाप्रेतंदहेयुः॥आहार्यशब्देनौपासनमुच्यते॥पत्नी
च॥दक्षिणस्यपत्नीयदिम्रियेततांवआहार्यैलैवदहेयुः॥आहार्यशब्देनलौकिको॥

ध्युच्यते॥अत्रायंविशेषः॥येनाहिताग्निनासर्वाधानंकृतंतस्यपत्नीलौकिकेन॥यस्यो
पासनंवास्तितस्यपत्नीमौपासनेन॥अतोवगम्यते॥आहार्यशब्देनाश्रौतोग्निर्लक्ष्यते
इति॥प्रेत्य॥येयुः॥प्रेत्येत्यदहनदेशाद्यद्वपरीत्यंतमहस्तत्समाप्ययेयुरित्यर्थः॥आ
ता॥नाग्न्यायस्मिन्नहनिदाक्षितंदहनंकृतंतस्मात्परमनंतरमहःप्रातरित्युच्यते॥त
स्मिन्नहनिशस्त्रादीन्यभ्यासाग्निहिंकारवर्जंनिमज्येयुः॥तत्राग्निषवेग्रावणश्चर्मणे
वाग्निहिंकारोनास्ति॥आद्येशस्त्रेतत्राभ्यासमास्यैत्रैवनिषेधः॥एवमन्यत्रयथासं
भवंनिषेधःकल्पनीयः॥धुरा॥शांति॥अस्मिन्नेवप्रातरनभ्यासमित्कृत्वलक्षणेह
निग्रहणहोत्रागेवतीर्थेननिष्क्रम्यत्रिःप्रसव्यंप्रदक्षिणंश्मशानायतनंपरितो॰
गत्वातदायतनंपरितउपविशंति॥पक्षाद्धोता॥श्मशानायतनादितिशेषः॥उत्तरे
॥ध्वर्युः॥तस्यदोगाः॥तस्यग्रहणमध्वर्यवेरेवपक्षाद्धोगाउपविशंति॥नायतन॰

स्येत्येवमर्थं।।ऋग्लोदक्षिणतऽइतिसिद्धस्तानोक्तं।।आर्ष्यं।।वर्ते।।आस्तृच्छुंदोगाउपां
शुक्रवते।।शुक्रते।।नुवन्।।शुक्रतेछंदोगैस्त्रिःप्रसव्यंप्रशानायतनंपरितोऽजन्स्तोत्रि
यमनुऽवेत्य।।वक्ष्यमाणाभ्यृग्भ्यः।।उपांशुशुक्रवतऽइतिशुक्रतौउपांशुत्वविधानंहोतु
रनुऽवलेष्वपांशुत्वंतत्रापेक्षार्थं।।स्तोत्रियत्वेनंऋगुपलक्षणार्थं।।यासुशुक्रवतेताअ
नुऽब्रूयादितिशंसत्यादिचोदनाभावादेवसन्निधेर्नानाधर्मीभावेसिद्धेपुनस्तोत्रिय
शब्दसंबंधाच्छस्त्रधर्मत्वाप्राप्तेराशंकास्यान्निहत्यर्थत्रयवचनंविधेः।।अथैतदनुऽव
लंकिंरूपमितिअनुमंत्रणमितिब्रूयात्।।तेतस्यानिध्यानमत्रचिकीर्ष्यते।।तच्चमंत्र
लिंगादवगंतं।।यामेषुस्यष्टमेवैतत्सार्परराज्ञीषुधानयेवचदिशास्तेतानिधानंकल्प
यनीयं।।अत्रवब्रूयादितिवक्ष्येऽनुऽवेत्यनुशब्दसंबंधात्।।लायतेनुमंत्रणमकार्षं १८५
रोयमितिं।।तथाचवक्ष्यति।।तंदेवमानमनुमंत्रयतइति।।तेनानुमंत्रणधर्मीएवसु

कर्तव्यं।।यामीष्वं।।तांक्षेमाध्वतथान्नतेनवक्तव्यं।।यमेनयम्यावैताऋचोदृष्टाः।।स्र
क्तुत्याम्यादृष्टंतेनैतायाम्यइत्यूच्यंते।।नयमदेवत्याइतिं।।ह्येहि।।द्रवत्।।मेन।।इति
षट्।।ऋषयः।।तस्रः।।उषा।।तस्रः।।सोमः।।केभ्यः।।इदंसक्तं।।गुरुः।।वितिं।।समापयेयुः।।
एतदनुऽवलंसमाप्यानंतरमस्तिसंचयनंकृत्वातमस्तिकुंभंतीर्थेनप्रवेश्ययन्मृतस्य
पूर्वमासनस्थानंतत्रास्तिकुंभमासादयेयुरित्यर्थः।।नक्षः।।येयुः।।दक्षिणाग्नेर्व्याअ
ग्नावग्निनयेयुः।।नार्ज्जालीयेवाग्निनयेयुरितिप्रदर्शनार्थं।।ऽवग्निनयेयुरितरस्मि
न्येयुरित्यर्थः।।सप्तवतिं।।त्रिंशत्।।नानाः।।रथः।।षष्ठः।।अग्निष्टोमः।।यस्मिन्नहनिदी
क्षितःप्रमीयतेतदहरुक्थेनप्रकारेणसमाप्यतदनंतरंसप्तदशस्तोमंत्रिवृत्पवमान
ंरथंतरंषष्ठमग्निष्टोमसंस्थमहरंतरंदीक्षितमरणनिमित्तंसत्रमध्येसत्रिभिः क
र्त्तव्यं।।संस्थितः।।यंतः।।एतस्मिन्नहनिसमाप्तेएतान्यस्थीन्यवनथकालेअवनथार्थं

संकल्पितावसुकुंभेनसहप्रक्षिपेयुरेतस्यवेतस्यैतदहरितिवदंतःसर्वेसत्रिणइतिसूत्रार्थः
॥एकेसंस्तितेनित्यारभ्यैकेनप्रकारेणएतदंतं कर्मदीक्षितमरणनिमित्तंसत्रिभिःकर्त्त
व्यं॥अतःपरंवेतस्यसंबंधोनास्तीत्येकेशाखिनआमनंति॥तेनातःपरंसत्रिणःसत्रमेव
समापयथेष्टगच्छेयुः॥निर्मिजेयुः॥इदानींदहनादारभ्यपक्षांतरमुच्यते॥मृतेप्यग्नयः
श्रौवदवनिधंतिम्युत्साएवस्त्रीयोररण्योस्फ्यमंथनाग्निंसंधोत्पाद्यतेनश्रौक्तेदेशापा
त्रत्रयवर्जंदग्धास्थीनिसंचितानिनिखायाविक्षतंसत्रंसमाप्यसत्रसमापनकालाद
आरभ्यसंवत्सरेश्रौतिन्यस्त्रीन्यादायतानिमियजमानंकृत्वाग्निशेषेणजातरूपासि
सेवनादिविशेषणविशिष्टेनयाजयेयुस्तएवसत्रिणइत्ययमप्यपरपक्षः॥अस्मि
न्पक्षेश्रौक्तेनपक्षेसत्रसमापनेमृतसुरुषन्नाएवसमापयेयुः॥नेदि॥येयुः॥शे
षसमापनेमृतस्यसंस्थाप्रलयार्थंमृतस्यसन्निकृष्टंदीक्षयित्वासत्रसमापनंकुर्युः॥ १८६

निर्मथ्यदहनपक्षेनेदिश्रवेशेसत्यपिअस्थियज्ञोनित्यएव॥अपि॥पतौ॥गृहप
तौमृतेतदहःप्रभृतंसमाप्यावभृथंकृत्वाततोस्यदहनंकृत्वासत्राउत्थानंभवति॥न
पुनःशेषंसमापयेयुरित्यर्थः॥उक्तविकारः॥संवत्सरेस्थियज्ञः॥यस्मिंश्चाहनि
गृहपतिम्रियेततयोःशास्त्रविकारउक्तः॥अनाम्यासमित्यादयोविकाराउक्तास्ते
नयोर्द्वयोरपिभवंतीत्यर्थः॥एकाग्नीत॥एकाहेषुयजमानपूर्वंयस्मिन्नासनआ
स्तेमृतोपितत्रैवाग्नीतयावत्सएकाहःपरिसमाप्यतेमृतेपितस्मिन्नासनस्थेदहः न५
परिसमापनंकुर्युरित्यर्थः॥संस्थि॥खनः॥तस्मिन्नहनिसंस्थितेवभृथकालेअ
पायतीषुअपैरंगच्छतीषुवहंतीष्वित्यर्थः॥तास्वप्स्ववभृथंकर्मकृत्वाग्नेतंतत्रप्र
क्षिपेयुरित्यर्थः॥एवमाग्ने खनआचार्यआहिताग्नूर्वारथ्यः॥तस्मिंश्चहनिसंस्थितेव = मा २०
भृथकालेपूर्वेणसदसोयोदेशस्तस्मिन्देशेतंत्रेतंसर्वैर्यज्ञपात्रैःसर्वैःसहतैरेवा

ग्निर्निर्दहेयुरित्याश्मरथ्य आह।एष एवोन्नथः।।अस्मिन्यज्ञेअन्योवन्नथोनकर्त्तव्यः
एषएवान्नथोनवेद्यदेनमेभिरग्निभिश्चयत्तसाधनैरस्मिन्देशेदृष्टेनसमापनमि
ति।।२०।।अग्निष्टोमसंस्था।।अथाग्निष्टोमोनामअग्निष्टोमेराजन्यस्यषोडशिनंगृह्णीया
दितिवचनादाग्निमारुताइर्ध्वराजन्यस्यषोडशीयदुःसक्तशस्त्रोयदाग्नवतिसोत्यग्नि
ष्टोमऋक्च्यते।।वाजपेयाप्तोर्यामोवक्ष्यते।।इतराअत्रैवोक्ताः।।सोमयागोत्रप्रकृतस्ते
नतस्येतेसंस्थाविशेषाःसर्वेसोमयागाः।।संस्थयासप्तविधाएवेत्यर्थः।।तासां।।षडहीनां
सांसंस्थानांमध्येयांसंस्थामुपयंतिकुर्वंतितस्याअंतेयज्ञषडहंनामवक्ष्यमाणंकर्मक
र्त्तव्यं।।एवंस्थितेयांकांचित्संस्थांप्रकल्प्यप्रवृत्तानांसंस्थानेनऋक्सामछस्त्रीदधिकानिमि
त्तेनशस्त्रांतरमापद्यतेयदातदातन्निमित्तबलाच्छस्त्रांतेवसासंस्थाविपरिणमतति ।।तस्मादेवशस्त्राइर्ध्वमेवयज्ञषडहकर्मकर्त्तव्यमित्येवमर्थंतासांयामुपयंतितस्याअं- १४७

तेइक्कं।।अनुवाकात्।।तदिदंयज्ञषडहमुच्यते।।अनुयाजादिशंयुवाकपर्यंतंपशो
यडक्कंतद्दिहकर्त्तव्यं।।उक्तमस्मिंहिसूक्तवाकयैषइत्यैषविधानादेवपाशुकमेवा
त्रतंत्रंभवति।।नैष्टिकं।।अतःपशुनेत्यस्येदंत्रयोजनंपशौयज्ञक्लासनंदक्षिणतआ
वहनीयस्यतदत्रकर्त्तव्यमितितेनानुयाजादौसएवमनोतादिपशुपुरोडाशेसदस्ये
वासीतेतिसिद्धं।।आशंयुवाकादितिशंयुवाकामंत्रंयावत्पाशुकंकर्मकर्त्तव्यं।।नोर्ध्व
मित्येवमर्थं।।उक्तं।।ऐषं।।ऐषसमाम्नायेद्वेसूक्तवाकऐषावाम्नातौतयोरुक्तमृत्य
र्थं।।अवी।।वतां।।अवीहधतेतिपुरोडाशदेवतांपशुदेवतांचेत्यूह्यकर्त्तव्यं।।अस्मि
न्सूक्तवाकऐषेअवीहधतपुरोडाशैरित्याम्नातंतत्रपशुदेवताअग्निश्चपुरोडा
शानांदेव ताइंद्रश्चदेवतेसन्निहितेतत्रावीहधतेसेकवचनांतंपदंकोदेवताम
न्निधत्ते।।पुरोडाशैरितिबहुवचनंकेवलपशुदेवतान्निधानेनघटतेकेवलेंद्राग्नि

धानेचप्रकृतिप्राप्तंपशुदेवतासन्निधानंनकृतंस्यात्।।अतःसंनिधानाविशेषाऽग्ने
देवतेऽग्निधन्नेतंत्रेतिमन्यमानःपुरोळाशदेवतांपशुदेवतासम्पृक्तवानाचार्यः
।।एवंसतिपुरोळाशैरितिबहुवचनंपुरोळाशंधानादिपंचकंवाग्निरेतोपपन्नंभव
ति।।एवंसत्यक्रियानेकेन्यत्रतदर्थवादनादृतिपशुपुरोळाशाकरणेयत्पशुदेवता
सन्निधानमस्मिन्मंत्रेहेतुत्वेनोपवर्णितंतदपिपरिहृतंभवति।।तेनपशुपुरोळाशश्च
कर्त्तव्योभवति।।अवीहधतपुरोळाशैरित्यस्मिन्मंत्रेवक्ष्यमाणभवतिऽतिसिद्धं।।एके।।
ऋयात्।।मंत्रऽत्याऽजरितिवाक्यशेषः।।अक्रियानेकऽतियएकआचार्यः।।पशुपुरो
ळाऽस्याक्रियानुक्तवत्तत्एवात्रैकऽतिप्रसवतिष्ठंते।।तएवमाऽजः।।यदिसवनीय
स्यपशुपुरोळाशःक्रियेततदाद्वयोर्देवतयोःपुरोळाशेनवद्वन्नेकन्नंत्रेअवीहधेतां
पुरोळाशैरितिद्वयो रन्निधानाँन्नंत्रोऽऋयान्नतथाऽवीति।।अतःपुरोळाशदेवतैवा

न्निधीयतेनपशुदेवताअतस्तस्याअनन्निधानात्पशुपुरोळाशस्याक्रियेवेत्येकआ
ऽजरित्यर्थः।।एवमेकीयंपक्षमुपन्यस्यात्मीयेपक्षेसन्निधाननिर्वाहमुपपादयति।।सव।।
वत्ता।।अवीहधतेतिदेवतायागसंबंधउच्यते।।सवोभयोरविशिष्टं सन्निधानंवाऽऋ
विशिष्टमस्मिन्मंत्रेतथादर्शनात्।।एवंसत्येकवचनस्याविवक्षयाद्वयोरन्निधानमे
वयुक्तंनैकस्याएवेतिअस्मिन्नुपपन्नेपुरोळाशैरितीदमप्यनयैवदिशाघटतइत्यलं
पुरोळाशैरेवेंद्रोवृत्रंतेपशुपुरोळाशेनपशुदेवतेति।।ऊर्ध्वंजनः।।शंयुवाकान्तस्यैवा
तिदेशमुक्त्वाहार्थेजनस्तस्माऽर्ध्वमेवसिद्धेतत्किमूर्ध्वक्वनेनतस्येदंप्रयोजनंत्र
तीयसवनंतावच्छस्त्रांतमेव।।यस्मुनःशस्त्रादूर्ध्वमनुयाजादिशंयुवाकांतंतदैष्टिकत्वा
दुन्नमस्वरंभवति।।तस्माऽर्ध्वंयत्सौमिकंतत्रस्वरविधानायावदनियतःस्वरंभवती
तितस्यस्वरविधानार्थमूर्ध्वक्वनंशंयुवाकशब्देनात्रशंयुवाकस्वरऽमते।।सवोऽत

मस्तेनायमर्थः॥उन्नमादुन्नमस्वरेणहारियोजनंप्रयोक्तव्यमित्यर्थः॥अपा॥रीइति
॥हारियोजनस्यानुवाक्याशैषयाज्या॥इज्या॥हःसु॥एतेयाज्यानुवाक्येहगलिलेषुया॰
न्त्यान्यहानितेषुभवतः॥अंत्यवदेकाहइतिन्यायादेकाहेष्वपिभवंति॥तिष्ठा॥रेषु
॥ज्झगलिलेषेवांतेभ्योयानीतरालितेषेतेभवतः॥अनंत्येधिस्यर्थः॥परा॥हःसु॥हारि
योजनविषयत्वादस्यविधेरुत्तरश्चेत्रासुत्याहान्येवोच्यंते॥तेनसारस्वतसत्रादि
षुयानिसुत्याहान्यसौत्यहोनिरुत्तरवंतितेधनंत्येधियभनुवाक्याभवति॥तिष्ठासु॰
कमितिवा॥अथंयज्ञइत्येवैषयाज्या॥अन॥ऋइति॥हारियोजनाधिकारात्तस्यैवा॰
स्यानुवषट्कारात्प्रागेवातिशैषनामकमिहमदइत्यादिकंशैषंमैत्रावरुणआह॥मैत्रा
वरुणएहणमनुवषट्कृतइतिक्वनाद्योतुःप्राप्तिशंकानिहत्यर्थमाहेतिक्वनंजपा
दिषट्कमाहत्यर्थः॥अस्यानुविषयंवक्ष्यति॥तायमानरूपाणांप्रथमादृक्प्रवर्त्ते १८९

तेभ्यासातिशैषाद्विति॥अथे॥रात्रे॥अतिरात्रेवक्ष्यमाणेभ्यःशस्त्रस्यस्थानेयशस्त्रंक
र्तव्यः॥समर्थनिगमत्वादेवोहेत्राशेषनुवचनमस्याहगलिलेषनंत्याहरर्थतयोसंतेर
हगणानांचद्वादशाहप्रकृतित्वाद्वादशाहस्यचातिरात्रादित्वात्तस्यप्रतिनिधेःसेवास्यप्रकृतिरितिकृत्वाप्रकृतमन्यमानस्योत्तरमध्यस्मिन्नितिशस्त्रं॥सत्यं॥द्वाद
शाहेनानंत्यान्यहान्यस्यप्रकृतिरितिकिंतुतेषेवयस्मिन्नहनिप्रकृतित्वेनगृहीतस्य
मंत्रस्ययथार्थमभिधानंसंभवतितदेवास्यप्रकृतिरितिकृत्वातिरात्रेकृएवकर्त्तव्य
इति॥अथं॥तिच॥इदमपिपूर्वविदेवद्रष्टव्यं॥तस्या॥यद्धेति॥अतिशैषस्यांतमा॰
ग्नीध्रःऋत्वाग्नेःसुत्यासंज्ञकंग्नेःसुत्यावाएषाग्नित्येतन्मंत्रंआहआहेत्येनावतैवज
पादिषट्कंव्याहृत्योपांशुत्वेनिहतेप्रकर्षेक्वनाउत्तमएवात्रस्वरोभवतितस्यांतंऋत्वे
तिक्वनमतिशैषाग्नेःसुत्ययोःसंबंधकरणार्थं ,तेनतस्मिन्नतिशैषेऽग्नेत्यृक्विधिः

श्वःसुत्यामंत्रेपिभवतिश्वःसुत्यामंत्रेआहेतिवचनाद्यउन्नमस्वरोविहितःसोतिथैषेपिभ-
वति॥उपांशुत्वव्याहृतौसत्यांहरियोजनांतर्भावोमंत्रादीनामधिनियमंव्याहृत्योन्नमस्वरं
नियमयंतीतियमाग्न्युच्चयेहेतुः॥११॥आहृताक्षेताउन्नेआहृतमुन्नेतरूपकयस्वेस्फक्का
वेक्षेतत्क्लीजेणकलशस्रुसोमं॥हरि॥इतिहरिवइतिप्रणवक्षणमंत्रः॥आत्माथाय
नंमुखवद्दयाग्निर्शनंमंत्राभ्यां॥यथाप्रस्तरग्नितियोयेनयथासदोहविर्धानंवाप्रस्तरः॥
सतेनविस्रंथेत्यर्थः॥विग्निःस्रुगाजतिरितिहोमयोर्नभा॥अर्थ॥यीतं॥इदंराधइतिमंत्रौ
॥आहवितिवा॥आहवनीयवचनआग्नीध्रीयाधिकात्॥शकलाभ्याधानंपवित्रे
जुभिरिकयाक्ष्वा॥जेण॥न्नेति॥आग्न्यर्थइस्पवेक्षणमंत्रः॥अथवाघृ वेनावेक्षण
गो२ र्थमुत्तरोवघ्राणेर्थमीति॥आवा॥येतु॥तूष्णीमवघ्रायधानाअंतःपरिधे देशनिर्वपे॥ १९०
युः॥अत्रदेशग्रहणात्परिध्यभावेपिसदेतोग्रहणे॥प्रत्ये॥जंति॥आहवनीयदेशात्त

वैदक्षिणाहृताः प्रत्येत्याग्नीध्रीयदेशंगच्छेयुः॥निरस्ताजतीप्रत्येतावत्सर्वैःकर्तव्यं॥
सर्वेष्वाग्नीध्रीयदेशंगच्छत्सुतेषुयेचमसिनस्तेसव्याहृतोन्नत्वातीर्थदेशेन्नवमसानद्भिः
प्रणिध्वर्युणिःस्थापितान्भजेयुः॥हरि॥तिभिः॥तांश्चमसान्भजित्वाहरितत्रणान्यार्ह
त्रणानीत्यर्थः॥तानिचेद्वर्जातीयानिशास्त्रांतरेविशेषदर्शनान्नानितत्रणानिनिष्पीड्य॥
स्वस्वमसेप्रक्षिप्यसर्वेचमसिनःस्वात्स्वाच्चमसाद्वरिससंयुक्तांपोग्रहीत्वाताभिरद्भिः
स्वस्वमन्नानंदक्षिणेःपालिग्निरग्रदक्षिणंपर्युक्षंते॥दक्षिणग्रहणंपालिग्निग्नमसे
धित्यत्रसव्याधिकारनिवृत्त्यर्थं॥इतदक्षिणं॥सर्वेर्वापालिग्निःप्रदक्षिणंपर्युक्षंते॥
स्वधा॥येति॥एतेत्रयःपर्युक्षणमंत्राः॥उक्तातेभ्यः॥पिंडदानेयउक्तंविधानंतद्-
त्रापिप्रत्येतव्यं॥तत्रजुह्वयाज्जीवेन्यइत्कपायांतरमप्यस्ति॥अत्रोपायांतरस्यासं
भवाद्यस्यप्रमीतास्त्रयोभवेयुः॥सएवपर्युक्षणंकुर्यान्नान्यः॥तद्वर्जमन्येचमसि

नः सर्वेकुर्युः॥पाणी॥इति॥स्वेस्वेचमसेस्वंस्वंदक्षिणंपाणिमवधायततः स्वात्स्वाच्चमसा
त्सुरावीरसयुक्तादपआदायावजिघ्रत्यमुधूतस्येतिमंत्रेण॥ततोमाहंप्रजामित्यनेना-
त्मंचमसस्थाअपोन्नौनिषिंचेयुः॥एतेनेतिक्वनमनुष्टुनामुद्धारेण्यस्यानुष्टुभो
नुद्धारार्थंततोछायंचइत्येतयर्चचमसस्थाअपोन्नौनृषिकाजमिमृशंति॥दधि॥
हइति॥दधिक्राव्णइत्येतयाग्नीध्रीयेदधिदुग्धान्याभ्रीयुः॥सहयजमानाःसर्वऋति
जस्ततःसरुविसर्जनमपिकुर्युरुनाकवीइतिमंत्रेण॥सरुविसर्जनंनामतान्नः-
त्राग्निमशनिंदेतावंतंकालंसरुित्वेनवर्त्तितव्यंतत्सरुित्वमस्मिन्कालेविसर्जनीयमि
त्यर्थः॥तच्चपरस्परंहस्तसंस्पर्शेनविसर्जनीयं॥१२॥पत्नीसं॥जंति॥यथाघस्रमग्नि
सत्रेवोदासुषेत्यनेनहोताऊढायनिःसर्प्यतिसदांवेदंगच्छति॥ततःपत्नीसंया- १९१
जेभ्यरि त्वापत्येवेदग्रदानादिशूर्पपात्रनिनयनांतंकर्मकृत्वैववेदस्तरणमकृत्वा-

वाकृत्वावाघायग्निंनाभिजुहुयात्॥इतरैरारब्धः॥ततोहृदंयस्रुवोद्वासनमत्रैव
कर्तव्यं॥यद्यनुबंध्यापशुर्नानुकरिष्यते॥तदुद्वासनंपशुकर्तारेवकर्तव्यं॥तत्र
संस्थाजपमवस्थायावत्पथदेशंपरिव्रजंति॥व्रजा॥यंति॥सामपंचमक्रिंकंतस्मा
तानक्रिन्निधनमिस्कृण्वते॥तदवत्पथंगच्छतोव्रजुरित्यर्थः॥ततस्सर्वर्त्विजामेत-
स्कार्यं॥अवा॥रंति॥अवत्पथेष्टिर्नामजलेक्रियतेतयातिष्ठंतश्चरेयुः॥प्रया॥जो
नां॥नास्यामिला॥नवा॥याजो॥अस्तुमंतौ॥आज्यनामौनवतइत्यर्थः॥गायत्रौ॥
वते॥नवतःस्रुत्रेनेदकरणंयत्रयत्रास्तुमंतौतत्रतत्रागायत्रौनवतइत्येवमर्थंवा
रू॥हविः॥हविर्यज्ञंहविर्द्धिषेसतिधुनर्यागावसरेपिहविरेवोत्पाद्यइष्मं॥नतुउ
नेर नराज्यैष्टाधुनर्यज्ञमित्येवमर्थं॥अवति॥द्वे॥अग्नी॥दर्थं॥स्विष्टकृतइतिस्विष्ट
कृत्सग्नीवस्तोदेवतानवतीत्यर्थः॥तेनस्विष्टकृछ्छोनप्रयोक्तव्यः॥अत्रनिगदा

वादश्नीवरुणावित्यादिश्यसत्वन्नइत्यृचाश्रुत्यं।।त्वन्नोवरुणस्यविधानितिद्वे।।
संस्तितायामवभृथेष्टौसर्वस्मिंदीयानमोवरुणायेत्यनेनमंत्रेणदक्षिणाग्न्यादानुदकं
तेवदध्युः।।उदकांतेतीरसमीपवर्तिन्युदकइत्यर्थः।।संस्तितवचनमवधानादीनामि
ष्टिसंबंधित्वज्ञापनार्थं।।तेनेष्टे रक्रियापक्षेअवधानादयोपिनभवंति।।ततः।।
सीति।।तदितिऋग्वेदेदंसंबंधमितिदर्शयति।।आचामंतिअपःपिबंतीत्यर्थः।।त्रिभिर्मं
त्रैःपिबंति।।सर्वत्रशेषार्थमाचमनंकर्तव्यं।।प्रोथ्य।।राज्ञ्यः।।तेषुपात्रेषुविशेषउच्य
ते।।अथमेनपीताअपप्रोथ्यप्रक्षालंतिः।।प्रोथनमित्यंतरास्यशोधनार्थःक्रियाविशे
षउच्यते।।तंकृत्वानिक्षालेयुरित्यर्थः।।उन्नराज्ञ्योपीताःप्रेथ्यप्रगिरंति।।आचमनवि
धानादेवप्रगिरंतीतिसिद्धेपुनःप्रगिरंतीतिवचनमत्रापिप्रोथनप्रास्यर्थं।।ततः।। १९३
संस्तितिः।।ततइतिऋग्वेदार्थसंबंधोमौर्थेचम्मेतिकर्तव्यंशेषार्थमाचमनेकृतेषु

नराज्ञावनोगमाचमनंकृत्वाग्नेवैरन्निरेवमर्थं।।स्नानमास्नवनमुच्यते।।तदेनिर्मं
त्रैःकुर्युरित्यर्थः।।एतयाहताअदीक्षिताअमुक्षेरन्नाग्नेवैरन्नापिशाद्दास्नवनमु
प्यनुकृष्यते।।अस्यवावधारणसंबंधोभवतितेनायमर्थः।।अदीक्षिताअमुक्षे
रन्नेववाआग्नेवैरन्नैववैरेयंविकल्पोभवति।।उन्नी।।तायति।।उन्नेतास्वशाखोक्तेन
विधिनासर्वाहुदकाउन्नारयति।।उन्नी।।यंति।।उन्नेत्राउन्नीयमानाउन्नेतरित्येतंमं
त्रंजपंति।।उद्वादेत्या।।ऋग्वितिशेषः।।उदेत्योदकाउन्नीयेत्यर्थः।।अयंमंत्रोपि
मंत्रसंज्ञोभवति।।तेनोपांशुप्रयोक्तव्यः।।लिंगादेवर्त्विक्संस्कारःकल्पः।।समान।।जपा
त्।।अस्याऋचऊर्ध्वंयत्कर्तव्यंतद्दध्यश्लोद्वासनेनसमानंभवति।।अत्रहद्
ध्यश्लोद्वासनान्नावादुमंत्रलक्षणमपामुपस्पर्शनंशंकापरिहारार्थं।।अर्थलुप्तत्वाद
कर्तव्यं।।अनवेक्षमाणाइत्येवमादयःसर्वेकर्तव्याःसमिदाधानांताःपदार्थाः।।

आसंस्थाजपादितिक्वनंहृदयश्लोद्घासनेनसंबंधाभावान्नस्यापिप्रापणार्थंसंस्था
॥मणिः॥अवधानादयएतेपदार्थाःसर्वैरस्मदीयैःकर्त्तव्याः॥संस्थाजपस्त्वपहृतकर्मणि
रेवकर्त्तव्यइत्येवमर्थंक्वचनं॥इदंचाम्नस्ययोजनं॥अपहृतकर्मणःसंस्थाजपंकुर्युरिति
संस्थाजपस्यकर्तृसंबंधंब्रुवन्कर्तृद्वारेणप्रयोगांगत्वमस्यादर्शयति॥तेनसोमप्रयो
१५ गेयःकर्तृसंबंधिसोमप्रयोगावयवैःसंतिष्ठतेतस्यैवसंस्थाजपोभवति॥तेनदीक्षणीया
दिषुसंस्थाजपस्यप्रसंगएवनास्तीतिसिद्धं॥१२॥गार्ह्या॥रंति॥गार्हपत्येशालामुखीय
इत्यर्थः॥उत्तरवेदिप्रणयनादूर्ध्वंसोमस्यगार्हपत्योभवतिवचनात्॥उदयनीयाना
मेष्टिस्तस्याःशालामुखीयआहवनीयोभवतीत्यर्थः॥साप्रांक्कासायकलंप्रायणीया
याअस्यावैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं॥तच्चवैलक्षण्यंशंयुवं ताक्तत्संस्थायेसेवमादि १९३
॥तस्याध्वर्युरित्ययत्वान्नास्मान्निर्ह्रीयते॥शनैस्तरामित्येषस्वरोत्रनातिदिश्यते॥

अविधिस्वरत्वान्नस्याःपदार्थस्यधर्मोहितिदेशेनप्राप्यतेनावधिधर्मइति॥पथ्यां॥विधा
॥सर्वसाम्येविशेषउच्यते॥तत्रचतस्रआज्यहविषोदेवताः॥अदितिःपंचमीचरुहविः
॥पथ्यास्वस्तिस्तत्रप्रथमाहश्चतुर्थीभवतीत्यर्थः॥किंच॥विप॥वाक्या॥तत्रयायाज्या
साहानुवाक्या॥तत्रयानुवाक्यासाहयाज्यानभवतीत्यर्थः॥तेवैएतीयं॥तत्रयेकर्त्त
रस्तएवात्रनियम्यंते॥तत्रयदिप्रतिनिधिर्नस्तःकुर्यात्सएवात्रकुर्यादित्यर्थः॥प्रक्र॥
याज्ये॥विपरीताश्चयाज्यानुवाक्याइत्यस्यात्रप्रतिप्रसवोयं॥संस्थि॥बंध्या॥उद्द
यनीयायांसमाप्तायांमित्रावरुणदेवत्येनुबध्यानामपशुःकर्त्तव्यः॥सदस्येके॥
सपशुः॥सदस्यासनिहोत्रादिनिःकर्त्तव्यएकआजः॥अस्मिन्नपिपक्षेदंदृष्टप्रदा
नांतमुत्तरवेद्यानिष्क्रं॥उत्तं॥मेके॥एकेशाखिनउत्तरवेदिसमीपआसीनैरि
त्याजः॥जता॥रंति॥अनुबंध्यायावपाथाजतायामिदंनेमिन्निष्क्रंकर्मेष्यते॥य

दियस्मिन्क्रतावग्नीषोमीयस्थानेसवनीयस्थानेवाग्नेयैकादशिनीप्रयुक्तास्यान्नदा
तस्मिन्क्रतावस्मिंस्थानेग्नीषोमीयेणसंचरेण अग्नीषोमीय
प्रणयनेयःसंचरस्तेनेत्यर्थः।।तेनसंचरेणशालामुखीयंगत्वातत्रत्वाष्ट्रेणत्वष्टृदे
वत्येनपशुनायजेयुरित्यर्थः।।अंज।।नाया।।तंत्वाष्ट्रंपशुंयूपंाजनादिपर्यग्निक्रा
न५ तोत्सृजंत्यपुनरायनायअपुनरागमनायेत्यर्थः।।तावानेवायंपशुर्यागोभवति।।ना
तऊर्ध्वंकर्त्रंशोभवतीत्यर्थः।।आज्ये।।कुर्यात्।।हित्यङ्गमेत्रावरुणस्यापिप्रदर्श
नार्थं।।तथैवेत्यस्यविवरणार्थमाह।।संज्ञे।।देशात्।।आज्येनसमापनेऽनेकेपक्षाः
संभवंति।।आज्यशब्देनसंस्कारोंतंकृत्वापशुवदेतत्क्रियतइत्येकःपक्षः।।संस्क
वहारोपिपशुशब्देनेत्यपरःपक्षः।।इष्टिवदेवाज्येनत्वाष्ट्र्यागइत्ययमपरःपक्षः।।इ १९४
ष्टिपक्षेवपुरोडाशस्थानेशुक्रिक्षुःक्रियतइत्यपरःपक्षः।।यद्यन्यथापिकुर्युस्तर्
उक्तःपक्षउत्सर्गोनामायंमपरःपक्षउच्यतेायद्यध्वर्यवआज्येनतंपशुयागंसमापयेयुस्तदाहोतापितथाकुर्यात्।।५

स्यतस्यानुगुणमादेशान्कुर्यात्।।एतदुक्तंभवति।।यथायथाध्वर्यूणांसंप्रेषेषुदेवता
देशाऽव्यादेशाश्चकृतास्तद्वद्देवदेवतानामादेशानस्मदीयाःकुर्युरित्यर्थः।।पशु।।पा
त्रान्।।निपातानामेवंप्रकाराः।।तेदउद्धतं।।पार्श्वतःश्रोणितइतियेपशुसमवेतानि
धायिनोऽभ्यंतरेवासमवेतानिधायिनोमंत्रामध्येनिपातितातेनिपाताइत्युच्यंते।।ता
नाज्येनक्रियमाणेपशुवत्क्रियायांवापशुदेवतंऋयादित्यर्थः।।यथा।।कुरुः।।यथ
त्रदेविकाहवींषिअनुनिर्वपेयुरन्वातयेसुरित्यर्थः।।तदाधानादयःपंचदेवतायष्ट
व्यास्तेयागादेविकाइत्युच्यंते।।स्थानोपदेशान्न्वायात्त्वंस्यश्यतिः।।धाता।।तेति
।।धातुरिहैवाम्नातो।।इतरेषामदृष्टदेशन्यायेनान्वेषणीयाः।।देवी।।थिवी।।एषांच
पंचानांदेव्यइतिसमाम्नाः।।यद्येताअन्वायातयेसुस्तदैतादेवताभवंतीति।।स्मर्यु
।।स्यतीन्।।सूर्यस्यत्वातुर्मास्येभ्योगृहीतमेधाज्यानुवाक्ये।।पञ्च।।स्थाने।।अनूबं

ध्यायाःपशुदमालानेमैत्रावरुणीपयस्याकर्त्तव्या।।देवतान्निर्दिशःप्रकृतायाः
एवान्नबंध्यायाःपक्वलानेपयस्याकर्त्तव्या।।नान्यासामनूबंध्यानामन्यासामनूबं
ध्यानामयंपक्षोनास्तीत्यर्थः।।स्थानग्रहणंतत्कार्यकारीयंपयस्या।।नपक्वलानेनै
मित्तिककर्मांतिरमितिप्रदर्शनार्थं।।आज्य।।नांता।।एषापयस्येतदादिरेतदंतानव
ति।।अध्वर्युप्रत्तयादन्यथानवति।।कर्मिणः।।ऋत्विजः।।उत्तरविवक्षार्थमिदं।।सर्वे
।।तोः।।सत्रविषयेसर्वेयांयजमानत्वात्सर्वेभक्षयेयुः।।सर्वे।।यजंतेः।।तुशब्दोविशे
षविधयर्थः।।तेनास्मिन्सत्रेयदृश्यतेः।।सामान्यतोविशेषतश्चासामान्यतस्तावद
यमर्थः।।प्रकृतेनज्योतिषोमाख्येनसोमेनयजमानोदीक्षणीयायांदीक्षांप्रवि
ष्टःसन्सोमेनेष्ट्वाऽन्यथेदीक्षोमोक्षंकृत्वातस्माऽऽक्षितएवानूबंध्यांतंत्रयोगंस॰ १९५
माप्यतदंतेग्नीनरणेःसमारोप्य।।उदग्देवयजनाद्योदेशस्तस्मिन्मथित्वोदवसानी

यायाजतइत्येकोर्थः।।अपरस्मृत्यहिवसर्वेदीक्षिताःस्युःसत्रंवेदित्यर्थः।।दीक्षिताऽ
क्षिताइतिपाठःकर्त्तव्यः।।समासपाठेर्थस्पष्टुंगमित्वाद्यदिसर्वेदीक्षितास्युस्तदाप्रकृ
दन्नूबंध्यांतंकर्मकृत्वासर्वेस्वाग्नीन्स्वेस्वेवारणीघृष्टथकृष्टथक्समारोप्यप्रकृवन्म
थित्वाष्टथगेवोदवसानीययायजेरन्नितिविशेषतोवगंतोर्थः।।मंथनस्यार्थसिद्ध
त्वेससप्यिमंथनवचनंतदानिमेवमथित्वासद्यउदवसानीयाकर्त्तव्येत्येवमर्थं।।तेनो
दवसानीयासोमागमिष्यन्।।तेनाग्निहोत्रकालेप्राप्तेप्यस्याग्निष्टोसमाप्तायांततो
होतव्यमितिसिद्धंभवति।।अनूबंध्यांतेजायमानानिजत्वासंस्थाजपंकुर्युः।।प्रकृ
तवंतःसंस्थाजपंपौनः।।कृता।।सेयमुदवसानीयाएवंरूपाभवति।।पौनराधे
यिकंपुनराधेयेयोंतेष्टिस्तद्रूपेत्यर्थः।।किंचविकृतयाविमत्यात्याज्यभागविकारां
तरहितंचोपांशुस्वरहितंकेवलेमग्निर्देवताप्रधानस्विष्टकृतो यर्जिषु॰

वाक्यातिदिश्यतेनान्यदित्यर्थः॥१७॥ इत्याश्वलायनगृह्यनारायणीयायांषष्ठोध्या
यःसमाप्तः॥६॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥कल्याणमस्तु॥छः

॥थाल्युपनामकरनागेशभट्टात्मजशेषकृत्येदंपुस्तकंश्रोतसूत्रपूर्वषट्कंनारायणीवृत्तिःसमाप्ता॥

॥सूत्रपूर्वषट्कस्थनारायणीवृत्तिः॥
॥पत्र १९६॥

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

८।८।८।८।१२।

२ महाबृहतीवा८।८।१२।८। अथातिजगत्यादिसप्तछंदांसि॥ ६८अत्यष्टिपादाः७।अ।
८।८।८।८।८।८। ५२अतिजगतीपादाः५।प्रवोमहे॰ १२।१२।८।८।८।१२।८।
पंक्त्युत्तरा। १२।१२।१२।८।८।८। ७२धृतिपादाः७अवर्महः॰
१०।१०। ८।८।८। ५६शाक्करीपादाः७। प्रोष्वस्मैपु॰ १२।१२।८।८।८।१६।८।
विराड्वीवा। ।८।८।८।८।८।८।८। ७६अतिधृतिपादाः७सहिरार्धो॰
१०।१०।८।८।८। ६०अतिशाक्करीपादाः।५।साकंजातः० १२।१६।८।८।८।१२।८।
१६।१६।१२।८।८।
६४अष्टिपादाः५। त्रिकद्रुकेषुमहिषो॰
।१६।१६।१६।८।८।

अग्निंहोतारं॰

॥सूत्रपूर्वषट्स्थनारायणीवृत्तिः॥
॥पत्र १९६॥

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

॥श्रीगणेशायनमः॥
अथगायत्र्यादिछंदो
लक्षणानिलिख्यंते॥
२४ गायत्रीअक्षराणि १
२८ उष्णिक् २
३२ अनुष्टुप् ३
३६ बृहती ४
४० पंक्ती ५
४४ त्रिष्टुप् ६
४८ जगती ७
५२ अतिजगती ८
५६ शाक्करी ९
६० अतिशाक्करी १०
६४ अष्टी ११
६८ अत्यष्टी १२
७२ धृति १३
७६ अतिधृति १४
३ गायत्रीपादाः॥८८८
५५५४६ पदपंक्तिः५५५५६
उष्णिगार्षी ६।७।११।
पादनिचृत्७।७।अ
अतिनिचृत्७।६।७।
यवमध्या७।११।७।
वर्धमाना६।७।८
प्रतिष्ठा८।७।६।
कसीयसी६।६।७।

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

२

उष्णिक्कटाटा१२।
पुरउष्णिक्१२।टाट
ककुप्टा१२।टा
कुकुम्म्यकुशिरा१।१२।४।
तनुशिरा११।११।६
पिपीलिकमध्या११।६।१।
अनुष्टुप्गर्भापाटाटाटा
उष्णिग्वेव७।७।७।७

३

अनुष्टुप्टाटाटाटा
महापदपंक्तिःपापापापापाद्।
कृतिः१२।१२।टा
पिपीलिकमध्या१२।टा१२।
कविराट्।९।१२।९।
नष्टरूपी।९।१०।१३।
विराट्।१०।१०।१०।
१०।११।११॥

४

बृहतीटाटा१२।टा
पुरस्ताद्बृहती१२।टाटाटा
न्यंकुसारिणीटा१२।टाटा
उरोबृहतीटा१२।टाट
स्कंधोग्रीवीटा१२।टाटा
उपरिष्टाद्बृहतीटाटा१२।
विष्टारबृहती।टा१०।१०।ट
ऊर्ध्वबृहती।१२।१२।१२।
पिपीलिकमध्या१३।टा१३।
विषमपदाष्टा११।टा
बृहती।९।९।९।

५

पंक्तिः।टाटाटाटाट
विराट्१०।१०।१०।१०।
सतोबृहती१२।टा१२।टा
विपरीताटा१२।टा१२।
प्रस्तारपंक्तिः१२।१२।टाटा
आस्तारपंक्तिःटाटा१२।१२।
संस्तारपंक्तिः१२।टाटा१२।
विष्टारपंक्तिःटा१२।१२।टा

६

त्रिष्टुप्।११।११।११।११।
भुरिगनुष्टुब्जगती।१२।१२।११।११।
त्रैष्टुभेत्रिष्टुप्।१२।१२।११।११।
अक्षिसारिणी१०।१०।१२।१२।
विराड्रूपा११।११।११।टा
विराट्स्थाना।९।९।१०।१०।
१०।१०।९।११।
ज्योतिष्मती१२।१२।१२।टा।
१२।टा१२।१२

७

जगती१२।१२।१२।१२।
महासतोबृहती
टाटाटा१२।१२।
महापंक्तिः
टाटा७।द्ध।१०।९।

भगाथवार्हतटाटा१२।ट
१२।टा१२।ट
ककुप्टा१२।टा।

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

८।८।८।८।१२।

२ महाबृहती८।८।१२।८। अथानिजगत्यादिसप्तच्छंदांसि॥ ६८अत्यष्टिपादाः७।अ।

८।८।८।८।८।८। ५२अतिजगतीपादाः५।प्रवोमहे॰ १२।१२।८।८।८।१२।८।

पंक्त्युत्तरा। १२।१२।१२।८।८। ७२धृतिपादाः७अवर्महः॰

१०।१०।८।८।८। ५६शाक्वरीपादाः७। प्रोष्ठस्मेपु॰ १२।१२।८।८।८।१६।८।

विराड्बृहती। ।८।८।८।८।८।८।८। ७६अतिधृतिपादाः७सहिरार्धो॰

१०।१०।८।८।८। ६०अतिशाक्वरीपादाः।५।साकंजातः० १२।१६।८।८।८।१२।८।

१६।१६।१२।८।८।

६४अष्टिपादाः५। त्रिकद्रुकेषुमहिषो॰

।१६।१६।१६।८।८।